

Türk xalqları tarixi kafedrası – 25

***Azərbaycanda
türk xalqları tarixinin
tədqiqi və tədrisi məsələləri***

***Respublika elmi-praktik konfransı
18-19 May 2017-ci il, Bakı***

Bakı Dövlət Universiteti

Türk xalqları tarixi kafedrası

Konfransın web-ünvanı:

http://history.bsu.edu.az/az/content/trk_xalqlar_

E-mail: txt_kaf@bsu.edu.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Azad RZAYEV	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, sədr
Sani HACIYEV	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix elmləri doktoru, professor
Əsməd MUXTAROVA	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix elmləri doktoru, professor
Nisbət MEHDİYEVA	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix elmləri doktoru, professor
İsmayıl MƏMMƏDOV	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix elmləri doktoru, professor
Sənubər İSMAYILOVA	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevda SÜLEYMANOVA	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix elmləri doktoru, professor
Bəxtiyar NƏBIYEV	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İradə SÜLEYMANOVA	– Bakı Dövlət Universiteti, Sabah qrupları, biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc RUİNTƏN	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Xatirə AĞAYEVA	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Nailə MƏMMƏDOVA	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Elmar AXUNDOV	– Bakı Dövlət Universiteti
Səidə QULIYEVA	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Elmira İSMAYILOVA	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

- Şəbnəm CƏFƏROVA – Bakı Dövlət Universiteti,
“Türk dünyası tarixi” üzrə magistr
- Cavid ƏLİSGƏNDƏRLİ – Bakı Dövlət Universiteti,
“Beynəlxalq münasibətlər” üzrə
magistr
- Fəridə
ALLAHVERDİYEV – Bakı Dövlət Universiteti,
Türk dünyası tarixi ixtisası üzrə
magistrant
- İlahə KƏRİMLİ – Bakı Dövlət Universiteti,
Türk dünyası tarixi ixtisası üzrə
magistrant
- Elşad BAĞIROV – web-master

ELMI KOMİTƏ

(əlifba sırası ilə)

- Abutalıb CƏLİLOV – Bakı Dövlət Universiteti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
- Anar İSGƏNDƏROV – Bakı Dövlət Universiteti,
tarix elmləri doktoru, professor
- Azad RZAYEV – Bakı Dövlət Universiteti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
- Cəfər CƏFƏROV – Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti, tarix elmləri doktoru,
professor
- Elman NƏSİROV – Dövlət İdarəçilik Akademiyası,
siyasi elmləri doktoru, professor
- Ələmdar
ŞAHVERDİYEV – Bakı Dövlət Universiteti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
- Əsməd MUXTAROVA – Bakı Dövlət Universiteti,
tarix elmləri doktoru, professor
- İqbal AĞAYEV – Bakı Dövlət Universiteti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
- İradə HÜSEYNOVA – Bakı Dövlət Universiteti,
tarix elmləri doktoru, professor

İsmayıl MƏMMƏDOV	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix elmləri doktoru, professor
Kərəm MƏMMƏDOV	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Kəmalə RUİNTƏN	– Bakı Slavyan Universiteti, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
Qabil ƏLİYEV	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix elmləri doktoru, professor
Qismət DAVUDOV	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Qüdrət İSMAYILZADƏ	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix elmləri doktoru, professor
Məmməd FƏTƏLİYEV	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix elmləri doktoru, professor
Mehman ABDULLAYEV	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nisbət MEHDİYEVA	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix elmləri doktoru, professor
Oqtay SULTANOV	– Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Univer- siteti, tarix elmləri doktoru, professor
Rəfiq QURBANOV	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix elmləri doktoru, professor
Rövşən HƏTƏMOV	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sani HACİYEV	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix elmləri doktoru, professor
Sevda HÜSEYNOVA	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc QASIMOVA	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc RUİNTƏN	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Səidə QULİYEVƏ	– Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

- Sənubər İSMAYILOVA – Bakı Dövlət Universiteti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
- Şirinbəy ƏLİYEV – Bakı Slavyan Universiteti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
- Vəkil HƏSƏNOV – Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universiteti, tarix elmləri doktoru,
professor

I Bölmə
Türk xalqlarının
qədim dövr və orta əsrlər tarixi məsələləri (1)

Abbas SEYİDOV
Tarix elmləri doktoru,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin professoru
E-mail: abbas.seyidov@gmail.com

TANRININ QÜRURLU ÖVLADI – TÜRKLƏR
(türk-monqol tarixini araşdırarkən)

Açar sözlər: Ulan-Bator, Tonyukuq, yazılı daşlar, Hun türkləri, Göytürklər, Çingiz xan, türk-monqollar

Türklər qədim mədəniyyət çalarlarını özündə yaşatmaqla bərabər, bəşəriyyətə dövrünün ən mükəmməl ixtiralarını, mərdliyi, döyüş sənətini, cəngavərliyi bəxş etmişlər. 22-26 sentyabr 2015-ci il tarixlərdə “Üçüncü Muzey Forumu”nda iştirak etmək üçün Monqolustanın paytaxtı Ulan-Bator şəhərində olduğum zaman türk-monqol tarixinə dair yeni materiallar əldə etdim.

Məlum olduğu kimi, Böyük Monqol imperiyası yaranmazdan əvvəl burada Hun türklərinə, Göytürklərə və müxtəlif türk boylarına məxsus dövlət birləşmələri olub. Göytürklərin bilicisi - vəzir Tonyukuqun yazılı daşları Bilgə və Gültəgin xaqanın abidələrindən təxminən 360 km aralıda - Ulan-Batordan 47 km şimalda, əsas yoldan isə əlavə 11 km çöllərə doğru uzanan düzənlikdə yerləşir. Son 11 km yol Türkiyə Respublikasının vəsaiti hesabına çəkilib. Burada Tonyukuqa aid iki yazılı daş abidə dəmir barmaqlıqlar arasında qorunur. Bu daşlardan birinin üzərində Göytürk hərfləri, Orxon əlifbası ilə türk dilində yazılmış 35, digərinin üzərində isə 27 sətir yazı vardır. (Əlifba 38 hərfdən ibarətdir). Bu yazılar xaqanların türk millətinə hesabat verməsi, doğru yol göstərməsi, ibrətamiz məsləhətlər və s. yanaşı, türk millətini birliyə, dövləti düşmənlərdən qorunmağa səsləyən bir çağırışdır. Bu kitabələr haqda ilk dəfə XIII əsrdə yaşa-

mış Əlaəddin Ata Məlik Cüveyni “Tarih-i Cihan-güşə” əsərində məlumat verib. Bu kitabələr 1889-cu ildə Yadrintsev tərəfindən oxunub. 1891-ci ildə türkoq alim Radlov bu yazılar üzərində araşdırma apararaq, 1893-cü ildə onları oxumağa nail olmuşdur.

Monqollara gəldikdə isə, XX əsrin 70-ci illərində bir milyon, bu gün cəmi 3 milyon olan (məlumata görə mal-qaralarının sayı təxminən 93 milyondur) bu xalq XIII əsrin civarlarında nə qədər idi ki, o qədər geniş əraziyə səpələnmişdilər? Onlar necə olub ki, yüz illərlə böyük dövlətləri öz caynağında saxlaya bilib? Bəs, orada yaşayan türklər birdən-birə yoxamı çıxıb?

Çingizxan adına Beynəlxalq Akademiyanın (Monqolustan) akademiki Anatoliy Olovinçov “Türklər yoxsa monqollar? Çingizxan dövrü” adlı kitabında Çingizxan imperiyasının dövlət dilinin türk dili olmasına dair 11 əsaslı dəlil gətirir. O, buraya Göyük xanın dövlət möhürünü (Vatikandan tapılmış məktub), Xubilay xanın və xələflərinin məktublarını, həmçinin Çin kağız pulu “Yuan” üzərində uyğur şriftləri ilə türk dilində yazılmış Xubilay xanın möhürünün olmasını və b. misal gətirir. Həmçinin, tədqiqatçı qeyd edir ki, “monqol” adlı millət mövcud olmayıb. “Monqolustan” termini siyasi anlam daşıyır. XIII əsrdə avroasiya çölləri türklərin geniş yaşadığı ərazi olub. Onlar tatar, kereit, cəlair, nayman və s. kimi tayfalara ayrılıblar. Sənamələrin birində yazılır ki, bir dəfə Çingiz xanın qəbuluna Çin elçisi Menhun gəlir. Çingiz xan yürüşdə olduğundan, elçini onun canişini Muhali qarşılayır. Çin elçisi ondan soruşur: “Sən kimsən?” Muhali cavab verir: “Mən tatar adamıyam”. Deməli, o dövrdə tatarlar fəxri səviyyədə dayanırdılar. Çingiz xanı müxtəlif milli mənsubiyyəti olan insanlar əhatə edib. Elə ki, o, yeni dövlət qurmaq istəyir, o zaman bütün tayfaları bir millət adı altında birləşdirmək qərarına gəlir. Bəs bunları hansı ad altında toplusın? “Monqol” adı altında. “Menqu” - “əbədi” və “kol” - “ordu” kəlmələrinin birləşməsindən yaranan “Əbədi ordu”. Çingiz xan isə türkdür. Dövlət yaratdıqdan sonra isə monqol olub [1].

Çingizxan imperiyası 5 xanın dövründə çox geniş ərazilərə malik olub. Çingiz xan və Ugedeydən sonra, böyük xan taxtına ardıcıl olaraq, Çingizin nəvəsi Göyük xan (yaşadığı dövr - 1206-

1248, xanlıq dövrü – 1246-1248), Münkə xan (yaşadığı dövr – 1208-1258, xanlıq dövrü – 1251-1258) və Xubilay xan (yaşadığı dövr – 1215-1294, xanlıq dövrü – 1260-1294) seçilmişlər (Çingiz xanın kiçik oğlu Tuluy xaqan seçilməsə də, 1241-1246-cı illərdə monqol imperiyasını idarə etmişdi). Bunların dövründə yaratdıqları imperiyanın ərazisi 50-dən artıq xalqın yaşadığı 24.milyon kv.km sahəni əhatə edirdi. Sibirdən cənub-şərqi Asiyaya, Koreya yarımadasından Bolqarıstana qədər olmuşdu. Bu çiçəklənmə dövründə imperiyanın tərkibinə Çin-Yuan imperiyası, Qızıl Orda, Hülakülər və Cığatay dövlətləri daxil idi [2, s.28].

Çingiz xan üç böyük xidmətinə görə BMT tərəfindən “min ilin adamı” elan edilib: 1) 1206-cı ildə yeni dövlət yaradan kimi Çingiz xan “Yasa” qanunlar məcmuəsi hazırladı ki, bunu ilk Konstitusiyaya adlandırmaq olar. Avropada ilk rəsmi Konstitusiyaya 1529-cu ildə - Yasadan 323 il sonra Böyük Litva Knyazlığında meydana çıxıb; 2) 1215-ci ildə Çingiz xan tərəfindən Xarəzm imperiyası ilə yaxın qonşuluq və diplomatik münasibətlər zəminində, sərhədlərin toxunulmazlığı haqqında müqavilə bağlanılır. Lakin bir qədər sonra xan tərəfindən Xarəzmə göndərilən döyüşçülər sonuncular tərəfindən cəsusluqda ittiham olunur və onların çoxu öldürülür. Bu isə Çingiz xanın Orta Asiyaya yürüşünə səbəb olur. Avropada bu tip müqavilələr 1648-ci ildən sonra meydana çıxmışdır. Bu da Çingiz xanın “mədəni Avropa”-nı 400 ildən artıq qabaqladığını göstərir; 3) Dünyada ilk Biosfer qoruq Çingiz xan tərəfindən yaradılıb. “Xorıq qazar” (Qadağan olunmuş torpaq) adlandırılan ərazidə ov etmək, canlıları tutmaq, ağacları qırmaq, heyvan otarmaq və s. qadağan olunurdu. Müqayisə üçün deyək ki, ilk rəsmi Biosfer sənəd Amerikada 1974-cü ildə-Çingiz xanın ölümündən təxminən 750 il sonra meydana çıxıb.

Deməli, tatar-monqol dəstələri dedikdə, göz önünə türk-monqol döyüşçüləri gəlir. Döyüşçülərin əsas hissəsini və çoxluğu türklərin təşkil etmələri şeksizdir. Sadəcə, “monqol” siyasi hakimiyyəti altında birləşiblər. Müxtəlif mənbələrdə də şimal türkləri “tatar” adlandırılıb.

Türk-monqollar Azərbaycana gəldiyi zaman burada ərəb və fars dili hakim dil olsa da, yerli xalqın öz ana dilində-Azərbaycan türkcəsində danışdığını, bu dilin onlara yaxın olduğunu nəzərə alıb, dövlət yazışmalarında hər üç dildən-ərəb, fars və türk dillərindən istifadə ediblər. Bu da türk-monqol imperiyasının dilinin türk dili olmasını göstərən daha bir dəlildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Оловинцов А.Г. *Тюрки или монголы? Эпоха Чингизхана*. Издательство: LEM (Лем), 2014; Оловинцов А.Г.: «Чингисхан не был монголом» - *Zakon.kz.*, 03 июл 2013., Газ.«Мегаполис».
2. Национальный Музей Монголии. Улан-Батор, 2013.

Taleh CƏFƏROV

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

*ADPU-nun “Türk və Şərqi Avropa xalqları tarixi
və tarixin tədrisi metodikası” kafedrasının müəllimi*

E-mail: Taleh.ceferov83@mail.ru

ÇİNGİZ XAN YASASI VƏ ONUN TÜRK XALQLARININ DÖVLƏTÇİLİK ƏNƏNƏLƏRİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: Çingiz xan, yasa, türk, qanun, dövlətçilik tarixi

1206-cı ilin yazında Onon çayının mənsəbinə yaxın yerdə çağırılmış qurultayda Temuçin bütün tayfaların xanı elan edilərək “Çingiz xan” titulunu aldı. Bir-birinə düşmən kəsilən monqol tayfaları vahid dövlətdə birləşdilər. Dövləti möhkəmləndirmək monqol tayfalarının mərkəzi hakimiyyətə tamamilə tabe etmək üçün yeni qanun Çingiz xanın Yasası qüvvəyə mindi. Monqol adət-ənənələrinin qanuni qüvvəyə minmiş müddəalarının toplusu olan Yasa bütövlükdə monqol dilində və orijinaldan tam tərcümə olunmuş şəkildə bizə gəlib çatmamışdır. Yasa haqqında ilk məlumatlar monqolları öyrənən İran və Ərəb tarixçiləri verirlər. Sonrakı dövrlərdə Avropalı tarixçilər də Yasanı analiz etməyi bacarmışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra qərb tarixçiləri Yasanı müəllifin uydurması, şifahi qanunlar, qaydalar və qadağalar toplusu olaraq mövcud olduğunu qeyd edirlər. Lakin Yasa Çingiz xan tərəfindən müəyyən edilmiş müxtəlif nizamlayıcı qaydaların toplusu olsa da dəqiq işlənmiş hüquqi kodeks deyildir. Yasa Çingiz xan tərəfindən işlənib hazırlansa da, oğlu Ugedeyin dövründə qanunlara bir sıra əlavələr edilmiş, bununla da Yasanın əhəmiyyəti aşağı düşmüşdü.

Yasanın əldə olunan bəzi parçalarında yerli feodalların, noyonların, vassalların imtiyazlarından bəhs olunur. Yasanın bərpa olunmuş müddəalarını 5 şöbəyə bölmək olar:

1. Ölüm cəzası ilə cəzalandırılan cinayətlər
2. Müharibə, onun aparılması və hərbi quruculuq
3. Ailə və ailə quruluşu
4. Fəxri rəşadətlər
5. Müxtəlif qadağalar

Yasanın bərpa olunmuş hissələrdə daha çox müharibə nigah, məişət, cinayətlər haqqında müddəalara rast gəlinir. Əsas müddəalara misal olaraq Yasada aşağıdakılar qeyd edilir:

1. Yalnız göyü və yeri yaradan, həyatı və ölümü, var-dövləti və kasıblığı öz bildiyi kimi ərz edən və ən ali hakimiyyətə malik bir allahın olduğuna inanmağı əmr edirəm.

2. Ruhanilər, həkimlər, ölü yuyanlar hər cür vergidən azad dırlar.

3. İmperiyanın tərkibinə monqolları özlərinə qul, yaxud nökr kimi götürülməsi qadağandır.

4. Ölüm cəzası qorxusu altında əgər qurultayın qərarı yoxdursa özbaşına özünü imperator elan etmək qadağandır.

5. Monqollara tabe edilən xalqların və tayfaların başçılarına fəxri titullar daşımaq qadağandır.

Monqol dövlətinin əsas siyasəti müharibələr və yeni ərazilər zəbt etmək olduğundan Çingiz xan əsas diqqətini müharibə və sülh məsələlərinə yönəltdi. Xüsusilə Yasada müharibə zamanı sərt cəza tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur. Yasada müharibə məsələlərinə dair qanunlara misal olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar.

1. Təbə olmayan hər hansı knyazla, yaxud xalqla sülh bağlamaq qadağandır.

2. Nadir istisnalar olmaqla kişilər orduda xidmət etməlidirlər.

3. Müharibədə iştirak etməyən bütün kişilər müəyyən vaxtlar təmənnəsiz olaraq imperiyaya işləməlidirlər.

4. Ordunu tez bir zamanda yığmaq üçün onu 10,100,1000, 10000 nəfərlik dəstələrdən ibarət təşkil etmək lazımdır.

5. Yürüşdən əvvəl hər bir döyüşçü silahını bilavasitə öz komandirinin əlindən alır. Hər bir döyüşçü öz silahının vəziyyətinə nəzarət etməyə, komandir isə onu döyüşdən əvvəl yoxlamağa borcudur.

6. Ölüm cəzası qorxusu altında komandirin icazə verməsinə qədər düşməni soymaq və qarətçilik etmək qadağandır, belə icazə olandan sonra əgər müvafiq hissə imperatora ödənilibsə, əsgərlərin zabitlərlə bərabər qənimətə yiyələnməyə hüququ vardır.

Çingiz xan ailə, məişət, ən əsası nigah məsələlərinə də Yasada xüsusi yer vermişdir. Nigah və məişət məsələləri müharibə məsələsi qədər vacib olduğu üçün burada da sərt qaydalar tətbiq olunmuşdur.

1. Hər bir kişi öz qadınını ödənişlə almalıdır, qohumluq nigahları qadağandır.

2. Xəyanətdə şübhələndirilən hər kəs ölümə cəzalandırıla bilər, günahkarlar yerindəcə öldürülə bilər.

3. Qadınlar əmlak və təsərrüfatla məşğul olmalıdır. Kişilər yalnız ov və müharibədə iştirak etməlidirlər.

4. Yemək üçün əldə edilmiş heyvanın boğazını kəsmək qadağandır. Heyvanın əl-ayağını bağlayıb qarnını yırtan ovçu əli ilə onun ürəyini çəkib çıxarmalıdır.

Çingiz xan ən ağır cəza qanunlarını ən ağır cinayətlər törətmiş şəxslər barəsində qeyd etmişdir. Orada qeyd olunur ki, at, qatır oğurlayanı edam edib, bədənini iki yerə bölmək lazımdır. Ölüm cəzası qorxusu altında qaçmış qula sığınacaq, yemək və geyim vermək qadağandır. Bu həm də, qaçmış qulu görüb onu sahibinə gətirməyənlərə də aiddir.

Göründüyü kimi pərakəndə və siyasi cəhətdən geridə qalan monqol tayfalarını Yasaya bağlamaq və onun qanunlarına tabe olmağa çağıran Çingiz xan dövrünün ən mükəmməl qanun toplusunu yaratmışdır. Əbəs yerə deyil ki, orta əsrlərdə istər türk, istərsə də digər qonşu dövlətlər Çingiz xan Yasasından bəhrələnməmiş və bu qanunları təkmilləşdirmişdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsməd Muxtarova. *Türk xalqları tarixi (qədim dövr və orta əsrlər)*. Bakı, 2014. – 446 səh.
2. Əsməd Muxtarova. *Türk xalqlarının dövlətçilik tarixi (qədim dövr və orta əsrlər)*. Bakı, 2002. – 200s.
3. Erol Güngör. *Tarihe Türkler*. İstanbul, 1994.

Ülviyyə İBRAHİMOVA

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

*Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan tarixi
(təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının dosenti*

E-mail: atoshi@mail.ru

ƏMİR TEYMUR VƏ TURANÇILIQ İDEOLOGİYASI

Açar sözlər: Əmir Teymur, türkçülük, turançılıq

Dünya tarixinin ünlü fəthlərindən biri Əmir Teymur Teymurilər dövlətinin əsasını qoymuş, Şərqdə vahid ərəzidə vahid bir idarə altında olan qurum yaratmağa nail olmuşdur. Əmir Teymur, Teymur Ləng, Tamerlan kimi tanınan bu ağıllı sərkərdə öz sərkərdəlik məharətini Böyük Turan yaratmaq yolunda sərf etmiş, ölümünə qədər qismən buna nail olmuşdur. XIV yüzilliyin sonu-XV yüzilliyin əvvəllərini əhatə edən Teymur dövrü digər türk dövlətlərindən Osmanlı, Baharlı, Bayandurlu və bir sıra Anadolu bəyliklərinin siyasi fəaliyyətini artırdığı illərə təsadüf edir. Teymurun ilk olaraq əmir kimi siyasi səhnəyə çıxışından az keçmiş sürətlə yüksələn Teymur tezliklə Qazağan xanı hakimiyyətdən kənarlaşdırıb bütün qüvvələri öz ətrafında toplaya bilir. Orta Asiyanın strateji baxımdan əlverişli,

ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri olan şəhərləri ələ keçirdikdən sonra yaratdığı dövlətin ərazisini genişləndirmək üçün yeni planlar hazırlayır və bu yürüşlərin istiqaməti məhz türklərin yaşadıkları geniş əraziləri əhatə edir. Teymur haqqında tarixi ədəbiyyatlarda onun özünü hökmdar nəslindən hesab etməməsi səbəbiylə yaratdığı dövlətdə Çingiz xan nəslindən olan Soyurqatmış adlı birini, onun ölümündən sonra isə varisi hesab edilən Mahmudu xan elan etməsi haqqında məlumatlar vardır. Lakin tədqiqatlar sübut edir ki, hər iki xan Teymurun əlində dövləti idarə etməkdən ötrü bir alət imiş və bu marionet xanları hökmdar elan etməklə Çingiz xan İmperiyasının keçmiş hüdudlarında - əsasən türklərin yaşadıkları ərazilərdə yeni, əzəmətli bir türk dövləti qurmaq Əmir Teymurun qarşıya qoyduğu əsas vəzifələrdəndir.

Orta Asiyada türk dövlətini quran Teymur Səmərqəndi özünə paytaxt seçmiş, ələ keçirdiyi dövlətlərin ən yaxşı ustalarını məhz paytaxt Səmərqəndə göndərərək dövrünün ən möhtəşəm tikililərini burada tikdirmişdir. Hətta Səmərqəndin ətrafında yeddi gözəl şəhərcik tikilməsini əmr edərək hər birinə dünyanın ən məşhur şəhərlərinin adını vermişdir. Qızıl Orda xanı Toxtamışın hakimiyyəti ələ almasında Əmir Teymurun yardımından yararlanmasına baxmayaraq tezliklə onun düşməninə çevrilir. Qızıl Orda xanının Şirvana, Azərbaycana qarətçiyi yürüşləri bu düşmənciliyi daha da artırır. Əmir Teymurun Azərbaycan, İran, İraq ərazilərinin vaxtı ilə Hülakülər hakimiyyətində olmasını əlində əsas tutaraq yenidən bu dövlətin sərhədlərini bərpa etməyə çalışır. 1383-1384-cü illərdə Curcan hakimi Əmir Vəlinin torpaqlarını zəbt edən Teymur Cəlairi hökmdarı Sultan Əhmədlə danışıqlara başlamaq üçün elçilərini göndərir, lakin danışıqların başlanmasını gözləmədən İraq istiqamətində hərəkət edərək qışı Reydə keçirib yazda Sultaniyyəyə gələn Teymur şəhərin idarəsini Sultan Əhmədin siyasi rəqibi Adil Ağaya tapşırır, daha bir neçə məntəqəni ələ keçirib nəvəsi Məhəmməd Sultanşahı ordusu ilə orada qoyaraq Səmərqəndə qayıdır. XIV qüzzilliyin sonu-XV yüzilliyin əvvəllərində Sultaniyyə şəhəri öz ticarət dövriyyəsinə görə şərqin məşhur ticarət mərkəzlərindən olan Təbrizi də üstələmişdi. İlk kəşfiyyat yürüşündə seçilmiş bu istiqamət əbəs yerə de-

yildi, Əmir Teymurun türk məskəni olan məşhur şəhərləri darıma-
dağın etmədiyi haqqda kifayət qədər faktlar vardır. İkinci yürüşün-
də Ucandan böyük atlı qoşunla Təbrizə gələn Teymur Şənbə-Qa-
zanda məskunlaşır, Təbriz üzərinə xərac qoyur və buranın adlı-sanlı
memarlarını, ustalarını mərkəz şəhəri elan etdiyi Səmərqəndə gön-
dərir. Sonra Təbrizin idarəsini nəvəsi Məhəmməd Sultansəha tapşı-
raraq 1386-cı ilin payızında Naxçıvana gəlmiş oradan Gürcüstana
yürüş edərək qalaları dağıdır, çar V Baqratı əsir alaraq islamı qəbul
etdirir. Şirvanşah I İbrahim Dərbəndinin Əmir Teymurun Şirvana
hücumunu gözləmədən öz diplomatik bacarığını işə salması Şirvan
ərazilərini döyüşlərdən qoruyur. Qaynaqların məlumatına görə,
Teymur İbrahimi Böyük Qafqaz sıra dağlarına qədərki ərazinin, o
cümlədən Şirvan və Şamaxının hakimi təyin edir. Daha sonralar
Teymurun belə müttəfiqlərindən biri də Ərzincan hakimi Təhrtən
olur. Hər iki türk hakiminin Əmir Teymura olan sədaqətinə inam
fatehin onlara münasibətinin başqa tərəflərini açır. Belə ki, güclü
müqavimət göstərən Əmir Teymurun hakimiyyətini qəbul etməyənlərin
təleyi daha acınacaqlı olurdu. Məsələn, Teymurun bütün rə-
qiblərini aradan qaldırıdıqdan sonra başlanmış yürüşünə davam
gətirməyən Qara Məhəmməd qaçmağı seçdi. Ümumiyyətlə Qara-
qoyunlu Tükman ulusu ilə Teymurun münasibətləri çox kəskin
düşmənçilik mövqeyində idi. Ağqoyunlu Türkman ulusu ilə isə
normal münasibətlər saxlanılırdı, hətta dövrün qaynaqlarından olan
“Mücməli Fəsihi”də Bayram Xocanın Teymurilərə hər il 20000 baş
qoyun verdiyi qeyd edilmişdir. Bu münasibətlər Ağqoyunluların
həmin ərəfədə Diyarbəkrdə Osmanlı sultanına yaxın ərazilərdə
məskunlaşması ilə də izah edilə bilər. Belə ki, 1394-1395-ci illərdə
Dəşti Qıpçağa hücum edib Toxtamış xanı məğlub edən Teymur bu
qələbənin daha mükəmməlini I İldırım Bəyazid üzərində çalması
planlaşdırırdı. Saray və Hacı Tərxan şəhərlərini ələ keçirilməsində
Şirvanşah İbrahimin də qoşunları yaxından iştirak etmişdilər. Os-
manlı sultanı üzərinə yürüşdə də Teymur müttəfiqlərindən istifadə
etməyi planlaşdırmışdı. 1399-cu ildə Teymurun Azərbaycana III
yürüşü zamanı Sultaniyyədən sonra Ərdəbil və Muğandan keçərək
Qarabağda dayanarkən bütün hakimlər və feodallar toplanmış, Şir-

vanşah I İbrahimin köməyi ilə Seydi Əhmədi bağışlayaraq Şəki hakimi təyin edir. 1402-ci ildə Ankara döyüşündə I İldırım Bəyazidi əsir alan Teymur bu yürüşdə hər iki müttəfiqinin gücündən istifadə etmişdi.

Əmir Teymurun yürüş etdiyi torpaqların əksəriyyəti türk torpaqları idi, Teymur da bu torpaqları birləşdirib vahid bir hakimiyyət altında, vahid qanunvericilikdə, vahid siyasi və mədəni mühitdə nəfəs alıb inkişaf edən bir Türkünstan yaratmaq arzusundaydı və buna nail oldu da, lakin onun varislərinin dövründə bu ərazilərdə Teymurilərin hakimiyyəti xeyli zəiflədi və ərazilərdə yenidən yerli idarəçilik artaraq vahid türk təfəkkürünün formalaşmasına imkan vermədi.

ƏDƏBİYYAT

1. Джастин Мароцци. *Тамерлан: завоеватель мира*. Пер.с англ. А.Г.Больных. Москва, ООО «АСТ» Хранитель, 2007. – 446 с.
2. B.F.Manz. *The rise and rule of Tamerlan*. Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
3. Ибн Арабшах. *История Амира Темура*. Ташкент. Институт истории народов Средней Азии имени Махпират, 2007.
4. *Шараф ад-Дин Али Йазди*. Зафар-наме. Т., 2008. – 520 с.
5. Лемб Гарольд. *Тамерлан. Правитель и полководец*. Пер. с англ. Л.А.Игоревского. – Москва, Центрполиграф, 2007. – 334с.
6. Тамерлан – покоритель Азии. Сост.В.Петров. Москва, Ломоносовъ, 2015. – 224с.
7. Fəsih Xəvafi. *Mücməli Fəsihi*, II c. Məşhəd, 1969.
8. Якубовский А.Ю. *Тимур* // Вопросы Истории, 1946, №8-9. с.50-74.
9. Vamberi G. *Əmir Teymur*, 1991.

Yaxşıxanım NƏSİROVA
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
Türkiyə tarixi və iqtisadiyyatı şöbəsi
E-mail: yaxshi.selim@bk.ru

XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ URMİYADA İQTİSADI VƏZİYYƏT

Açar sözlər: Osmanlı, Səfəvi, Müfəssəl dəftər, Urmiya, vergi, xüms

Əsrlər boyu mühüm coğrafi və strateji mövqeyi, Avropa və Asiya ölkələri arasında ticarət və digər iqtisadi əlaqələrin təmin edilməsində böyük əhəmiyyət daşıyan quru ticarət yollarının bir hissəsinin ərazisindən keçməsi Azərbaycanı digər dövlətlərin maraq dairəsində saxlayırdı. Xüsusilə, Osmanlı və Rusiya imperiyalarının bu ərazilərdə nəzarəti və bununla da geosiyasi üstünlüyü əlinə keçirmək istəkləri 1724-cü ildə imzalanmış İstanbul müqaviləsi ilə nəticələndi. Lakin müqavilə şərtləri ilə razılaşmayan tərəflər hərbi əməliyyatları davam etdirərək Səfəvi torpaqlarının böyük bir hissəsini öz aralarında bölüşdürdülər. 1725-ci ilin hərbi əməliyyatlarının payız-qış kampaniyasında Təbriz, Ərdəbillə yanaşı, Urmiya və ətraf əraziləri osmanlı orduları tərəfindən ələ keçirildi (6, s.123).

Ümumi osmanlı qanunlarına və maliyyə-vergi prinsiplərinə uyğunlaşdırılması məqsədilə ələ keçirilmiş yeni ərazilərdə əhalinin və gəlir təmin edən sahələrin siyahıya alınması tədbirləri həyata keçirilməyə başlandı. Əldə edilən nəticələr əsasında maliyyə-vergi sənədləri (və ya müfəssəl və icmal dəftərləri) tərtib olunurdu. Çox hissəsi Osmanlı Başbakanlık Arxivində saxlanılan və Azərbaycan ərazilərinin sosial-iqtisadi tarixinin müəyyən dövrlərinin öyrənilməsində və tədqiqində xüsusi önəm daşıyan, ehtiva etdiyi məlumatların dəqiqliyi və orijinallığı ilə seçilən bu sənədlər XX əsrin 80-90-cı illərindən başlayaraq Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq Z.M.Bünyadov, H.Məmmədov (Qaramanlı), Ş.Mustafayev tərəfindən araşdırılmış və nəşr olunmuşdur (7; 8; 9; 10).

Diqqətinizə təqdim etdiyimiz məqalə qeyd edilən maliyyə-vergi sənədlərindən biri – XVIII əsrin əvvəllərində Urmiya, Xalxal və Salmas bölgələrinin siyahıya alınması tədbirləri (təhrir) nəticəsində tərtib edilən “Dəftər-i müfəssəl-i liva-i Xalxal və liva-i Urumi”(3)nin (Xalxal və Urmiya livalarının müfəssəl dəftəri”) statistik göstəriciləri əsasında yazılmış və bu dövrdə Urmiya ərazisində yaşayan əhəlinin təsərrüfat həyatı ilə bağlı unikal və real məlumatları əks etdirmişdir.

Əvvəlcə qeyd edək ki, müasir dövrdə İranın Qərbi Azərbaycan ostanının mərkəzi şəhəri olan Urmiya Urmiya gölünün qərb sahilində, dəniz səviyyəsindən 1 332 km hündürlükdə yerləşir. Bir müddət adı Rzaiyyə olmuş şəhər 1979-cu ildən yenə əvvəlki adına qaytarılmışdır (5, 57).

Əlverişli coğrafi müvqeyi, quru ticarət yollarının üstündə yerləşməsi və əhəmiyyətli gömrük məntəqələrindən biri olması Urmiyanın əsrlər boyu müxtəlif siyasi-hərbi münaqişələrin içində olmasına səbəb olmuşdur. Osmanlı – Səfəvi müharibələrinin Azərbaycana vurduğu dağıdıcı zərbələr Urmiya ərazisindən də yan ötməmişdir. Təsərrüfatların dağılması, iqtisadi və ticarət münasibətlərinin pozulması həmin ərazidə boşalmış kəndlərin, istifadəsiz qalmış torpaqların sayının artırması ilə müşayiət olunurdu.

Osmanlı idarəçiliyi prinsiplərinə əsasən, bölgədə 20 yaşından yuxarı sağlam, işləyə bilən kişilər, gəlir gətirən təsərrüfat, ticarət sahələri və s. siyahıya alındı. Osmanlı inzibati bölgüsünə (nahiyə - sancaq/liva - əyalət/vilayət) görə, 1725-ci ilin dekabrında Urmiyaya liva statusu verildi (1, s.61-62) və ərazisi 7 nahiyyə - Bənəpərvazə, Bəldə, Səhraabad, Dol, Mərkəvər, Tərkəvər və Üşni nahiyyələrindən və Urmiya şəhərindən təşkil olundu. Osmanlı hakimiyyəti dövründə Urmiya livasında təsərrüfat münasibətləri çərçivəsində əhəlinin məşğuliyyəti, məişəti, istehsal vasitələrinin vəziyyəti, torpaqların məhsuldarlığı, vergi toplama məsələləri ilə bağlı geniş və dəqiq məlumatlar qeyd etdiyimiz müfəssəl dəftərdə əks olunmuşdur.

Bəhs etdiyimiz dövrdə kənd təsərrüfatı ölkə iqtisadiyyatının başlıca dayaq nöqtəsi hesab olunurdu. Bu vəziyyət Urmiya bölgəsi üçün də xarakterik idi. Belə ki, siyahıyaalmanın nəticələri Urmiya-

da yaşayan əhalinin əsasən əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olduqlarını və əldə etdikləri gəlirin çox hissəsinin bu sahənin payına düşdüyünü deməyə əsas verir. Osmanlı qanunlarına görə, adı vergi siyahısında qeyd olunmuş şəxs istifadə etdiyi torpağın həcminə və həmin torpaqda əkilən becərdiyi məhsula müvafiq olaraq müxtəlif vergi mükəlləfiyyətləri daşıyırdı. Kəndlinin əkin üçün istifadə etdiyi torpaq sahəsi “çiftlik” (2, s.279) (təxminən 7000 m²) adlanırdı və 1 çift torpaq üçün 50 ağça (11) “rəsm-i çift” vergisi ödəməli idi. Bununla yanaşı, torpağın ölçüsündən və kəndlinin ailə vəziyyətindən asılı olaraq, “nim çift” (25 ağça), “bennak” (18 ağça), “mücərrəd” (6 ağça), “caba” (12 ağça) vergiləri müəyyən edilmişdi. Torpağı icarəyə götürən şəxs evli olmalı və həmin torpağı əkilən becərməli idi. Osmanlı qanunları kəndlinin torpaq sahəsinin səbəbsiz tərk etməsini yasaqlayırdı və bu şərtləri pozan şəxs ciddi şəkildə cəzalandırılmalı idi (2, s.293).

Qeyd edək ki, müfəssəl dəftərin statistik məlumatları Urmiya-da yaşayan əhalinin sayı, məişəti, istifadə olunan torpaqların tam həcmi və bununla da bölgənin yerləşdiyi ərazi haqqında dəqiq fikir söyləmək üçün çox əhəmiyyətlidir. Bəhs etdiyimiz sənəddə rəiyyətin istifadə etdiyi torpaq sahəsinin ölçüsü sihayıda onun adına əlavə edilərək göstərilmişdir. Məsələn; “Məhəmməd Mirzə oğlu, bennak”. Bu o deməkdir ki, ailə vəziyyətinə görə evli olan Məhəmməd Mirzə oğlunun yarım çiftdən də az torpaq sahəsi olmuş və o, dövlətə 18 ağça vergi ödəməli olmuşdur.

Ümumiyyətlə, hesablamalara əsaslanaraq, Osmanlı hakimiyyəti dövründə Urmiyanın 7 nahiyə, 1 şəhəri əhatə edən 329 kəndində (təxminən 6 min hectar) 4374 vergi mükəlləfiyyətli şəxs (təxminən 12 min nəfər əhali) yaşadığını müəyyən edə bilərik. Bu şəxslərin təxminən yarısından çoxunun müəyyən ölçüdə torpaq sahəsi olmuş, təsərrüfatlarında müxtəlif növ dənli (buğda, arpa, darı), paxlalı (mərçi, noxud, yulaf, kətan toxumu) və texniki bitkilər (pambıq, çəltik), bağ-bostan məhsulları əkilən becərmişlər. Bu dövrdə Urmiya əhalisi dənli və paxlalı bitkilərin istehsalından əldə etdikləri gəlirə görə natural şəkildə “xums-i gəllat” (əkilən məhsulun beşdə biri qədər), texniki və bağ-bostan məhsullarının istehsalına görə “üşr”

(məhsulun ondan biri həcmində) vergisi ödəməli idi. Nəticələrə görə, Urmiya livasında buğdanın illik istehsalı təxminən 1 227 000 kq, arpa isə 628 000 kq təşkil etmişdir ki, bu da ö dövr üçün yüksək nəticə hesab oluna bilər.

Urmiyanın mülayim iqlim şəraiti burada pambıq və çəltiyin əkilməsi üçün əlverişli olmuşdur. H.Ə.Dəlili hələ XVII əsrin sonlarında Urmiyaya yeni pambıq növünün gətirilməsi nəticəsində bu bitkinin məhsuldarlığının xeyli artdığını qeyd etmişdir (4, s.49). Osmanlı qanunlarına görə, Urmiya kəndlisi texniki bitkilərin istehsalına görə “üşr-i pənbə” (pambıq üşrü) və “üşr-i çəltuk” (çəltik üşrü) vergisi ödəməli idi. Həmçinin, rəiyyətdə torpaqların suvarılmasında istifadə olunan dəyirmanların işləmə müddətindən asılı olaraq dəyişik həcmdə “rəsm-i asiya” – dəyirman vergisi təyin olunmuşdu.

Bu dövrdə gəlir gətirən sahələrdən biri də heyvandarlıq olmuşdur. Kəndli təsərrüfatında saxladığı kiçikbuynuzlu heyvanlara görə “adət-i ağnam”, heyvanların qidalanması (“təzə ot və yonca”, “saman” vergiləri), saxlandığı tikililərə (“ağıl” vergisi), sürülərin otarılmasında istifadə olunan sahələrə (“yaylaq”, “qışlaq”, “otlaq” vergiləri) görə müxtəlif adda və həcmdə vergi ödəməyə mükəlləf idi.

Osmanlı vergi sisteminin tələblərinə uyğun olaraq, Urmiyada təsərrüfat sahələri ilə yanaşı, əhalinin məişəti ilə sıx bağlı olan “gəlinlik” vergisi (ərə gedən subay və ya ailəli olmuş qadının ailə qurduğu şəxs tərəfindən ödənməli idi), “niyabət...” qrupu (gözlənilməyən hadisələrlə bağlı alınırdı) vergilərini qeyd etmək istərdik.

Bu göstəricilər və gəlidiyimiz nəticələr əsasında, Osmanlı hakimiyyəti dövründə, yəni XVIII əsrin əvvəllərində Urmiya livasının illik gəlirinin təxminən 1 842 min ağça olduğunu söyləyə bilərik. Əlbəttə ki, bu göstəriciyə livanın mərkəzi sayılan Urmiya şəhərində mövcud olan təsərrüfat sahələrindən (72 min ağça), ticarət (60 min ağça) və gömrük fəaliyyətindən gələn gəlir (420 min ağça) də əlavə edilmişdir.

Müəyyən etdik ki, Urmiya bölgəsində taxılçılıq, pambıqçılıq, bağ və bostançılıq, həmçinin heyvandarlıq kimi səmərəli kənd təsərrüfatı sahələri mövcud olmuş və əhali təyin olunan vergiləri ni-

zamlı şəkildə ödəməyə nail olmuşdur. Həmçinin, bölgənin iqtisadi həyatında Urmiya şəhəri əhəmiyyətli rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bilgili A.S. *Osmanlı, İran və Azərbaycan – I*. (16. Ve 18. Yüzyıllar Sosial ve Ekonomik Tarih). Erzurum, 2004.
2. Cin H., Akyılmaz S.G. *Tarihte toplum ve yönetim tarzı olarak feodalite ve Osmanlı düzeni*. K.: Selcuk Üniversitesi Basımevi, 1995.
3. “*Dəftər-i müfəssəl-i liva-i Xalxal və liva-i Urumi*”. İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-təhrir dəftərləri, № 910.
4. Dəlili H.Ə. *Azərbaycan cənub xanlıqları*. Bakı, 1979.
5. Əli Məhəmmədi. *Urmiyə Şəhri Kohən (Urmiya əski şəhər)*. T.: Fərzanə, 2009.
6. Əlizadə O.T. *XVIII əsrin birinci yarısında Osmanlı-Səfəvi münasibətləri*. Bakı, 2009.
7. *Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri*. Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 2000.
8. *İrəvan əyalətinin icmal dəftəri*. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 1996.
9. *Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri*. Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Tərcümə edənlər Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 2001.
10. *Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri (Qazax və Borçalı)*. Giriş, tərcümə və qeydlərin müəllifi Şahin Mustafayev. Bakı, 2001.
11. Ağça-XVII əsrin sonlarına qədər osmanlı olmuş gümüş pul vahidi kimi dövriyyəyə olmuşdur, XVIII əsrdə yalnız hesablama vahidi olaraq istifadə olunmuşdur.

II Bölmə

Türk tarixi üzrə mənbələr (1)

Elnur MUSTAFAYEV
AMEA - Z.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu, doktorant
E-mail: elnur.mustafayev88@mail.ru

TÜRK DİLLƏRİNİN TƏDQIQI BAXIMINDAN "DİVANU LUĞAT-İT-TÜRK" ƏSƏRİNİN ELMİ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: Mahmud Kaşğari, "Divanu Luğat-it-Türk", qrammatika, türkoloq

"Divanu Luğat-it-Türk" əsərinin müəllifi Mahmud ibn Hüseyin ibn Məhəmməd əl-Kaşğari XI və XII əsrlərdə yaşamış coğrafiya, tarix, fəlsəfə, filologiya və digər elm sahələrində dərin biliyə sahib türk əsilli elm xadimidir. Mahmud Kaşğari türk dilləri, türk xalqlarının coğrafiyası və mədəniyyəti haqqında ilk elmi əsərin müəllifi olduğu üçün türkologiyanın banisi hesab edilməkdədir. Onun haqqında bibliografik məlumatların azlığı şəxsi həyatı haqqında geniş və dolğun bilgilərin əldə edilməsini çətinləşdirir. Mahmud Kaşğari barəsində mövcud olan xəbərlər məhəlli rəvayətlərdən, bir-birinə ziddiyyət təşkil edən informasiyalardan və ən əsası son dövrlərdə tədqiqatçılar tərəfindən yazılmış məlumatlardan ibarətdir. Alimin doğum tarixi haqqında dəqiq tarix təsbit edilməmiş, XI əsrdə dünyaya gəldiyi və XII əsrin əvvəllərində vəfat etdiyi qəbul edilmişdir. Bəzi ehtimallara görə o, 1008-ci ildə dünyaya gəlmiş, 1105-ci ildə vəfat etmişdir. Kaşğarının dünyaya gəldiyi yerlə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. Bəzi mənbələrdə onun anadan olduğu yer kimi hal-hazırda Özbəkistan ərazisində yerləşən Azıx kəndi, bəzi mənbələrdə isə İsık-Kul gölünün sahilində yerləşən Barskan qəsəbəsi göstərilməkdədir.

Mahmud Kaşğarının adını dünya elm tarixinə qızıl hərflərlə həkk edən, on beş il müddətində tamamladığı "Divanu luğat-it-

türk" adlı elmi əsərdir. Əsərin yazıldığı yerlə bağlı iki görüş məşhurdur. Birinci rəyə əsasən kitab Bağdad şəhərində yazılmışdır. 1057-ci ildə ölkəsini tərk edən Mahmud Kaşğari 15 il müddətində Türk dünyasını gəzərək türklərin dili, tarixi və mədəniyyəti haqqında dərin bilgiler əldə etdikdən sonra Bağdad şəhərinə köçür. Yeni bir mədəniyyətlə tanış olan Kaşğari Bağdad şəhərində əsəri yazmağa başlayır və orada tamamlayır. İkinci rəy kimi əsərin Kaşğar şəhərində yazıldığı qeyd edilməkdədir.

Mahmud Kaşğarının bu əsəri yazmaqda bir neçə səbəbi olmuşdur. Kitab adından məlum olduğu kimi ərəb dilində yazılmış və ərəb dilinin qrammatik qaydalarına uyğun olaraq tərtib edilmişdir. Türk dilçiliyi baxımından yeni bir üslub olan bu sistem, ərəblərin türk dilini öyrənməsini və düzgün məlumatlar əldə etməsini asanlaşdırırdı. Alim bu əsərdə təkcə qrammatik qaydaları tərtib etməmiş, həmçinin iki dil ərəb və türk dilləri arasında müqayisələr aparaq bəzi elmi nəticələri qeyd etmişdir. Bununla yanaşı Mahmud Kaşğari türk dillərinin öyrənilməsində əvəzsiz bir kitab olan "Divanu lüğat-it-türk" əsərində türk dilinin və mədəniyyətinin İslam dünyası üçün əhəmiyyətini isbat etməyə çalışmışdır. Çin sərhədlərindən Bizansa qədər böyük bir ərazini əhatə edən türk dünyasının VIII-IX əsrlərdə İslam dinin qəbul etməsi türklərlə ərəblərin bir-biri ilə tanış olmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan böyük alim Mahmud Kaşğari türk dillərinin öyrənilməsini vacib saymış, türklərlə münasibətlərin genişləndirilməsini bu dili öyrənməklə mümkün olduğunu çatdırmaq istəmişdir. *«Buxaranın sözünə etibar ediləcək imamından və həmçinin Nişapur camaatının imamından eşitdim ki, hər ikisi sənədləri ilə birlikdə qiyamətin əlamətləri, axırzamanın fətnələri və Oğuz türklərin meydana çıxması xatırlandıqda İslam peyğəmbəri Məhəmmədin (s) belə dediyini nəql edirlər: "Türk dilini öyrənin çünki, onların uzun müddətli hakimiyyəti olacaqdır" Əgər nəql edilən hədis doğrudursa (məsuliyyətləri öz boyunlarına) o zaman türk dilini öyrənmək vacib olur. Əgər nəql olunan hədis doğru olmasa belə ağıl türk dilini öyrənməyi hökm edər»*. "Divan" əsərinin müqəddiməsində Kaşğarının qeyd etdiyi bu fikirlər Türk dilinin və xalqının başqa bir əhəmiyyətini üzə çıxarır. Alim ilk öncə İslam

peyğəmbərindən nəql olunmuş hədisi gətirmiş və rəvayətin düzgün olduğu təqdirdə müsəlmanlar üçün dilin öyrənilməsinin vacib olması nəticəsinə gəlmişdir. Əks təqdirdə əgər hədisin islam peyğəmbəri tərəfindən deyilməsi isbat olunmazsa və ya hədisin yalan olması ortaya çıxarsa yenə türk dilinin öyrənilməsi məsələsi öz əhəmiyyətini itirmir. Alimin fikrincə bu halda sağlam insan ağılı yenə də türk dilinin öyrənilməsi qənaətinə gəlir. Çünki, türk xalqlarının geniş bir coğrafiyanı əhatə etməsi və qüdrətli dövlətlər qurması dilin öyrənilməsi məsələsinin aktuallaşdırır.

Mahmud Kaşğari kitabın əvvəllərində yeddinci səhifədə türk dilində istifadə edilən hərflərlə bağlı bir bölmə əlavə etmişdir. Bu bölmədə qədim "Türk əlifbası" adlandırdığı bir əlifba haqqında məlumat vermişdir. Təqdim etdiyi yazı qaydasını ərəb dili ilə müqayisəli şəkildə izahını verdikdən sonra o, bu fikirləri qeyd etmişdir: *«Qədim dövürlərdən bu günə qədər, Kaşğar şəhərindən Çinə kimi bütün türk məmləkətləri daxil olmaqla xaqaniyyə dilində olan kitablar, türk hökəmdarların və elçilərin yazıları bu xətt əsasında olmuşdur»*.

Mahmud Kaşğari əsərində türk dilləri barəsində xüsusi bir bölmə ayırmış və türk dillərinin leksik xüsusiyyətlərini geniş şəkildə izah etmişdir. O, bu dəyərli əsəri ilə türk dilində söz varlığının gücünü ortaya qoymuş və türk dillərinin ərəb dili kimi zəngin bir dil olduğunu çatdırmaq istəmişdir. Əlavə olaraq Kaşğari çətin bir işin öhdəsindən gələrək türk sözlərinin asan bir şəkildə tapılması üçün xüsusi bir sistem yaratmış, atalar sözləri, şeir və digər poetik ifadələrlə türk dillərinin zənginliyini üzə çıxarmışdır. Kaşğari əsərdə türk dillərinə məxsus sözlər və onların semantikasına aid dolğun və geniş məlumatlar verir. Sözlər tərtib edilərkən və onun elmi izahı verilərkən həmin leksik vahidin hansı dilə mənsub olduğu göstərilir. Kitabın məziyyətlərindən biri də daxil edilmiş sözlərin məişət, peşə və ya hər hansı bir sahəyə aid olduğu göstərilməsidir. Kaşğari fonetik-morfoloji xüsusiyyətlərinə görə türk dillərini iki qismə bölür. *«Şərq və qərb qrupları. Şərq qrupuna çigillərin, toxsıların, yağmaların, Kaşğarın şəhər əhalisinin və Maçinə qədər olan başqa tayfaların dili və xaqaniyyə türkcəsi daxildir. Qərb qrupuna isə yə-*

makların, qıpçaqların, oğuzların, peçeneqlərin, bulqarların, suvarların, Rumdan şərqdə yaşayan digər türk tayfalarının dilləri daxildir». Kaşğari türk dilləri haqqında bir-bir məlumat vermiş və hansı dillərin öz saflığını qoruduğunu, hansıların isə digər dillərlə qarışdığını göstərmişdir. Onun fikrincə ən təmiz və doğru olan dil fars dilinə qarışmayan, bir dili bilən və əcnəbi ölkələrə gedib-gəlməyən şəxsin dilidir. İki dil bilən və ya xarici şəhərlərdə yaşayan türklərin dili isə qarışıqdır. Belə dillərə soğdaq, gəncək, arğu, xotən, түбүт, tanqut xalqlarının dilini daxil etmişdir. Alimə görə türk dilləri içərisində ən asanı oğuz, ən düzgün və sağlamı isə yağma və toxsıların dilidir. İla, İrtış, Yəmar çayları və Uyğur bölgəsində yaşayan türklərin dili də sağlamdır. Türk dilləri içərisində ən gözəl və fəsahtətli olanı isə qaraxanilərin istifadə etdiyi xaqaniyyə türkcəsidir. Mahmud Kaşğari hər bir tayfanın öz dili olduğunu vurğulamışdır. Onlardan qay, yabaqu, tatar, basmıl, çomul boylarının hər birinin öz dili olmasına baxmayaraq türk dilini də yaxşı bildiklərini qeyd etmişdir. Alimə görə qırğız, qıpçak, oğuz, toxsı, yağma, çigil, iğraq, çuruq boylarının dilləri eynidir. Yəmak və başqırdların dili isə bu dillərə çox yaxındır. Mahmud Kaşğari "Divan"nında 9000-dən çox türk dilinə mənsub leksik vahidi nümunə kimi göstərmiş və dillər içində daha çox oğuz dilinə üstünlük vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası*. Bakı, 1979.
2. Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri, *Tarix-ər-rusul val-muluk*. İbn-Əsir, Əl-Kamil, Beyrut, 1979.
3. James Kelly, "Kashgari, Mahmud al-" *Encyclopedia of Asian History*, New York 1988.
4. Kaşgarlı M., *Divanu Lugat-it-Türk*, Ankara, 1998.
5. Кононов А.Н. *Махмуд Кашгарский и его "Дивану лугат ит турк"* // Советская тюркология, № 1, Баку, 1972.
6. Mahmud Kaşğari. *Divani lüğət-it-türk*. Bakı: Ozan, 2006 (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər).
7. Mahmud Kaşğari. *"Divanu luğatit-Türk"*. İstanbul, hicri 1333.
8. Omelijan Pritsak. *"Mahmud Kaşğari kimdir?"*

9. Советская Энциклопедия, Москва 1987.
10. Sultan Mahmut Kaşgarlı. *"Büyük Türk bilgini Kaşgarlı Mahmutun kişiliği və Türk bilinci"* // Dil Dergisi, № 33, Ankara, 1995.
11. Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansklopedisi, Ankara, 2002.
12. Zeynep Korkmaz. *Türk dili üzerine araştırmalar*. Ankara, 1995.

Günel İSMAYILOVA

AMEA A.A.Bakıxanov adına

Tarix İnstitutunun elmi işçisi, dissertant

E-mail : gunelismayilova666@gmail.com

AZƏRBAYCANIN XV ƏSR TARİXİ MİSİR MƏNBƏLƏRİNDƏ

Açar sözlər: Azərbaycanın Qaraqoyunlu dövləti, Azərbaycanın Ağqoyunlu dövləti, Qara Yusif, Qara Yuluq, Misir mənbələri, Misir tarixçiləri

Azərbaycanın orta əsrlər ictimai-iqtisadi və siyasi tarixini öyrənmək tarixşünaslıq elminin qarşısına duran vacib vəzifələrdən biri kimi geniş elmi tədqiqat işi tələb edir. Xüsusəndə XIV-XV əsrlər tariximizin tədqiq olunmasında digər mənbələrlə yanaşı, ərəbdilli mənbələr öz mühüm aktualıqını və əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Belə ki, ölkəmizin tarixini, onun qonşu ölkələrlə münasibətlərini geniş şəkildə göstərən, ərəbdilli mənbəyə əsaslanaraq öyrənilməsi, zamanın sınağından keçmiş ən uğurlu mühüm yoldur. Bizim tədqiqatımızın əsas hissəsi olan məqalənin əsasını Azərbaycanın orta əsrlər tarixi ilə əlaqəli ərəbdilli mənbələr geniş yer tutur. Azərbaycan tarixində öz yeri olan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin mənşəyi problemləri, eləcədə daxili və xarici siyasəti Misir mənbələrində tədqiq edilməmişdir. Bu baxımdan ərəb mənbələrinin orijinaldan istifadəsi, tərcüməsi və təhlili tariximizdə yaranmış bir sıra təsəvvürləri və müddəaları genişləndirərək, dəqiqləşdirəcək.

Məlum olduğu kimi, XV yüzillik Azərbaycan tarixinin mühüm dönüş dövrüdür. Azərbaycan ərazisində böyük qüdrətə malik

olan Azərbaycanın Qaraqoyunlu dövləti (1410-1468) və Azərbaycanın Ağqoyunlu dövləti (1468-1501) hökmrənlik etmişdir. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu adlanan oğuz mənşəli tayfa birləşmələri XIII əsrdən etibarən Anadoluda yarım köçəri həyat sürürdülər. Qaraqoyunluların mərkəzi vilayəti Van gölünün şimalındakı Ərciş, Ağqoyunluların cəmləşdiyi bölgə isə Diyarbəkir idi. Qaraqoyunluları və Ağqoyunluları təşkil edən tayfa və boyların bu əraziyə Orta Asiyadan gəlməsini Səlcuqların Yaxın şərqə köçməsi ilə bağlayırlar. Lakin onların Azərbaycana və Qərbi İrana köçməsinə daha erkən dövrə (VIII-IX əsrlər) aid etməyə müəyyən əsasımız vardır. Ehtimal etmək olar ki, həmin etnik qruplar monqol işğalı dövründə Azərbaycan və Urandan qərbə doğru hərəkət etməyə məcbur olmuş, Kiçik Asiya, İraq və Suriyada məskunlaşmışdılar.

İndi isə XV əsrdə mövcud olan Azərbaycanın Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin fəaliyyəti və idarə edilməsi haqqında məlumatları, XV əsrin məşhur Misir tarixçilərinin əsərlərində araşdırmağa çalışacağıq.

XV əsrin ən görkəmli tarixçilərindən biri Taqi əl-Din Əbu əl-Abbas Əhməd ibn 'Əli ibn 'Abd əl-Qadir ibn Muhammad əl-Məqrizidir. Hicri ilinin 766-cı ildə (1364) Qahirənin Burcuvan səmtində anadan olmuşdur. İndiki Livan şəhərindən Misirə köç etmişdir. Maqarizi təxəllüsü ilə tanınan Məqrizi, vəfat edənə qədər Qahirədə yaşamışdır. Məqrizinin ailəsinin Hənbəli mənəbinə aid olduğu bəzi mənbələrdə qeyd olunmuşdur. Məqrizi Orta əsr İslam dünyasının yetişdirdiyi ən mükəmməl tarixçilərindən biri olub, əsərlərində daima iqtisadi tarix, onunla yanaşı mədəniyyət və sosial tarixdə müraciət etmişdir.

Məqrizinin XV əsr tarixinə dair yazdığı əsəri “Kitab al-Suluk –li-Marifət-Düvəl al-Muluk”dur. O, bu əsərdə Azərbaycanın Ağqoyunlu dövlətinin ilkin mərhələləri haqqında olduğuçə dolğun məlumatlar vermişdir. Belə ki, Məqrizi Azərbaycanın Ağqoyunlu dövlətinin hökmdarı haqqında belə qeyd edir: Məmlük tarixində Qara Yuluk Osman bəy, Qara Yuluk və ya Qara Əyluk kimi tanınırdı.

Bədrəddin al-Ayni XV əsrin ən məşhur tarixçilərindəndir. Bədrəddin al-Ayninin babası Əhməd Ankaradan Hələbəköçərək,

oraya yerləşmişdir. Bədrəddin əl-Ayni hicri ilinin 762-ci ilin Ramazan ayının 17-də (21 iyul 1361) ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Təhsilini anadan olduğu məmləkətdə yəni Qaziantəpədə başlamış, atasının ölmündən sonra təhsilini Qahirədə tamamlamışdır.

Ömrünün yarı hissəsini siyasi işlər yürüdən Bədrəddin əl-Ayni bu səpkidə bir çox əsərlər yazmışdır. Onlardan biridə İqd Əl-Cuman Fi-Tarix Əhl Əz-Zəman (Dövrün Şəxsiyyətlərinin Tarixi Haqqında Mirvari Boyunbağı) əsəridir. Ümumdünya və ya ümumislam tarixi adlansada salnamə əsasən yaxın və orta Şərq tarixilə, xüsusən, Azərbaycanda, Suriyada, Türkiyədə və Misirdə baş vermiş ictimai-iqtisadi və siyasi hadisələrə daha geniş yer verilir. Əsərdə məxsus olaraq Azərbaycanın Qaraqoyunlu dövləti haqqında bir çox məlumatlar verilmişdir. Hətta Azərbaycanın Qaraqoyunlu dövlətinin daxili və xarici çəkişmələri haqqında müfəssəl məlumat vermişdir ki onlardan biridə budur, Əl-Ayni qeyd edir ki:

1386-ci ildə Azərbaycanın işğal etmiş Əmir Teymur Qarabağa gələrək Şərqi Anadolunu tutmaq üçün hazırlaşdı. Teymurilərin əsas məqsədi Cəlairi Sultanı Əhmədin müttəfiqi olan Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Məhəmmədi özünə tabe etmək idi. O, bu məqsədə nail olmaq üçün oğlu Miranşahı böyük bir qoşunla Qara Məhəmmədin üzərinə göndərdi. Bu görüş nəticəsində Miranşah Qara Məhəmmədi mühasirəyə alaraq məğlub olmağa təhrik etmiş oldu.

Məlum olduğu kimi XV əsr Azərbaycanın Qaraqoyunlu dövlətinin hökmdarı Qara Yusif Teymurilərin ağalığına son qoyaraq böyük Qaraqoyunlu dövlətinin təməlini qoymuş oldu.

Bununla belə, əl-Ayni bu əsərdə Azərbaycan alimi, ədib və din xadimlərinin adlarının çəkilməsi və onların bir çoxunda əl-Aynidən dərs alması haqqda məlumat vermişdi. Eləcə də, əsər dövrünün rəsmi dili olan ərəb dilində yazılmasına baxmayaraq bu əsərdə sözlərin Azərbaycan türkcəsində işlədilməsi bir daha sübut edir ki, bu əsərdə əsasən Azərbaycanın Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sultanları və şahsədələrinin siyasi fəaliyyətlərində döyüş meydanlarında ki, şücaətləri haqqda verdiyi məlumatlar nadir incilərdən hesab olunur.

Dövrünün digər məşhur tarixçilərindən biri də İbn Təğriberdi Əbul Məhasin Cəmallədin Yusifdir. İbn Təğriberdi 1409-cu ildə

Qahirədə anadan olub. Bəzi mənbələrdə Təğriberdinin Anadolu əsillibir məmlük olduğu qeyd olunur. Hətta, bəzi mənbələrdə isə, İbn Təğriberdinin türk dilini və türk tarixini yaxşı bildiyi üçün türk əsilli olduğu qeyd olunur. Lakin milliyəti haqqda heç bir məlumat verilməmişdir. İbn Təğriberdi, əl-Ayni və Məqrizidən sonra Misirin ən böyük tarixçisi hesab olunur. Belə ki, böyük rəğbət duyduğu Məqrizəyə, öz əsərlərində Şeyx kimi xitab edərək, Məqrizinin getdiyi yolu davam etmiş olduğu da, bariz nümunələrdəndir. İbn Təğriberdi XV əsrin ikinci yarısında 1470-ci ildə vəfat etmişdir.

İbn Təğriberdinin “Ən-Nücum Əz-Zahira Fi'l Mülük Misir Və'l Qahirə” (Misir və Qahirə padşahlarının parlaq ulduzları) əsəri Müsülman Misir tarixçilərinin yazdığı əsərlərin ən mükəmməli və ən irihəcimliələrindən olub, 641-ci ildə Misirin fəthiylə başlayıb, Azərbaycanın Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövləti haqqında çox geniş məlumatlar verməklə çox nadir incilərdən hesab olunur. Belə ki, bəzi mənbələrdə, bu kitabı əl-Məliküz-Zahir Çakmakın oğlu Əmir Muhəmmədin göstərişi ilə yazıldığı qeyd olunur. Hər halda, bu kitab da, Azərbaycanın Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətinin daxili həmçinin xarici siyasəti, yürüşləri haqqda verdiyi geniş məlumatlar, digər mənbələrdə təsdiqini taparaq öz doğruluqunu qoruyub saxlamış olur.

Beləliklə, araşdırmalar zamanı bir daha bizə aydın olur ki, gələcək tədqiqat işlərində Misir tarixçilərinin əsərləri bu əsərin tədqiqatının davam etdirilməsi yeni faktların meydana çıxmasına və bu əsərin Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin mənbəsi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycan tarixi. XIII- XVIII əsrlər*. 3 cild. Bakı, Elm, 2007.
2. Nəcəfli Tofiq. *Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri*. Bakı, Çarşıoğlu, 2012.
3. Şahin Fərzəliyev. *Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə*. Bakı, Elm, 1983.
4. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopediyası*. 2 cilt. Aynı Bedredin. İstanbul, 1991.

5. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopediyası*. 27 cilt. Makrizi. İstanbul, 2014.
6. *Türk Diyanet Vakfı. İslam Ansiklopediası*. 20 cilt. İstanbul, 1991.
7. عقد الجمان في تاريخ اهل الزمان. بدر الدين محمود العيني. الجزء 7. القاهرة. 2010.
- السلوك لمعرفة دول الملوك. تقي الدين ابي العباس احمد بن علي بن عبد القادر العبيدي المقرئ. بيروت-لبنان. الجزء 4. 1998.

Zəhra İSLAMOVA
Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: ayxan.islamli@mail.ru

XVIII ƏSR DİPLOMATI F.BENEVENİNİN “GÜNDƏLİYİ” MƏRKƏZİ ASİYA VƏ AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ DAİR MƏNBƏ KİMİ

Açar sözlər: Florio Beneveni, Azərbaycan tarixi, Rusiya diplomatik missiyaları, Buxara, Xivə, Mərkəzi Asiya

XVIII əsrdə Rusiyanın siyasi cəhətdən güclənməsi və iqtisadi inkişafı onun cənuba doğru işğal planlarını formalaşdırmış və bunu nəzərə alaraq Peterburq hökuməti həmin ərazilərə kəşfiyyat xarakterli məlumat toplamaq məqsədilə diplomatik missiyalar göndərmişdir. Onların göndərilməsində əsas məqsəd nəinki diplomatik əlaqə yaratmaq və siyasi-iqtisadi danışıqlar aparmaq, eyni zamanda gələcək işğal planlarını həyata keçirmək üçün gizli surətdə lazımı məlumatlar toplamaq idi. Müasir dövrdə həmin diplomatik missiyaların həm rəsmi, həm də gizli olaraq topladıqları materialların araşdırılaraq tarix üçün aktual olan fakt və materialların elmi dövriyyəyə cəlb edilməsi, onların müqayisə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elə diplomatik missiyalar olmuşdur ki, onların marşrutları bir sıra türk dövlətlərinin ərazisindən keçmiş, həmin xəttin üzərində yerləşən şəhərləri əhatə etmişdir. Əlbəttə ki, bu həmin missiyanın təmsil etdiyi dövlətin siyasi-iqtisadi maraqlarından və daha çox məlumat toplamaq istəklərindən irəli gəlirdi. Biz bugün həmin gündəlik və yol qeydlərindən Azərbaycanın, o cümlədən türk xalq-

larının tarixinin araşdırılması zamanı müştərək mənbə kimi istifadə edirik.

Bu mənbələrdən biri XVIII əsr tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən Florio Beneveninin “Gündəliyi”dir. İtalyan mənşəli Florio Beneveninin doğum və ölüm tarixi naməlumdur, ilk dəfə 1708-ci ildə Konstantinopolda olarkən Rusiyanın ilk rezident səfiri, diplomat qraf P.A.Tolstoy tərəfindən xidmətə götürülmüş və Florio 1727-ci ilədək Peterburqun xidmətində olmuşdu. İtalyan, türk, tatar və fars dillərini mükəmməl bilməsi onun diplomatik sahədə karyerasının yüksəlməsinə və 1714-cü ildə Peterburqa gəlişinə səbəb olmuşdu.

“Gündəlik”də 1718-1725-ci illərdə Azərbaycan ərazisindən keçib Xivə və Buxaraya gedərək orada səfir kimi fəaliyyət göstərən Florio Beneveninin yol boyu gördüyü və eşitdikləri, qeydə aldığı fakt və məlumatlar, həmçinin Peterburqa göndərdiyi məktublar cəmlənib. 1986-cı ildə sovet tarixçisi V.Q.Volovnikova F.Beneveninin Peterburqa göndərdiyi bütün raport, məktub və qeydlərini, o cümlədən diplomatın gündəliyini bir yerə toplayaraq nəşr etdirmişdir. Bu əsərə əsasən Mərkəzi Asiya dövlətləri olan Xivə və Buxara haqqında, bu türk dövlətlərinin XVIII əsrdə siyasi-hərbi vəziyyəti, iqtisadi durumu, digər Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə qonşuluq münasibətləri, o cümlədən XVIII əsrdə Rusiyanın Səfəvilər ilə diplomatik münasibətlərini müəyyən etmək olur. Rusiya diplomatı əsas etibarilə iqtisadi məsələlərə, ticarətin inkişafına dair faktlara daha çox nəzər yetirmişdi. Bir diplomat olaraq Azərbaycan və Mərkəzi Asiyaya göndərilən F.Beneveniyə məhz bu istiqamətə daha çox diqqət etməsi şəxsən Pyotr tərəfindən tapşırıq verilmişdir. Əlbəttə ki, “Böyük” çar tərəfindən verilən tapşırıqlar sırasında siyasi məsələlər unudulmamışdı.

XVII əsrdən başlayaraq Rusiyada belə bir şeyə gəzirdi ki, Mərkəzi Asiya əsas “həyat mənbəyi” olan Amudərya çayının iki qolu olmuş, onlardan biri Aral gölünə axırdısa, digəri Xəzər dənizinə tökülürdü. Rusiyanı Amudəryanın Xəzər dənizinə tökülən məcra maraqlandırır, belə ki, həmin qol vasitəsilə Volqa-Xəzər-Amudərya-Aral xətti ilə Hindistana birbaşa yol açılırdı. Məhz bu yolu

tapmaq və iqtisadi əlaqələri genişləndirmək Rusiyanın başlıca məramına çevrilmişdi. Elə bu məqsəd ilə Pyotr dövründən başlayaraq Mərkəzi Asiyaya missiyalar göndərilməyə başlandı. Buraya göndərilən ilk missiyalar uğursuz olmuşdur, İ.Buxqolç, A.Kojin, A.Bekoviç-Çerkasski missiyalarının faciəvi sonluğu tarixdən bizə məlumdur. Vəziyyəti belə görən və deyilənləri nəzərə alaraq Peterburq hökuməti artıq diplomatiyaya əl atır. Çar Pyotrun əmri ilə 1716-cı ilin fevralında Rusiyaya gəlmiş Buxara səfiri Xanqulu bəy böyük hörmətlə qarşılanır, məqsəd isə onun vasitəsilə Mərkəzi Asiyaya diplomat göndərmək idi. Rusiyanın nüfuzlu diplomatları və Pyotrun yaxın silahdaşları olan P.P.Şafirovun və P.A.Tolstoyun məsləhəti ilə Çar I Pyotr (1682-1725) tərəfindən şəxsən qarşılanaraq yeni bir səfər üçün təlimatlar alan Florio Rusiyadan geri qayıdan özbək səfiri Xanqulu bəy ilə Buxaraya getməli idi. Əvvəlcədən Peterburq hökuməti tərəfindən “böyük diplomatik elçiliyin” Buxaraya göndərilməsi nəzərdə tutulsa da, həmin elçiliyin hazırlanmasına çox vaxt tələb olunduğundan Pyotr məhdud sayla kifayətlənməli oldu. Səfirə rəsmi diplomat kimi Buxara xanına, onun ailə üzvlərinə, nazirlərə və digər nüfuzlu saray adamlarına hədiyyələrlə təmin olunur. Hədiyyə siyahısı səfirin gündəliyində bir neçə səhifəni tuturdu, bu sıraya dələ, tülkü dərisi, gön, kətan, farfor, müxtəlif şüşə qablar, güzgülər, 245 rublluq saat və s. daxil idi. Tədqiqat obyektı olaraq bizim üçün maraqlı olan səfirə verilən yeddi maddədən ibarət xüsusi təlimatdır ki, bu təlimat səfirin Buxaradakı fəaliyyətini müəyyənləşdirirdi. Əsas olaraq səfir Buxarada olduğu müddətdə Şərqə gedən quru və su yolları haqqında kəşfiyyat məlumatları toplamalı, Rusiya ticarətini bacardığı qədər genişləndirməli, Mərkəzi Asiya xanını Rusiya ilə hərbi ittifaqa yönəltməli, rus əsgərlərinin xanın ordusunda xidmət etməsi təklifini irəli sürməli, həmçinin burada olan qızılın yeri və miqdarı haqqında geniş informasiya yığmalı idi. Həştərxanda Buxara səfirinə özünü çatdıran F.Beneveni Xivədən keçən yolun təhlükəli olmasını səbəb göstərərək Səfəvilərin ərəzisindən keçib getməyi təklif edir. Həştərxandan Niyazabad limanına, oradan da Şamaxıya gələn səfirlər burada gözləməli olurlar. Maraqlıdır ki, əvvəlcədən onlar Xəzər dənizi vasitəsilə birbaşa Astrabada get-

məli idilər. Lakin “naməlum” səbəblərdən onlar Niyazabad limanına, oradan Şamaxıya və quru yol ilə cənuba hərəkət edirlər. Biz diplomata verilən gizli təlimatı yada salsaq görürük ki, səfir bacardığı qədər daha çox yerləri müşahidə etməli, Səfəvilərin hərbi-siyasi və iqtisadi vəziyyətini və s. öyrənməli idi.

Bir müddət Şamaxıda ləngiyən Rusiya səfiri Şirvanda baş verən siyasi hadisələri müşahidə edərək bu barədə I Pyotr hökumətinə məlumatlar çatdırmış, Səfəvilər əleyhinə üsyanlar, Hacı Davud üsyanı barədə, Şirvan əyalətinin iqtisadi durumu haqqında geniş məlumatlar vermişdir. Ona verilən təlimata əsasən olduğu şəhər, kənd, yaşayış yerlərinin mövqelərini, böyük və kiçik çayları, limanları bacardığı qədər öz gözü ilə görərək gündəliyə qeyd etmişdir.

Maraqlı və mühüm faktlarla zəngin olan Florio Beneveninin “Gündəliyi” həm Azərbaycan, həm də Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri olan Buxara və Xivə xanlıqlarının siyasi və iqtisadi tarixinin öyrənilməsi baxımından xüsusi çəkiyə malikdir. Bu baxımdan, müstəqillik illərində tarixi keçmişimizin obyektiv, hər cür konyukturadan azad baxımdan yenidən yazılmasına şərait əldə etdiyimiz bir vaxtda tariximiz üzrə mövcud olan digər mənbələrlə bərabər, F.Beneveninin “Gündəliyi” də elmi araşdırmalardan kənarda qalmamalı və tədqiqatlara cəlb edilməsinin faydalı olacağını hesab edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. *Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах.* Москва: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1986, 158 с.
2. *Инструкция секретарю экспедиции ориентальной Флорио Беневени.* Флорио Беневени. Письма, Реляции, Журналы. (Текст воспроизведен по изданию: Посланник Петра I на Востоке. М. Наука. 1986). (Online). Мənbə: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Benevini/pril.htm> [Baxılıb: 02.04.2017].
3. *Краткой журнал посланника секретаря Ориентальной экспедиции Флория Беневени, в Бухарах бывшего.* Флорио Бе-

невени. Письма, Реляции, Журналы. (Текст воспроизведен по изданию: Посланник Петра I на Востоке. М. Наука. 1986).

(Online). Mənbə:

<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Benevini/text4.htm> [Baxılıb: 02.04.2017].

4. Безгин И.Г. *Экспедиция в Хиву*. (Текст воспроизведен по изданию: Князя Бековича-Черкасского экспедиция в Хиву и посольства флота поручика Кожина и мурзы Тевкелева в Индию к Великому Моголу. (1714-1717). СПб. 1891). (Online).

Mənbə:

<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVIII/1700-1720/Bezgin/text2.htm> [Baxılıb: 02.04.2017].

Eynulla BAXŞƏLİYEV

AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu

E-mail: bfazil4444@mail.ru

AVROPA MƏNBƏLƏRİ VƏ MÜƏLLİFLƏRİ SULTAN SÜLEYMANIN QANUNLARININ ƏHƏMİYYƏTİ HAQQINDA

Açar sözlər: Süleyman Qanuni, “Şəriət qanunları”, müəllif, xarici, müəllif, mənbə

Türkiyə tarixində ən qüdrətli sultan sayılan Süleyman ölkə tarixində çoxsaylı və ən əhəmiyyətli müxtəlif xidmətləri ilə yadda qalmışdır. Bu əzəmətli sultanın adı ilə bağlı xidmətlərdən biri də ölkə qanunvericiliyinin sistemli şəkildə işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi idi.

Dünya tarixində qanunlar sistemi hazırlamış və tarixdə adı qalmış Xammurapi, Yustinian, Uzun Həsən, I Pyotr, I Napoleon və başqa hökmdarların heç biri bu sahədə sultan Süleyman Qanuni səviyyəsinə çatmamışlar. Əslində Osmanlı sultanına verilmiş bu adı ölkə daxilindən daha çox xarici mənbələrdə və müəlliflərin əsərlərində rast gəlinir.

ABŞ-da Konqresin binasındakı salonlardan birində qəbul etdiyi qanunları ilə məşhurlaşmış hökmdarlardan biri kimi Sultan Süleymanın portretinin olması da onun hakimiyyəti dövründə əldə etdiyi qələbələrlə yanaşı qoyub getdiyi qanunlar toplusunun uzun müddət qüvvədə olması və dünya tarixində özünəməxsus yer tutmasından xəbər verir.

Bir qayda olaraq müsəlman dövlətlərində qanunlar islam dini ehkamlarına söykənərək “Şəriət qanunları” adı ilə tanınırdı.

Sözsüz ki, islam ölkələrində şəriət qanunları dövlət həyatının ən müxtəlif sahələrində baş vermiş bütün hadisələri və vəziyyətləri tam tənzimləyə bilməzdi. Amma buna baxmayaraq, həmin ölkələrdə şəriət qanunlarına hər hansı bir formada düzəliş və ya dəyişiklik etmək nəinki ağır günah sayılır, həmçinin bunu etməyə çoxlarının cəsarəti belə çatmırdı.

İslam dünyasında ilk dəfə idi ki, sultan Süleymanın qəbul etdiyi qanunlar mövcud və uzun illər ərzində dəyişməmiş qalan şəriət ehkamlarına dəyişiklər gətirmiş oldu.

Bu və ya başqa formada Osmanlı imperiyasının ictimai-siyasi həyatında mühüm yeniliklər edən bu qanunların bəziləri hələ XIV əsrdən başlayaraq rast gəlinə də, onların ilk dəfə sistem halına salınması məhz Sultan Süleymanın dövründə baş tutdu.

Həmin qanunlar sisteminin ilk və o qədər diqqət tələb etməyən şəkildə təhlili belə bir qənaətdə gəlməyə imkan verir ki, söyləyək ki, bu qanunlar ölkədəki mövcud şəriət sisteminin məzmunu ilə kompromis demək idi. Sultan Süleymanın nəinki, ölkə hüdüdlərindən kənarda, həmçinin ölkə daxilindəki böyük nüfuzunun nəticəsi idi ki, nüfuzlu din xadimləri açıq formada sultanın etdiyi dəyişikliklərə qarşı çıxıbilməyərək onunla razılaşmağa məcbur olmuşdular.

Bir çox xarici qaynaqlarda və müəlliflərin əsərlərində bu cəhətin müşahidə olunması və etirafı da dediklərimizi bir daha təsdiq edir. Venetsiyalı Morozini, Katerino Zeno, britaniyalı Çarlz Omen, fransızlar San Fransuani, Antuan Rinkon, Qiyyom Rostel, Belon və digərlərinin bu mövzuda çoxlu qeydləri var.

Sultan Süleymanın təkcə qəbul etdiyi qanunlarla deyil, mövqeyindən asılı olmayaraq bütün təbəələrin onlara əməl etməyini təmin etməsi əksər xarici müəlliflər və imperiyaya gəlmiş diplomatlar tərəfindən etiraf olunurdu. 1525-ci ildə Venetsiya respublikasının Osmanlı dövlətindəki səfiri yazırdı ki, mən dünyada elə bir ölkə, yer görməmişəm ki, orada əhali tərəfindən qanunların ədalətliliyi etiraf olunsun və sultan özü də qanunlara əməl edilməsinə bu qədər ciddi nəzarət etsin.

Sultan Süleymanın hazırladığı qanunlar, ölkənin idarəçilik sisteminə, cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrinə gətirdiyi yeniliklərlə də fərqlənirdi. Bunlardan bəlkə də ən mühümlərindən biri idarəçilik sistemindəki vəzifələrin adi adamlar tərəfindən tutulmasına icazə verilməsi idi. İmperiyanın 8 baş vəzirinin xristian etiqadlı olması da bu fikri bir daha təsdiq edir.

İmperiya idarəçilik sistemində yüksək vəzifələr tutmuş ayrı-ayrı adamların əsil-nəcəbətlə ailələrdən olmaması onların Süleyman tərəfindən yüksək vəzifələri təyin edilmələrinə heç də mane olmurdu. 1518-ci ildə Osmanlı hərbi donanmasının ispan donanması üzərində tarixi qələbəsinə imza atmış Xeyrəddin Barbaros əslində əvvəllər piratlıqla məşğul olurdu və sultan özü onu bu vəzifəyə gətirmişdi.

O vaxtkı Avropa saraylarında bu məsələ dəfələrlə müzakirələrə səbəb olmuşdu. Hətta Venetsiya respublikası senatında yerli diplomatın bu barədə verdiyi məlumatlara inanmasalar belə, lakin sonradan bu məsələlərin həqiqət olması aydınlaşmışdı.

Bu baxımdan sultan Süleymandan sonra yalnız rus çarı I Pyotr onunla müqayisə oluna bilərdi. Lakin sultanın qanunçuluğun hazırlanması ilə bərabər onlara hamılıqla əməl olunmasına nail olması onun digər hökmdarlarla müqayisə üçün əlçatmaz edirdi. Bu məsələdə yeganə istisna təşkil edən sultanın arvadlarından biri cariyyə Roksalanaya olan münasibəti idi. Lakin burada Sultan Süleymanın mövqeyi əslində onun taleyində baş verən ən acı hadisələr üçün zəmin hazırlamış oldu.

Sultan Süleymanın qanunvericilik sahəsində təşəbbüs və xidmətləri təkcə ayrı-ayrı diplomatlar və müəlliflər tərəfindən deyil,

hətta o dövrün İngiltərə kralı V Çarlz, Fransa kralı I Fransua, Venetsiya doqları tərəfindən də etiraf edilirdi.

Beləliklə, 71 illik ömrünün 46 ilini imperiya idarəçiliyinə həsr etmiş I Süleymanın qanunlarının çoxu cüzi dəyişikliklərlə bu günkü günlərimizə qədər gəlib çatmışdır və aktuallığını itirməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.J.Von Hammer. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I Cilt. İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2014. - 661 s.
- 2.Erhan Afyoncu. *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*. Yeditepe yayınevi, İstanbul, 2014. - 832 s.
- 3.Kadir Mısıroğlu. *Osmanlı Tarihi*. I cild, Sebil Yayınevi, İstanbul, 2013. - 754 s.
- 4.Lord Eversley, Sir Valentine Chirol. *Osmanlı İmparatorluğu (1288-1924)*. Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2014. - 560 s.

III Bölmə

Tarixi şəxsiyyətlərimiz

Sədulla NURİYEV

Bakı Dövlət Universiteti,

tarix fakültəsi, III kurs tələbəsi

E-mail: Nuriyevqacar.77@gmail.com

ŞAH ABBAS ŞƏXSİYYƏTİ

AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIĞINDA

Elmi rəhbər:

tarix üzrə fəlsəfə doktoru Qənirə PİRQULİYEVA

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Azərbaycan tarixi, Səfəvi, Şah Abbas, Qızılbaş, türk

Azərbaycan tarixşünaslığında Xaqan Abbas Səfəvi hələ də öz obyektiv qiymətini ala bilməmişdir. Sovet dövründən etibarən tarixşünaslıqda belə bir fikir formalaşmışdır ki, Şah I Abbas (1587-1629) zamanında aparılan islahatlar nəticəsində Azərbaycan dövlətinin mahiyyəti dəyişilmiş və İran dövlətinə çevrilmişdir [22, 18].

Dövlətdə türk əyanlarının rolu azaldılmış, yüksək vəzifələrə fars əyanları gətirilmiş, İran xalqının bir sıra adət və ənənələrini bərpa edilmiş, qədim fars nəsiləri himayə edilmişdir [10, 216]. İş o yerə gəlib ki, Azərbaycan tarixinin müasir dövrü ilə məşğul olan tədqiqatçılar da Şah Abbas zamanından etibarən Qızılbaş dövlətini qeyri-Azərbaycan dövləti olaraq göstərirlər [9, 51]. Bəzi tarixçilərin əsərlərində Şah Abbasa qarşı təhqiramiz ifadələr də yer almışdır. Xaqan Abbasın Azərbaycan dövlətini yenidən qüvvətləndirməsi, Osmanlı işğalı altında olan torpaqları geri qaytarması Türkiyə tarixşünaslığında ona qarşı dərin nifrət hissi yaratmışdır ki, bu da Azərbaycan tarixşünaslığına təsirsiz ötüşməmişdir. Şaha qarşı yönələn bu əsassız iftiralar əsasən Sovet dövründə formalaşmışdır [2, 404].

Bununla belə tarixşünaslığımızda Şah Abbasa obyektiv yanaşan tarixçilər də vardır. Xüsusən Z.Bayramlı öz əsərlərində Şah Abbasa qarşı yönələn iftiraların yanlış olduğunu mənbələr, sənədlər əsasında sübut etmişdir [6; 7; 12]. M.Abdullayevin redaktəsi ilə nəşr edilən “Azərbaycan tarixi” dərsliyində Şah Abbas öz obyektiv qiymətini almış, hökmdarın daxili və xarici siyasətinə, onun islahatlarına geniş yer verilmişdir [3, 125-129]. Z.Bayramlı və V.Zifəroğlunun müəllifi olduqları “Azərbaycan hökmdarları: Səfəvilər” adlı kitabda da Şah Abbasa layiqli qiymət verilmişdir [5, 143]. Z.Bayramlı və B.Şabiyevin müəllifi olduqları “Azərbaycan Səfəvi dövləti” adlı əsərdə Şah Abbas məsələsinə geniş yer verilmiş, ona qarşı olan iftiralara mənbələrdən tutarlı cavablar gətirilmiş, Sovet dövrü konsepsiyasının yalanları aradan qaldırılmışdır [7]. Bundan başqa T.Nəcəflinin “Səfəvi-Osmanlı münasibətləri” adlı monoqrafiyasında da Səfəvi-Osmanlı münasibətləri müfəssəl şəkildə araşdırılmış, Şah I Abbas dövrünə geniş yer verilmiş, eyni zamanda hökmdarın hakimiyyəti zamanı baş verən bəzi hadisələrə obyektiv yanaşılmışdır. Türkiyədə nəşr edilən, müəllif kollektivi arasında Azərbaycan alimlərinin də yer aldığı “Türklər” adlı 21 cildlik ensiklopedik kitabda da Şah I Abbasa obyektiv yanaşılmamışdır [19].

Şah Abbasa qədər hadisələrdə bir çox müəlliflər dövlətimizdə siyasi böhranın baş verməsini, tayfaların özbaşınalığını, xüsusən də 1578-1590-cı il müharibəsində tayfa başçılarının mərkəzdənqaçma

siyasəti nəticəsində bir çox əyalətlərin itirilməsini qeyd edirlər və bunun dövlətimiz üçün çox təhlükəli bir vaxt olduğunu vurğulayırlar [1,70-72]. Şah Abbasın hakimiyyəti zamanında siyasi böhranın aradan qaldırılması, üsyankar əmirlərin cəzalandırılması məsələsinə gəlincə isə, nədənsə münasibət dəyişir, təbii ki, dövlətin nüfuzunu yüksəltmək, itirilmiş torpaqları qaytarmaq, ordunu möhkəmləndirmək üçün ilk növbədə daxildə ictimai-siyasi sabitlik yaratmaq lazımdır. İddialara görə Şah Abbasa qədər Şamlı və Ustacılı tayfaları hakimiyyətdə daha üstün olmuşlar, Şah Abbas zamanında onlara qarşı amansız münasibət göstərilmişdir [19, 848; 4, 274]. Halbuki, Şah Məhəmməd Xudabəndə dövründə Türkmənlərlə Təkəlilər, Şamlılarla Ustacılılar arasında ittifaq yaranmışdı [15, 477]. Türkmən-Təkəlilər Şamlı-Ustacılara qarşı fəaliyyət göstərirdilər. Bu zaman hakimiyyətdən kənarda qalan Şamlı-Ustacılılar Abbas Mirzənin ətrafında birləşmişdilər ki, daha sonra onu hakimiyyətə gətirdilər. Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə elə ən çox iltifat göstərilən tayfa Şamlı tayfası olmuşdur [1, 76]. Oruc bəy Bayat öz əsərində dövlətin idarə olunmasında 32 əsas tayfanın olduğunu bildirir, bunlardan Ustacılılar haqqında məlumat verərkən yazır: “Ustacılı - ən əsas ailə, onların əksəriyyəti şahın sevimli xidmətçiləridir. Onlardan çoxu ən yüksək vəzifələri icra edirlər” [21, 21]. Qeyd edək ki, Mürşidqulu xan 1589-cu ildə buraxdığı bir sıra ciddi səhvlərə görə qətlə yetirilmişdir, Oruc bəy isə bu əsərini 1604-cü ildə yazmışdır [7, 119]. Mürşidqulu xan Ustacılının öldürülməsinə gəlincə o, şahın gənc olmasından istifadə edərək onun dövlət işləri ilə məşğul olmasına çalışırdı, həm də bir çox Qızılbaş əmirləri şahın adından Mürşidqulu xanın idarəetmə işlərinə qarışmasını qəbul etmək istəmirdilər; eyni zamanda Mürşidqulu xanın səhvi ucbatından Herat başda olmaqla, Xorasan özbəklərin əlinə keçdi [1, 73, 75]. Şah I Abbas dövlətin cənub-şərqində baş verən mərkəzdənqaçma hallarının qarşısını almaq üçün Şirvandan bir çox oymaqları buraya köçürmüşdü [6, 43]. Tarixşünaslığımızda isə iddia olunur ki, Şah I Abbas bununla türk oymaqlarına ciddi zərbə vurmuşdur. Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə hər bir tayfa dövlətin müəyyən hissəsində yerləşdirilmişdi. Bunlardan biri də Zülqədərlər idi ki, Fars əya-

lətində yerləşmişdilər. Azərbaycan tarixşünaslığında iddia olunur ki, Şah Abbas Zülqədər və digər tayfaları yerlərindən köçürməklə türk oymaqlarını zəiflətdi, halbuki, Zülqədərlərin yerinə Fars əyalətinə Qarabağın Otuz iki, Qazaxlar, Şəmşəddinli oymaqları köçürülmüşdü [6, 43]. Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə və ondan sonra mühüm vəzifə olan “möhrüdar” vəzifəsi Zülqədər əmirlərinə tapşırılırdı [6, 120]. O.Bayat yazırdı: “Zülqədər – hersoqlar kimidir, onlar döyüşdə çox cəsur olur, aralarından igid insanlar çıxır” [21, 21].

İddia edilir ki, Şah Abbasın anası farsdır [4, 274]. Əslində Şahın anası seyid nəslindəndir [7, 33]. XVI əsrdə millətçilik hələ yox idi. Doğrudur fars və türk əsirətləri-tayfaları arasında müəyyən qədər nifrət hissi olsa da, bu günümüzün millətçilik anlayışına uyğun gəlmirdi. İslamda millətçiliyə deyil, ümmətçiliyə üstünlük verilir. Osmanlı dövlətində vəzifələrdə xeyli sayda qeyri-türk var idi [13, 18, 37, 67]. Azərbaycana yürüş edən Osmanlı ordularına sərdar təyin edilən Sinan paşa, Fərhad paşa, Lələ Qara Mustafa paşa, o cümlədən Təbrizə hakim təyin edilmiş Xədim Cəfər paşa qeyri-türk idi [13, 14, 16, 17, 22].

Belə bir mülahizə vardır ki, Şah I Abbas qorçu dəstələrinə ciddi zərbə vuraraq, onların əvəzinə qulamları yüksəltdi, həmçinin qeyri-türk ünsürlərindən olan tufəngçilərə geniş hüquqlar verdi [4, 274-275]. Halbuki, 1725-ci ildə yazılan “Təzkirət əl-müluk” əsərində İsgəndər bəy Münşi göstərilir ki, “üməra-ye dövlətxane-ye mübarək” zümrəsinə daxil olan şəxslərdən biri də qorçubaşıdır, hətta II Şah Abbas hakimiyyətə gələndə bir müddət dövlət işlərini baş vəzirə qorçubaşı idarə edirdi. Bundan əlavə qorçubaşı dövlətin bütün ellərinin və oymaqlarının ağsaqqalı idi. “Abbasnamə” adlı mənbədə isə tufəngçibaşı vəzifəsinə, həm də türklərin təyin edildiyi qeyd olunur [6, 78, 90, 94, 105].

Şah Abbas iddiaların əksinə, qədim fars şahlarının titullarından deyil, özündən əvvəlki türk Səfəvi şahlarının istifadə etdiyi titullardan istifadə edirdi [23, 82]. Osmanlı mənbələrində Şah Abbas digər Səfəvi şahları kimi Turan hökmdarı olaraq da adlandırılırdı [1, XXVI]. Şaha aid olan balta üzərindəki qaraquş, bəbir, kut işarələri qədim türk simvolları olub, türk xanədanlıqlarında istifadə

edilən simvollarıdır [8, 137; 16, 247, 249]. Şah Abbas sələflərindən fərqli olaraq, baş vəzir vəzifəsinə Tusi nəslindən olan türk Hatəm bəy Ordubadını gətirmişdi [3, 127]. İddiaların əksinə İ.Münşinin əsərindən göstərilən 1628-ci il tarixli 76 əmirdən 44-ü deyil, 54-ü türk idi, 15-i türk dilindən başqa dil bilməyən qulam, digərləri isə müxtəlif xalqlardan olanlar idi [3, 126].

Dil məsələsinə gəlcə qəhvəş A.Meyen 1911-ci ildə yazırdı: “Dil tarixi şəraitdən aslıdı və fiziki anlayış olan irqdən heç bir asılılığı yoxdur” [18, 4]. Bununla belə qeyd edək ki, Səfəvi və Əfşar sülalələri dövründə fars dili ciddi şəkildə tənəzzül etmişdir [19, 849]. Bundan əlavə, araşdırdığımız yüzillikdə Qərbi Avropada bir müddət diplomatiya, elm və təhsil dili latın, daha sonra fransız dili olsa da, hal-hazırda ingilis dilidir [7, 25].

XVIII əsrə aid olan anonim “Zühuri-dövləti-Səfəviyan” adlı mənbədə də Qızılbaş dövlətinin “darülmülk”ünün Azərbaycan olduğu göstərilir [20, 54].

Şahın farsmeyilli olmasını qəbul etmək mümkün deyil. Xaqanın islahatları nəticəsində Qızılbaş dövləti itirilmiş ərazilərini geri qaytara və uzun müddət tarix səhnəsində mövcudiyyətini qoruya bilmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydoğmuşoğlu C. *I Şah Abbas və zamanı*. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara: 2011, 306s.
2. *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası*. 10 cildə, 8-ci cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1984, 608, s.2.
3. *Azərbaycan tarixi*. Mehman Abdullayevin redaktəsi ilə. Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2014, 380 s.
4. *Azərbaycan tarixi*. Yeddi cildə, üçüncü cild. Bakı: Elm, 2007, 592 s.
5. Bayramlı C., Zifəroğlu V. *Azərbaycan hökmdarları: Səfəvilər*. Bakı: 2015, 240 s.
6. Bayramlı Z. *Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında Türk Qızılbaş əyanlarının rolu*. Bakı: “Avropa”, 2015, 348 s.

7. Bayramlı Z., Şabiyev B. *Azərbaycan Səfəvi dövləti (XVI-XVII əsrlər)*. Bakı: Avropa, 2016, 344 s.
8. Çoruhlu Y. *Türk mitolojisinin ana hatları*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2004, 151 s.
9. Əhmədov E. *Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü*. Üç cildə, birinci cild. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2015, 324 s.
10. Əmirli İ. *Yaxın və Orta Şərq ölkələri feodalizm dövründə (III-XVII əsrlər)*. Bakı: 2016, 224 s.
11. *Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri*. Araşdırmanın və transliterasiyanın müəllifi: Erhan Arıklı. Bakı: 2004, 857 s.
12. Həsəneliyev Z., Bayramlı Z. *II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasəti*. Bakı: Elm, 2011, 88 s.
13. İbrahim P.E. *Peçevi tarihi*. II cilt. Hazırlayan: Prof.dr. Bekir Sıtkı Baykal. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992, 455 s.
14. Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. *Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər*. Bakı: Təhsil, 2009, 144 s.
15. Münşi İsgəndər bəy. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*. I kitab. Fars dilindən tərcümə t.e.d. Ş.F.Fərzəliyevindir. Bakı: Şərq-Qərb, 2014, 1144 s.
16. Nəcəf Ə.N. *İnanc Yaddaşı (köklər və tarixlər)*. Bakı: “Qanun Nəşriyyatı”, 2014, 352 s.
17. Nəcəfli T. *Səfəvi-Osmanlı münasibətləri*. Bakı: “Turxan NPB”, 2014, 516 s.
18. Tuncay B. *Azərbaycan türklərinin islamaqədərki dili və ədəbiyyatı (şifahi və yazılı ədəbi nümunələr əsasında)*. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 288 s.
19. *Türkler*. Orta çağ. 21-ciltte, 6-cı cilt. Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 1654 s.
20. *Zühuri-dövləti-Səfəviyan (transfoneliterasiya, tərcümə və foto-faksimile)*. Nəşrə hazırlayan: Namiq Musalı. Bakı: Mütərcim, 2013, 100 s.

21. *Книга Орудж-бека Байата дон-Жуана Персидского*. Перевод с английского, введение и комментарии д.и.н. Октяя Эфендиева, к.и.н. Акифа Фарзалиева. Баку: ЭЛМ, 1988, 216 с.
22. Мустафазаде Т.Т. *Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в.* Баку: ЭЛМ, 1993, 240 с.
23. Неймат М. *Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Арабо-персо-тюркоязычные надписи Нахчыванской Автономной Республики (XII - начала XX века)*. Баку: Yeni Nəşrlər Evi, 2001, с.216.

Nərgiz KƏRİMOVA

Bakı Dövlət Universiteti,

Tarix fakültəsinin I kurs magistrantı

E-mail: k.va.nargiz@gmail.com

İSLAMÇILIQ VƏ TÜRKCÜLÜK İDEOLOGİYASINDA ÖNƏMLİ ŞƏXSİYYƏT: ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc QASIMOVA

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: türkcülük, islamçılıq, Əhməd bəy Ağaoğlu, təhsildə şəxsiyyət problemi

Ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin fəaliyyəti bu və ya digər dərəcədə tarixin gedişinə təsir göstərir. Bu səbəbdən tarix fənninin tədrisində “şəxsiyyət” anlayışına xüsusi yer verilir, tədris materialları və vəsi-tələri tələbələrin şəxsiyyət kimi formalaşmasına yönəldilir. Çünki, yalnız şəxsiyyət kimi formalaşan, düzgün düşüncə və dəyərləndir-mə qabiliyyətinə sahib insanlar yiyələndiyi sənətdə uğurlu nəticələr əldə edə bilər. Ə.Ağaoğlu kimi mütəfəkkirlərin tələbələrə tanıtılma-sı onlarda “şəxsiyyət” anlayışının formalaşmasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Əhməd bəy Parisdə “College de France”də tanınmış yazıçı və tarixçi Renanın tələbəsi olarkən Renan onu çox bəyənib və “Sən

dünya miqyasında alim ola biləcək səviyyədə bir insansan, məmləkətinə getmə, Şərq səni yeyər” – deyib. Əhməd bəy isə “Şərqin də oxumuş insana ehtiyacı var; Sizdən öyrəndiklərimi məmləkətimdəki vətəndaşlarıma da öyrədəcəyəm” – cavabını verib. Belə ki, sadə bir davranış nümunəsi ilə şagirdlərin düşüncəsində millətini sevən, vətənpərvər bir şəxs canlanır.

Ə. Ağaoğlunun irsinin əhəmiyyətli bir hissəsini islam dininə, onun tarixinə həsr olunmuş əsərləri təşkil edir. Ə. Ağaoğlunun ilk bədii-fəlsəfi kitabı “İslam, Axund və Hatifülqeyb” adlı əsəridir. Burada islam dini obraz kimi təqdim olunmuşdur. İslam dininin axundların və insanların əlində oynucağa çevrilməsi onu acınacaqlı vəziyyətə salmışdır.

Ə. Ağaoğlunun islahatçı İslam dünyagörüşü onun Türkçülüyə keçməsinə asanlaşdırmışdı. Türkçülüyə keçməsinə səbəb olanlardan biri Cəmaləddin Əfqani, digəri isə Parisdə tanış olduğu Jön Türklərdən Əhməd Rza bəydir.

Ə. Ağaoğlu Türklərə Türk kultürünü, Türk mədəniyyətini, Türk tarixini xatırlatmaq və öyrətmək arzusunda olmuşdur. Türklük və Türkçülüyyə birləşdirici ünsür kimi istifadə edən ilk insanlardan biri olan Ə. Ağaoğlunun fikrincə, Türklük və Türkçülük bir millətin oyanışı kimi təzahür edir.

Ə. Ağaoğlu Azərbaycanda çalışdığı qəzetlərdə həm Türk xalqlarının birliyinə nail olmağa, həm də müsəlmanlar arasında sünni-şiə düşmənçiliyinə son verməyə çalışırdı. Ə. Ağaoğlu Türkiyəyə gəldikdən sonra İslamçı mətbuat orqanı "Səbilürrəşad"da bir çox məqalələri yayımlanmışdır ki, burada o, Qərbin və Rusiyanın müsəlman topluluqları ilə bağlı siyasətinə yer vermiş və müsəlman cəmiyyətlərini xəbərdar etməyə çalışmışdır. Məqalədə qeyd olunur ki, təhlükə sadəcə bir müsəlman toplumunu deyil, Osmanlı da daxil olmaqla bütün müsəlman toplumlarını əhatə edir. Ə. Ağaoğlunun fikrincə, toplumun dinini qoruması üçün öncə milli mənliliyi, müstəqilliyi olmalıdır. O, "Türk Yurdu"nda yayımlanan məqalələrində Türkçülük və İslamçılığın iki önəmli axım olduğunu və bir-birlərini tamamladığını ifadə etmişdir.

"Türk Yurdu"nun ilk sayında "Türk Aləmi" adlı yazı silsiləsinə başlayan Ə. Ağaoğlu bu məqalələrdə Türk dünyasının parçalanmasından heyfslənir və məsələnin həll yollarını axtarır. Ağaoğluya görə belə geniş bölgəyə yayılmış bu böyük əhalinin bir araya gəlməməsinin 3 səbəbi var: Məzhəb ayrılıqları, siyasi ayrılıq və yaşadıqları coğrafiyaya bağlılıq, milli tərbiyənin olmaması. Ə. Ağaoğlu bir millətin tarixində ən sağlam və dəyişməyən ünsürün dil olduğunu, dilin əslini dəyişdirmədən inkişaf etdiyini bildirir. Ə. Ağaoğluya görə, millət anlayışı ilə milliyyət anlayışı qarışdırılmamalıdır. Ağaoğlu milləti təşkil edən faktorlar arasında dini də saymışdır. Ə. Ağaoğluna görə, din insana aiddir, cəmiyyət də insanlardan təşkil olunur.

Müsəlmanların tənbellikləri ucbatından inkişaf edə bilmədiklərini təəssüflə qeyd edən Ə. Ağaoğlu "Tənbellik mikrobları" adlı məqaləsində yazır: "...Müsəlmanların heç ağına da gəlmir ki, başqa dərnək və yığıncaqlarda adamlar ciddi, qızgın söhbətlər aparır, özlərinin əqli, mənəvi və maddi ehtiyacları barədə mübahisə aparır və elə bunun sayəsində həyat uğrunda mübarizədə geridə qalmış müsəlmanları qabaqlayırlar... Belə getsə, müsəlmanlar bu həyat tərzi ilə amerikalı və ya avropalı alimlərin onlardan ötrü tənbellikdən xilas edici zərdabın ixtira ediləcəyi dövrü görməyəcəklər. Bu tənbellik onların evini yıxacaq və müsəlmanlar bir də o vaxt ayılacaqlar ki, daha heç bir peşmançılıq onlara kömək etməyəcək".

Müəllif "Könülsüz olmaz" əsərində könül ilə insan arasında olan bağlılığı izah edərək bildirir: "...Könül viran olsa, insan da viran olar. İnsan viranlığı isə mülk viranlığıdır. Bizdə köhnədən könül viranlığı var. Bu viranlıq təmir edilmədikcə mülk viranlığı da təmir oluna bilməz. Biz tərsinə iş gördük: könlü təmir etməmiş, mülkü təmirə başladırıq. Heç bir şey çıxmadı və çıxma da bilməz". Yəni, insan qəlbi islah olmadan, dövlətdə hansısa islahatlar aparmaq mənasızdır. Ağıl isə bu işdə könülə dəstək olan bir vasitədir. Öz-özlüyündə ağıl heç bir qüvvəyə malik deyildir. Əsil hərəkətverici, yaradıcı qüvvə olan könül ağılı bir şey yaratmaq üçün alət kimi işlədir. Əsərdə insanların cəmiyyətə laqeydliyi cəmiyyətin süqutu kimi dəyərləndirilir. İmamın oğlu ölüm yatağında olan atanın izti-

rablarını duymaması, yalnız məcidiyyəni tanıması, həkimin insanlara qəzəblənib söyüş yağdırması, müstətiqin ürəyiyanıq ana-bacının fəryadından əsəbləşməsi, qaimməqam bəyin lovğalanması kimi hallar "... çünki xalqda qəlb ölmüşdür, eqoizm hakim olmağa başlamışdır" fikrinin təzahürüdür. İş o həddə qədər çatıb ki, insanlar hətta yalandan and içməyi belə adi hal kimi qəbul edirlər.

Müəllifin şikayətləndiyi digər məsələ insanların malik olduqları yerə və məqama qane olmamaları, yeni sistemə daha çox fayda vermək barədə düşünməmələri və birinin digərini yıxıb, yerinə keçməyə çalışması kimi halların çoxluq təşkil etməsi və nəticədə bizləri iflasa uğratmasıdır.

Əsər "...Könülü qurmaq və onu könül etmək üçün qabaqda gedənlər örnək olmalı, ibrət dərsi verməlidirlər. Yoxsa, könülsüz iş olmaz" fikri ilə bitir. Burada əsas diqqət örnək ola biləcək insanların daha məsuliyyətli olmasına yönəldilir. Belə ki, bir cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi hansı səviyyədə olarsa, onun davamçıları da eyni yolla gedəcəklər. Yol göstərənlər – millət üçün təsisat quraraq bu təsisata istiqamət verənlər, millət təlim-tərbiyəsini və idarə olunmasını əllərinə alanlar ümummillətə nümunə və misal olanlardır.

Müəllifin "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərində də insanın daxili ilə mübarizəsi əks olunur. Müəllif "Mən bir əsir idim, azad olmaq istədim" deyəndə əslində öz daxilində olan zəncirləri qırıb azadlıq axtarışına çıxdığını nəzərdə tutur. Nəfsinə tabe olan insan azadlıqdan məhrumdur. Bu səbəbdən, Sərbəst insanlar ölkəsinə daxil olmağa çalışan obraza verilən ilk sual da: "Nəfsinə hakimsənmi?" sualıdır.

Bu ölkənin öz qayda qanunları vardır ki, yalnız bu qanunlara tabe olan insanlar bu ölkədə yaşaya bilərlər. Yalan, riyə, yaltaqlıq və s. kimi bir çox mənfi davranış və xislətlər ölkədə qadağan olunmuşdur. "...Yalan zəiflərin, zəlillərin, qorxaqların işidir...Həqiqət gizləndiyi yerdə batil hakim olur və batil hakim olduğu yerdə xəyirdən əsər qalmaz. Özünü dərk etmiş camaat, əlbəttə, buna yol verməz" fikirləri müəllifin yalana olan münasibətini əks etdirir. Müəllif "idarə etmək" sənətini izah edərək qeyd edir: "İdarə etmək sənəti əslində özünü fikirlərin ayrı olduğu yerlərdə göstərir. Əsil hünər

sərbəst insanları idarə etməkdir. Yoxsa gözləri, əli, qolu, ağzı, qafası bağlı insanları hər kəs idarə edə bilər”. Göründüyü kimi, Ə. Ağaoğlu cəmiyyətin islah olunması üçün ilk növbədə insanın öz daxilinin təmizlənməsinin zəruri olduğunu qeyd edir. Yalnız sağlam qəlbə sahib insanlar azadlığı lazımi səviyyədə qiymətləndirə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhməd bəy Ağaoğlu. *Seçilmiş əsərləri*. Bakı, 2007.
2. Əhməd bəy Ağaoğlu. *Tənbəllik mikrobları* // “Kaspi” qəzeti, №495, 1904.
3. Dilqəm Əhməd. *Qızı Əhməd bəy Ağaoğlu haqqında* // “Ədəbiyyat qəzeti”, 5 dekabr 2015.
4. Gülsərən Akalın. *Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu*. Bakı, 2004.

İlahə KƏRİMLİ

Bakı Dövlət Universiteti,

Türk dünyası tarixi ixtisası üzrə II kurs magistrant

E-mail: ilahekerim@gmail.com

BAŞQIRD XALQININ MİLLİ HƏRƏKATININ GÖRKƏMLİ LİDERİ ƏHMƏD ZƏKİ VALİDİ TOQAN

Elmi rəhbər:

Tarix elmləri doktoru Nisbət MEHDİYEVA

Bakı Dövlət Universitetinin professoru

Açar sözlər: Əhməd Zəki Validi Toqan, başqırd milli hərəkatı, türkçülük, Başqırdıstan Respublikası, Korbaşilər hərəkatı

XX əsr türk xalqlarının tarixini öyrənərkən diqqət yetirilməli ən görkəmli simalardan biri başqırd milli-azadlıq hərəkatının lideri, başqırd xalqının eləcə də, türk dünyasının dəyərli alimi Əhməd Zəki Validi Toqandır. Əhməd Zəki Validi Toqan 1890-cı il dekabrın 10-da Başqırdıstanın Sterlitamak mahalının Küzən kəndində anadan

olmuşdur. Onun ata nəsli bu kəndin qədim sakinlərindən olub böyük nüfuz sahibi idilər. Əhməd Zəki böyüdükdən sonra atasından gələn Validi soyadını seçmişdir (1935-ci ildə Toqan soyadını da qəbul etmişdir).

İlk və orta təhsilini atasının Küzəndəki, daha sonra dayısının Ütəkdəki mədrəsələrində almış, ərəb və fars dillərini mükəmməl şəkildə öyrənmişdir. Mükəmməl ali təhsil almaq üçün o, Kazana gəlmişdir. Artıq rus dilini bilən Əhməd Zəki 1912-ci ildə burada müsəlmanlar üçün açılmış «Müəllimlər məktəbi»nə daxil olmaq üçün imtahanlara hazırlaşır, eyni zamanda Kazan Universitetində şərq dillərinin filologiyasına dair mühazirələri də dinləyir. Zəki Validi ali təhsilini uzun müddətdən sonra, 1932-1935-ci illərdə Vyanada tamamlayır. Kazanda olarkən məşhur şərqşünaslar M.Aşmarin və N.Katanovla yaxından tanış olan Zəki Validi onların təşəbbüsü ilə elmi axtarışlara başlayır və nəticədə «Türk və tatar tarixi»nin ilk cildini 1912-ci ildə Kazanda nəşr etdirir. Bu əsərə görə o, Kazan Universiteti Tarix və Arxeologiya Cəmiyyətinin üzvlüyünə qəbul edilir və 1913-cü ildə Kazan Universiteti, 1914-cü ildə isə Rusiya Elmər Akademiyası tərəfindən Fərqanə və Buxara bölgələrinə elmi ezamiyyətlərə göndərilir. Burada dəyərli materiallar toplayan, elmi jurnallarda məqalələr çap etdirən Zəki Validi 1912-1913-cü illərdən etibarən «Manas» dastanı və XIV əsrdə yaşamış ərəb tarixçisi və filosofu İbn Xaldunun həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi ilə məşğul olur [7; 20].

Birinci Dünya müharibəsi başladıqdan sonra onu orduya səfərbərliyə alırlar, lakin səfərbərlikdən saxlanılır. Bundan sonra o, «qeyri-rus məktəblərində rus dili müəllimi» ixtisasından imtahan verir və dəvət edildiyi Ufa şəhərinə gedərək «Osmaniyyə» mədrəsəsində türk tarixi və türk xalqlarının ədəbiyyatı tarixindən dərs deməyə başlayır. Zəki Validi burada müəllimlik etməklə yanaşı, siyasi fəaliyyətə də başlayır və Dumaya üzv seçilmiş türk-müsəlman deputatları ilə xalq arasında əlaqə yaradan büroya Ufadan nümayəndə seçilir.

1917-ci ilin fevralında çar Rusiyasında burjua-demokratik inqilabı baş verdi və çar üsuli-idarəsi ləğv olundu. Rusiya imperiyasına Müvəqqəti Hökumət rəhbərlik etməyə başladı. Bu zaman impe-

riyanın daxilində yaşayan İdil-Ural, Qafqaz, Türküstan və Krım türkləri öz Milli dövlətlərini qurmaq uğrunda mübarizəyə başladılar. İdil-Uralda yaşayan başqırdlar da bu fürsətdən istifadə edərək Başqırdistan Respublikası adlı müstəqil bir dövlət qurdular. Bu Milli dövlətin qurulmasında gələcəkdə Türk-İslam Dünyasının böyük alimi olacaq Əhməd Zəki Validi Toqan yorulmadan çalışmışdır. Onun 1920-ci ilə kimi, yəni Milli başqırd dövlətinin bolşeviklər tərəfindən istilaya uğramasına qədər hansı əziyyətlər çəkdiyi, yazdığı və ilk nəşri 1969-cu ildə Türkiyədə çapdan çıxan «Xatirələr»ində geniş təsvir olunmuşdur [2; 71].

1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklər çevriliş edərək hakimiyyəti ələ aldılar və Müvəqqəti Hökuməti ləğv etdilər. Onlar qurduqları sovet hökumətinin ilk illərindən başlayaraq çar Rusiyası dövründə yetişmiş istər slavyan əsilli, istərsə də başqa xalqlara məxsus ziyalılara qarşı kütləvi repressiyalara başladılar. Artıq 1920-ci ilin sonlarında çar Rusiyası dağıldıqdan sonra qurulmuş Milli müstəqil dövlətlər sovet dövlətinin istilasına uğrayaraq müstəqilliklərini itirdilər. Milli qüvvələrin əksəriyyəti güllələndi, bir çoxları da Sibirə sürgün olundu. Repressiyadan salamat qalanların bir hissəsi yeni quruluşu qəbul etdi, qəbul etməyənlər isə xarici ölkələrə getdilər. Bolşeviklərin qurduqları yeni quruluşu qəbul etməyənlərdən bəziləri xaricə getməmişdən əvvəl bir müddət gizli fəaliyyətə keçərək bolşeviklərə qarşı mübarizələrini davam etdirdilər. Belə şəxslərdən biri də Əhməd Zəki Validi olmuşdur.

1918-ci il yanvarın 18-də Orenburqun bolşeviklər tərəfindən işğalından sonra o, həbs olunur. Bir neçə aydan sonra, qazax və başqırdların Birləşmiş Milli Qüvvələri Orenburqu bolşeviklərin əlindən geri alır, yalnız bundan sonra Zəki Validi həbsdən xilas ola bilir. Həbsdən azad olduqdan sonra Zəki Validi 1918-ci il iyunun 7-də Milli Başqırd hökumətini yenidən bərpa etməyə nail olur. Qurulmuş bu hökumət 1920-ci ilin iyunun 29-dək sovetlərə və ağqvardiyaçılarla mübarizədə müəyyən tarazlıq saxlaya bilir. Lakin elə bu zaman Leninin başqırd ordusunun ləğv edilərək başqa qüvvələrlə birləşdirilməsi qərarından sonra hərəkətin lideri Zəki Validi Toqan və bəzi tərəfdaşları mübarizələrini Türküstanda davam etdirmək qə-

rarına gəldilər. Çünki, artıq onlar çox yaxşı hiss edirdilər ki, «Qızıl terror» uzaqda deyil. 1920-ci il iyunun 29-da tərəfdaşları ilə gizlincə Türkünstanə yola düşən Zəki Validi bir müddət mübarizəsini davam etdirə bilər. Onun bolşeviklərə qarşı Türkünstandakı mübarizəsi üç ilə qədər davam edir (1920-1922-ci illər). Burada olarkən o, təhlükəsizlik məqsədilə tez-tez yerini dəyişməyə məcbur olmuşdur. Bu dövrdə hətta gizli olaraq Bakıda olmuş və burada Kommunist İnternasionalının İcraiyyə Komitəsinin və RK (b)P MK Siyasi Bürosunun qərarı ilə keçirilən Şərq Xalqlarının Birinci Qurultayında 1920-ci il sentyabrın 1-dən 7-dək iştirak etmiş tatar-başqırd nümayəndələrinə dəyərli məsləhətlər vermişdir. O, mübarizəsini hələ bolşeviklərin istila etmədikləri Türkünstanda davam etdirmək məqsədi ilə oraya gedir və 1922-ci ilə kimi silahı yerə qoymayan Basmaçılıq hərəkatının liderlərindən biri kimi fəaliyyət göstərir. Zəki Validi Türkünstanda Basmaçılıq hərəkatının rəhbərlərindən biri kimi bolşeviklərə qarşı mübarizə aparmışdır. Qeyd edilməlidir ki, Basmaçı hərəkatı Sovetlərə qarşı Mərkəzi Asiya türklərinin 1917-ci ildə başlayan və fasilələrlə 1931-ci ilə qədər davam edən azadlıq mübarizəsidir. Ruslar Basmaq və Basqın sözlərindən istifadə edərək hərəkat üzvlərinə Basmaçılar deyirdilər. Ancaq Türkünstan əhalisi bu hərəkata daha çox «Korbaşılar Hərəkatı» olaraq qəbul edir [4; 98]. 1917-ci il Sovet inqilabı sırasında Fərqanədə Məhəmməd Əmin bəyin, Kokandda Kicikine İrgeş bəyin öndərliyində müstəqillik tərəfdarı olan Basmaçılar təşkilatlandırıldı. Bolşeviklər 1918-ci ildə Kokandı ələ keçirib, Kokand Milli Hökumətinə son verincə Məhəmməd Əmin bəy də Margilana geri çəkilir. Zəki Validi Toqan da bu hadisələrdə çox fəal şəkildə iştirak etmişdir. Türkünstan Milli Özərk Hökumətinin məğlub edilməsindən sonra Basmaşı hərəkatının içində olmuşdur. 1920-1923-cü illərdə Türkünstanda amansız bir mübarizəyə girişmişsə də, məğlub olmuşdur [1; 19].

Artıq Sovet Rusiyasının qoşunları ilə mübarizə aparmağın mümkün olmadığını gören Zəki Validi ən yaxın silahdaşlarından biri olan Fəth əl-Qədir Süleymanov (sonralar Əbdülqədir İnan kimi tanınacaq. O, Türkiyədə ali təhsil almış və elmi tədqiqatla məşğul olaraq Ankarada universitetlərdən birinin professoru kimi dərslər

mişdir) ilə 1923-cü il fevralın 21-də İrana keçir və Əfqanıstan yolu ilə Hindistana gəlir. Onlar bir müddət burada qaldıqdan sonra 1923-cü il noyabrın 1-də gəmi ilə Bombeydən Türkiyəyə yola düşürlər. Lakin vizaları olmadığı üçün ölkəyə buraxılmırlar və yenidən İzmir yolu ilə Avropaya gedirlər. Zəki Validi və dostu Əbdülqədir İnan əvvəl bir müddət Parisdə, sonra isə Berlində yaşamalı olurlar. O, Berlində gəlib çıxana kimi keçdiyi şəhərlərdə olan kitabxana və arxivlərdə araşdırmalar apararaq türk tarixinə, ədəbiyyatına və mədəniyyətinə aid qiymətli mənbələri üzə çıxarıb toplamışdır [2; 71].

1925-ci il mayın 20-də gəldiyi Türkiyədə, Maarif Vəkaləti Təlif və Tərcümə Nümayəndəliyinə təyin edilir. Ankaranın kitab cəhətdən yetərsiz olmasına görə öz istəyi ilə İstanbul Darülfünunu Türk Tarixi Müdərris Müavənliliyinə təyin edilir. Bundan sonra İstanbul və Anadolu kitabxanalarında öz tədqiqatlarına başlayır, lakin 1932-ci ildə I Türk Tarix Konqresində tibb doktoru Rəşid Qalibin təqdim etdiyi Mərkəzi Asiyada dəniz olduğu və bunun sonradan qurduğu haqqındakı fikrini tənqid edincə və Türk Tarix Tezisinə görə Türklərin 10 min il əvvəldən Anadoluda və ətraf ərazilərdə sakin olması fikrinə qarşı çıxdığına görə (Toqanın fikrincə Türklər Ön Asiyaya ilk dəfə e.ə.VII əsrdən gəlməyə başlamış, yalnız XI əsrdə bu yerlərdə tamamilə məskunlaşa bilmişlər), Toqan əleyhinə bir müxalifət formalaşır. Özünə qarşı bu münasibəti görən Toqan, Türkiyəni tərk edir.

Onun bu dövrdə topladığı dəyərli materiallar sonradan Türkiyə və Avropada nəşr etdirdiyi elmi işlərinin əsasını təşkil etmişdir. 1925-ci il mayın 10-da Türkiyəyə gələn Zəki Validi Toqan uzun illər burada yaşamışdır [5; 116].

1932-ci il iyul ayında Ankarada bir qurultayda iştirak edən Zəki Validi Toqanı ali təhsili olmadığı üçün «cahil» adlandıranlar da olur. Bunun ardınca o, təhsil almaq üçün Vyanaya üz tutur. Sonralar Zəki Validi bir çox universitetlərdə mühazirələr oxuyur. Zəngin yaradıcılıq işləri ilə məşğul olur. 1960-1970-ci illərdə onun «Xatirələr», «Tarixdə üsul», «Ümumtürk tarixinə giriş», «Türkün müqqədaratı» «Quran və türklər», «Oğuz dastanı» və s. əsərləri çap olundu [1; 56].

Ə.Zəki Validi Toqanın elmi fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri və ən əhəmiyyətli ümumtürk tarixini geniş şəkildə, ilkin mənbələr əsasında işləyib ortaya qoyması olmuşdur. O, bu tədqiqatlarını iki cilddə cəmləşdirsə də, ancaq birinci cildini «Ümumtürk tarixinə giriş» adı ilə nəşr etdirmişdir. Əsər türklərin miladdan öncəki dövrlərdən XVI əsrə qədər olan tarixini əhatə etməkdədir. Tədqiqatçı bu iri həcmli tədqiqatında türk tarixinin əski dövrlərini, Türküstanın qədim sakinləri və onların qonşuları, türk tarixinin islam çağında yüksəliş dövrü, türklərin fəthləri və yayılmaları, türk fəthlərinin ənənələri və s. məsələlərə dair dəyərli fikirlərini bildirmişdir.

Əhməd Zəki Validi Toqanın elmi tədqiqatlarında İdil-Uralda, Türküstanda və Qafqazda yaşayan türklərin tarixi də xüsusi yer tutur. Eləcə də, Zəki Validi Toqan Azərbaycan tarixinə də çox böyük əhəmiyyət vermişdir. Azərbaycan türklərinin etnoqrafiyasına, tarixinə, ictimai-siyasi, iqtisadi və siyasi vəziyyətinə dair çoxsaylı elmi məqalələr yazmışdır. Onun tədqiqatlarında Azərbaycan tarixinin qədim və orta əsrlər dövrünün müxtəlif problemləri xüsusi yer tutur. O, öz araşdırmalarında tarixi etnoqrafiyaya xüsusi yer verdiyi üçün bu sahəni daha geniş, ətraflı tədqiqata cəlb etmişdir. Azərbaycana həsr etdiyi «Azərbaycanın tarixi coğrafiyası» əsəri, «Arran», «Araz» məqalələri tariximizin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir [3; 236].

Zəki Validi Toqanın elmi fəaliyyətində 1950-1960-cı illərdə türk kultürünün çoxcildli müfəssəl bir təməl, yəni ensiklopedik xarakterli nəşrinin tərtib olunub dünya ictimaiyyətinə çatdırılması məsələsində tutduğu mövqe diqqəti daha çox cəlb etməkdədir.

Zəki Validi ismi türk xalqları tərəfindən bu gün də hörmətlə anılmaqdadır. 2010-cu il TÜRKSOY təşkilatı tərəfindən görkəmli şərqşünas alim, türkoloq Əhməd Zəki Validi Toqan ili elan edilmiş, yenə həmin ildə Azərbaycanda M.F.Axundov adına Milli Kitabxanada Ə.Z.V.Toqanın 120 illiyinə həsr olunmuş geniş yubiley tədbiri keçirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhməd Zəki Validi Toqanın anadan olmasının 120 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 28-30 aprel 2010-cu il // Bakı, 2010. - 93 s.

2. Göyüşov A.R. *Rusiyada monarxiyanın süqutundan SRRİ-nin yaranmasına qədər olan dövrdə müsəlman-türk xalqlarının milli-azadlıq mübarizəsi (1917-1921)*. Bakı, 2002. - 118 s.
3. Mehdiyeva N.C. *Türk xalqlarının tarixi (XIX-XX əsrin əvvəlləri)*. Bakı, 2010. - 352 s.
4. Александров Ф.А. *Борьба за власть советов в Башкирии в 1917 году*. Уфа, 1951. - 187с.
5. Кульшарипов М.М. *Башкирское национальное движение 1917-1921 гг.* Уфа, 2000. - 368 с.
6. Devlet N. *Rusya türklerinin milli mücadele tarihi (1905-1917)*. Türkiye, 2014. - 305 s.
7. Özbek N. *Zeki Validi Togan ve “türk tarih tezi”*. (Online).
Mənbə: <http://nadirozbek.com/academic/publications/06.pdf>
[Baxılıb: 29.04.2017].

Jalə HÜSEYNOVA

Bakı Dövlət Universiteti,

Tarix fakültəsi, III kurs tələbəsi

E-mail: huseynovajale5@gmail.com

NİHAL ATSIZ TÜRKÇÜLÜYÜNƏ BAXIŞ

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc RUİNTƏN

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Nihal Atsız, türkçülük, turançılıq, qızılalma, türk ideali

Hüseyn Nihal Atsız XX əsrin böyük türkçülərindən biridir. Yazdığı roman, şeir və məqalələri ilə düşüncə axını yaratmış və gəncləri arxası ilə aparmağı bacarmışdır. Türkçülük Rusiya türklərinin çar imperiyasının assimlasiya siyasətinə qarşı yaranmış ideologiya olub. Daha sonra Avropa dövlətlərinin “xəstə adam” dedikləri Osmanlı, başqa sözlə türkləri məhv etmək siyasətinə cavab olaraq daha da güclənmişdir. Atsız Türkiyənin digər millətlərlə mü-

barizə dövründə yaşamış və bu onun türk millətçiliyinin daha da qabarmasına səbəb olmuşdur.

Atsızsın fikrincə türklər yalnız özünə dönməklə var ola bilərdi. Türkçülüğü türk-islam birliyi kimi deyil, sadəcə türkçülük olaraq dəyərləndirirdi. O bəzən türkçülüğü irqçilik səviyyəsinə qaldırmışdır. Onun irqçiliyi türklərin maddi və mənəvi xislətlərinin pozulmaması üçün türk qanının digər millətin qanı ilə qarışmaması idi. Bunun ardı kimi dövlət idarəçiliyində əsas nöqtələrdə türklərin olması idi. Uşaqların millətçi kimi böyüməsində onların gələcəkdə milli qəhrəman olmaq istəməsində mühüm yeri təhsil tutur. Buna görə də müəllim vəzifəsinə təyin olunanların milli kimliyi mütləq nəzərə alınmalıdır. Türk uşaqlarına yalnız türk müəllimlər dərs verməlidir. Atatürkün də dediyi kimi, türklərin başına keçəcək insanın qanındakı soylu cövhərə diqqət edilməlidir. Türk qanı əlbəttə müəyyən millətlərlə qarışmışdır. Lakin 3-cü göbəkdən türk olanlar isə artıq türk hesab edilir. Bu qarışma davamlı olaraq baş versə türk qanı pozula bilər bunun qarşısını isə tezliklə almaq lazımdır. Digər millətlərin türklərə qarışmasını istəməyən Atsız bu misalları verir: Balkan savaşında serblərlə olan Kumanova döyüşündə albanlar türk ordusuna xəyanət etdi; I dünya müharibəsində ərəblər ingilislərlə, ermənilər ruslarla birləşərək türklərə arxadan zərbə vurdu; Serv müqaviləsini erməni əsilli Damat Fərid, ərəb Hadi və alban Rza Təvfik imzalamışdır. Rza Təvfik imzaladığı qələmini Amerika Kolləsinə hədiyyə etmişdir. Türklərin idarəçiliyi altında yaşayan digər millətlər öz milli varlıqlarını qorumağa çalışır. Öz dilində nəşrlər etməyə milli varlığını davam etdirməyə çalışaraq uşaqlarına milli kimliyini aşılayır. Bu irqçilik hesab edilmir. Lakin türk öz türklüyü qorumağa çalışdıqda irqçilik hesab edilir. Millət olaraq yaşamaq istəyiriksə milli kimliyimizi qorumalıyıq. Atsızla görə şəxsiyyət vəsiqələrdə türk xalqı deyil türk milləti ifadəsi işlənməli, türk ideyası hakim olmalıdır. Fikrimcə, şəxsiyyətin formalaşmasında genetikanın mühüm rolu yoxdur. Milli kimlik şəxsiyyətin özününüdərkilə daha çox əlaqəlidir. Atsızın albanlara, qaraçılara, ermənilərə, kürdlərə qarşı tutduğu kəskin mövqeyi şovinizm kimi qiymətləndirəmə.

Türk özünü qorumalıdır, lakin bunu digərlərini əzmək hesabına etməməlidir.

N.Atsız qeyd edir ki, Türkiyə digər dövlətlərdən fərqli olaraq yarandığı torpaqlarda deyil fəth etdiyi ərazilərdə möhkəmlənmişdir. Bu günkü Türkiyə sadəcə dövlətin ərazisindəki türkləri düşünməməli başqa ərazilərdə olan türkləri də düşünməlidir. Digər məqsəd olan turançılıq ideyasını həyata keçirilməli, türklər vahid dövlətdə birləşməlidir. Bu dövlət isə Türkiyənin rəhbərliyi ilə yaranaraq Türkeli adlandırılmalıdır. Vahid dövlətin qanunları Avropadan tərcümə edilmiş qanunlara dayanmamalı, qədim türk dövlətçiliyi dirçəlməli, türk qanunlarına əsasən konstitusiya işlənilib hazırlanmalıdır. Orhan Seyfi qeyd edir ki, Turan böyük türk millətinin yaşadığı ərazidir. Ziya Göyalpın dediyi qədim türk torpaqları işgalla əldə edilməyəcək, bu türk imperyalizmi deyil. Lakin Atsız burada Z.Göyalp türkçülüynü köhnəlmiş hesab edir. Gələcədəki dövləti imperiya kimi qiymətləndirməsədə, türk torpaqlarında işğalçılıq aparılmaması fikrini ilə razı deyil. O, qədim türk torpaqları hərbi yolu ilə birləşməli, bu günkü Çin ərazisində türk yaşamasa belə qədimdə buranın türk ərazisi olması rəhbər tutularaq bura da Turanın bir hissəsi olmalıdır deyir. Atsızla görə turançılıq ideyası Z.Göyalpı başlamaıyb e.ə.III əsrdən türklərdə Turan ideyası vardır. Lakin islamın birliyi qorumaq Turançılığı bir qədər geri plana atdı. Bu gün isə Turançılıq ideyası yenidən ön plana keçməlidir. Fikrimcə, Atsızın qeyd etdiyi vahid türk dövlətinin yaranmasını düşünərkən dövrün siyasi mənzərəsini nəzərə almaq vacibdir. Bütün türklər ortaq fikrə gəlmədən Turanı qurmaq, onun təməllərini zəif etdiyi kimi gələcəkdəki gücünü də şübhə altına alır. Edəcəyimiz ilk iş türk dövlətləri arasında bütün sahələrdə integrasiyanı gücləndirmək, mübahisəli məsələləri həll etməkdir. Turançılıq üçün ilk addım olaraq isə türk dövlətlərinin konfederasiyası yarana bilər. Atsızın türkçülüynü islamdan ayrı qiymətləndirməsi ilə razıyam. Dindən əlavə ərəb mədəniyyətinə də mənimsəmək türkçülüynümüzü arxa plana atır və məzhəb ayrılığı türkü türkə düşmən edir. Həmçinin bu gün türklərin yaşamadığı ərazini turana aid etmək fikri doğru deyil. Turan türklərlə var olmalıdır.

Atsız milli idealın ilk maddəsini bütün türklər birləşəcəkdir deyər ifadə edir. Türkçülüynün iki mübarizə obyektı var. Bu daxilədə türklərin hakim mövqeyə keçməsi, xaricdə isə türklərin birləşməsidir. Milli mənfəətlərin toqquşduğı problemləri həll etmək üçün savaşıdan başqa yol tapılmamışdır. Millətləri savaşıa hazır tutan 2 vasitə vardır: maddi və mənəvi. Mənəvi idealımız milli üstünlük inancı və böyümək istəyidir. Bu gün kosmopolitizm kimi nəzəriyyələrlə milli birliyimiz qırılmağa çalışılır. Bu işdə milli liderlərin rolu var. Milli şüur və qürura malik liderlərin ən böyük faydası milləti alçaq duyğulara düşməkdən qorumasıdır. Bir millət böyük işlər görə bilmək üçün böyük millət olduğına inanmalıdır. Milli idealın həyata keçirilməsinin 3 mərhələsi var. İlk mərhələ istiqlaldir. Bütün millətlər müstəqil olmağa, müstəqil olanlar isə bunu qorumağa və möhkəmləndirməyə çalışırlar. İkinci mərhələ birlikdir. Müstəqillik qazananlar bütün milli fərdləri tək bayraq altında birləşdirməyə çalışır. Üçüncü mərhələdə soyunu bütün dünyaya yayıb hakim olmaq üçün işğallar və fəthlər həyata keçirilir. Fikrimcə, idealımız türkçülüymüzü qorumaq olmalıdır. Atsızın qeyd etdiyi idealın üçüncü mərhələsini türklərin rifah içərisində yaşaması kimi dəyşməliyik. Milli münəqişələrdə savaş ən son yol olmalıdır. Nəzərə almalıyıq ki, savaş sadəcə qarşıdakına deyil bizə də ziyan verəcəkdir.

Qızılalmanın dəqiq nə zaman hansı hadisə ilə bağı yarandığı məlum deyil. Buradakı alma ifadəsinin türklərdə ay və günəşi təmsil edən kürə mənasında işlədildiyi düşünülür. Z.Göyalp ilə türklərin əsas amalı kimi istifadə olunur. Atsız isə qızılalmanı turanda vahid türk birliyi və türkün gələcək idealları kimi təmsil edir. Savaş üçün mütləq yaxşı və yaxud mütləq pisdir demək mümkün deyil. Bir millətin məhv olmasına səbəb olacaq amillərdən biri onun sülh və demokratiya ilə əhatə olunmasıdır. Sənin hücum etməyəcəyin təqdirdə digər dövlətin sənə hücum etməyəcəyi hardan məlumdur. Bununcün türk gənci hərbi ruhda böyüməli, türk təhsil sistemi dəyişməlidir. Məktəblərdə incəsənət dərsləri əvəzinə qədim türk savaş dərsləri keçilməlidir, ibtidai siniflərdən demokratiya götürülüb sərt disiplinlə əvəz olunmalıdır, oğlan şagirdlər qızlardan ayrı oxumalı və onlara kişi müəllimlər dərş keçməlidir, tarix dərsləri 2-ci sinif

dən başlayaraq keçilməli türk tarixinə xüsusi yer ayrılmalıdır, kötək cəzası məktəblərə geri qayıtmalı, yaxşı müəllim hər zaman tapılmasa da yaxşı kitablar mütləq yazılmalıdır. Mən savaşı mütləq pis olaraq qiymətləndirirəm. Türklər savaşa sadəcə müdafiə məqsədi ilə əl atmalıdır. N. Atsız Çində Maoya qeyd-şərtsiz itaəti pisləyərkən türk uşaqların bu qədər müti böyüdülməsinə tərəfdar olması təzad yaradır. Məktəblərdə bu qədər sərt intizam uşaqları, onların düşüncələrini qəlibləşdirəcək. Azad düşüncəli şəxslərimiz olmadığı üçün dəyişib inkişaf edə bilməyəcəyik. Şagirdlərə idarə olunma yox, özlərini idarə edə bilmə bacarığı aşılanmalıdır. Bu cür şəxslər lazım gəldikdə türkcüyü də müdafiə edəcəkdir. Nəzərə almalıyıq ki, inkişaf yeni düşüncələr hesabına baş verir. Bundan əlavə türkün özünə dönmək istəyirsə türk qadınlarını da özünə qaytarmalıyıq. Məktəblərdə oğlan və qız şagirdləri ayıraraq, idarəçiliyi kişilərə həvalə edərək türk qızını dövlət idarə edən türk xanımının varisi kimi yetişdirə bilmərik.

Türk budun, ökün!?!.. Özünə gəl. Ağlını başına topla. Hər sözə, hər kəsə inanma. Beynini işlət. Keçmişini xatırla. Səni nələrin yüksəldib, nələrin alçaltıldığını düşün. Boş sözlərdən uzaqlaş. Onun bunun ardından getmə (10).

ƏDƏBİYYAT

1. Atsız. *Türk tarihinde meseleler*. İstanbul, 1990.
2. Nihal Atsız. *Bize bir genclik lazımdır* // Atsız Mecmua, 15 aprel 1932, №12. (Online). Mənbə: <http://www.nihal-atsiz.com/yazi/bize-bir-genclik-lazimdir-h-nihal-atsiz.html> [Baxılıb: 29.04.2017].
3. Nihal Atsız. *Büyüklik ülküsü* // Büyük Türkeli, 25 aprel 1962. (Online). Mənbə: <http://www.nihal-atsiz.com/yazi/buyukluk-ulkusu-h-nihal-atsiz.html> [Baxılıb: 29.04.2017].
4. Nihal Atsız. *Kızıl Elma* // 31 okyabr 1947, №1. (Online). Mənbə: <http://www.nihal-atsiz.com/yazi/kizil-elma-h-nihal-atsiz.html> [Baxılıb: 29.04.2017].

5. Nihal Atsız. *Konuşmalar I* // Ötüken, 1967, №40. (Online). Mənbə: <http://www.nihal-atsiz.com/yazi/konusmalar-1-h-nihal-atsiz.html> [Baxılıb: 29.04.2017].
6. Nihal Atsız. *Savaş aleyhtarlığı* // Orhun, 1943, №12. (Online). Mənbə: <http://www.nihal-atsiz.com/yazi/savas-aleyhtarligi-h-nihal-atsiz.html> [Baxılıb: 29.04.2017].
7. Nihal Atsız. *Turancılık* // Ötüken, 30 aprel 1973, №6. (Online). Mənbə: <http://www.nihal-atsiz.com/yazi/turancilik-h-nihal-atsiz.html> [Baxılıb: 29.04.2017].
8. Nihal Atsız. *Turancılık romantik bir hayal değildir* // Ötüken, mart 1968, №3. (Online). Mənbə: <http://www.nihal-atsiz.com/yazi/turancilik-romantik-bir-hayal-degildir-h-nihal-atsiz.html> [Baxılıb: 29.04.2017].
9. Nihal Atsız. *Türk birliği* // Orhun, 23 iyun 1934, №8. (Online). Mənbə: <http://www.nihal-atsiz.com/yazi/turk-birligi-h-nihal-atsiz.html> [Baxılıb: 29.04.2017].
10. Nihal Atsız. *Türk budun, ökün* // Ötüken, 10 iyun 1975, №6. (Online). Mənbə: <http://www.nihal-atsiz.com/yazi/turk-budun-okun-h-nihal-atsiz.html> [Baxılıb: 29.04.2017].
11. Nihal Atsız. *Türkçülük* // Orkun, 1 oktyabr 1943, №10. (Online). Mənbə: <http://www.nihal-atsiz.com/yazi/turkculuk-h-nihal-atsiz.html> [Baxılıb: 29.04.2017].
12. Nihal Atsız. *Türkçülük değişmez bir fikirdir* // 27 oktyabr 1950, №4. (Online). Mənbə: <http://www.nihal-atsiz.com/yazi/turkculuk-degismez-bir-fikirdir-h-nihal-atsiz.html> [Baxılıb: 29.04.2017].
13. Nihal Atsız. *Türk gençliği nasıl yetiştirilmelidir* // Çınaraltı, mart 1942, №35. (Online). Mənbə: <http://www.nihal-atsiz.com/yazi/turk-gencligi-nasil-yetismelidir-h-nihal-atsiz.html> [Baxılıb: 29.04.2017].
14. Nihal Atsız. *Türk halkı değil. Türk milletiyiz* // Ötüken, yanvar 1969, №61. (Online). Mənbə: <http://www.nihal-atsiz.com/yazi/turk-halki-degil-turk-milletiyiz-h-nihal-atsiz.html> [Baxılıb: 29.04.2017].
15. Nihal Atsız. *Türkiye'nin yeniden kurulması* // Ötüken, aprel 1972, №3. (Online). Mənbə: <http://www.nihal->

atsiz.com/yazi/turkiyenin-yeniden-kurulusu-h-nihal-atsiz.html
[Baxılıb: 29.04.2017].

16. Nihal Atsız. *Ülküler saldıricıdır* // 1 fevral 1944, №14.
(Online). Mənbə: <http://www.nihal-atsiz.com/yazi/ulkuler-saldiricidir-h-nihal-atsiz.html> [Baxılıb: 29.04.2017].

IV Bölmə

Türk xalqları tarixinin tarixşünaslıq məsələləri (1)

Sevinc ƏSKƏROVA

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti,

Kulturologiya kafedrasının doktorantı

E-mail: alas81@yandex.ru

ÇEX TARIXŞÜNASLIĞINDA TATAR MÖVZUSU

Acar sözlər: türklər, tatarlar, çexlər, tarixşünaslıq, xalq, yürüş, mon-qollar, Morava

Çex tarixşünaslığında “Tatar” mövzusu geniş yayılmışdır. “Tatar” mövzusunun mayasını çexlərin Avropanı istila etməyə hazırlaşan monqol-tatarları ağır məğlubiyyətə uğratması faktı təşkil edir. Bu mövzu ilə bağlı mənbələrə ilk dəfə XVII əsrdə rast gəlinir. Həmin dövrə aid edilən Şternberq haqqında əsatirdə daha çox Şternberqli Yaroslavdan, onun Olomouts yaxınlığında tatarlara qarşı göstərdiyi şücaətdən bəhs olunur. Təbiidir ki, bu zaman ayrı-ayrı tarixçilərin və onların verdiyi məlumatlarda özünü büruzə verir.

XVIII əsrin II yarısında, xüsusən, XIX əsrin əvvəllərində çex xalqının Milli dirçəlişində “Tatar” mövzusu mühüm rol oynadı [2, 179]. Çexiyada bu mövzuya çoxlu tədqiqatlar həsr olunmuşdur. Çexlərin tatarlar üzərində parlaq qələbə çalması haqqında ilk saxta fərziyyəni Brno şəhərinin arxivariusu və tarixçisi Antonin Boçek irəli sürmüşdür. Onun Morava tarixinə dair yazdığı 4 cildlik əsərdə “Tatar” mövzusu saxta faktlarla zənginləşdirilir ki, bu da öz növbə-

sində çex tarixçilərinin Moravaya Tatar yürüşü ilə bağlı yanlış nəticələrə gəlməsinə zəmin yaradır.

A.Boçek hər yerdə “Çexiyanın tarixi” kitabının müəllifi Frantšek Palatski ilə birlikdə “Əlyazma”nın əsilliyini gizli şəkildə müdafiə edirdi. Çex xalqının milli dirçəliş dövründə “Tatar” mövzusu A.Boçek tərəfindən yenidən gündəmə gətirilir. Onun “Monqollar üzərində qələbə haqqında” elmi mühazirələri o dövrdə böyük sensasiyaya səbəb olur.

XIX əsrin görkəmli çex maarifçisi V.Şembera da “Tatar” mövzusunda öz münasibətini bildirmişdir. Onun fikrincə, Olomouts torpağı iki dəfə basqına məruz qalmışdır: birinci dəfə 1241-ci ildə tatarlar, ikinci dəfə 12 il sonra isə macarlar tərəfindən. Çox güman ki, salnaməçilər həm tatarların, həm də macarların türk mənşəli olduğunu nəzərə alaraq, 1253-cü ildə Olomoutsun macar kralı IV Bela tərəfindən mühasirəyə alınması ilə bağlı hadisələri tatarların Moravaya basqını dövrünə köçürmüş, eyni zamanda Zdeslavı Yaroslav kimi təqdim etmişlər [109, 263]. Həqiqətən də, “Tatar” mövzusu ilə bağlı hər yerdə iki qəhrəmanın - Yaroslav və Zdeslavın adları çəkilir. Uzun mübahisələrdən sonra alimlər belə qərara gəlmişlər ki, Yaroslav 1241-ci ildəki tatar yürüşü dövrünə, Zdeslav isə 1253-cü ildəki Prşemisl dövrünə şamil edilməlidir [2, 165].

1841-ci ildə Çexiyada tatarların Moravaya basqınının 600 illiyi təntənəli şəkildə keçirilərkən V.Şembera bu münasibətlə xüsusi bir məcmuə buraxır və onun giriş hissəsində yazır: “Ən qüdrətli xalqlar belə monqol boyunduruğu altına düşərkən bizim şanlı əcdadlarımız birlik və vətənpərvərlik nümayiş etdirərək vəhşi barbarları darmadağın etmiş, öz qəhrəmanlıqları ilə Qərb ölkələrini və onların mədəniyyətini bütünlüklə məhv olmaq təhlükəsindən xilas etmişlər” [4, 88].

Doğrudan da, Şemberanın inqilab ruhlu bu sözləri çex xalqının milli dirçəlişində mühüm rol oynadı.

Çex xalqının milli dirçəliş dönməsində “Tatar” mövzusu yenidən gündəmə gəlir. Bu dəfə çex xalqının digər Avropa xalqları kimi böyük mədəniyyətə və tarixi keçmişə malik olduğunu sübut etmək üçün. Belə ki, 1817-ci ildə çex şairi Vatslav Hanka gözlənilmədən

“Kral sarayı əlyazmasının” aşakarlandığını bəyan edir. XIII əsrə məxsus ədəbi dildə yazılan bu əsər bir müddət çex milli dastanı kimi qəbul olunur, necə ki fransızların “Roland haqqında dastanı”, ispanların “Sid haqqında dastanı” almanların “Nibelunqlar haqqında dastanı”. V.Hankanın “Kral sarayı əlyazması”nda da çexlərin Olo-mouts yaxınlığında öz torpaqları uğrunda Batı xanın monqol-tatar qoşunlarına qarşı mərdliklə vuruşmasından, hətta bu döyüşlərdə qələbə çalaraq tatarların Avropanın içərilərinə doğru irəliləməsinin qarşısını almasından da geniş şəkildə bəhs olunur [3, 61]. “Əlyazma”da da Yaroslav Şternberqlinin obrazı “tatarların qənimi kimi” təqdim olunur. Lakin XIX əsrin sonlarına doğru “Əlyazma”nın uydurma bir milli dastan olduğu aşkarlanır. Əslində isə bu əsər şair Vatslav Hankanın qələminin məhsulu idi. O, xalqının böyüklüyünü və qədimliyini göstərmək üçün çox böyük çətinliklə ərsəyə gətirdiyi əsərinin müəlifliyindən imtina etməyə qərar verir.

Hərçənd ki, “Əlyazmanın” əsasını uydurma təşkil edirdi, lakin çex xalqı bu əsəri özünün ulu keçmişi, iftixar mənbəyi kimi heyranlıqla izləyirdi [2, 154].

Həqiqətən də “Kral sarayı əlyazmasını”n aşkar edilməsi Habsburqlar imperiyasının boyunduruğunda boğulan çex xalqının milli azadlıq hərəkatını xeyli dərəcədə gücləndirmiş oldu. Hətta bu dastandan ilhamlanaraq çex ictimai fikir tarixində çoxlu sayda əsərlər yaradılır.

Maraqlıdır ki, ilk çex salnaməçilərindən olan Kosma Praqalının davamçıları tatarların yürüşündən bəhs edərkən onların Moravaya basqını haqqında ümumiyyətlə danışmırlar: “Çexlərin başı üzərini tatar vahiməsi almış, tatarlar bir çox xristian krallığını məhv etmiş, Macarıstanı alt-üst etmiş, polyaklarla müharibədə polyak knyazı İndrjixi öldürmüşlər”. Göründüyü kimi, salnaməçi həmin dövrü təfəssilatı ilə şərh etmiş, lakin Moravaya tatar basqını haqqında bir söz belə deməmişdir.

Digər tərəfdən ayrı-ayrı mənbələr çexlərə məxsus şəhərlərin, kilsələrin tatarlar tərəfindən dağıdılması, insanlara divan tutulması haqqında qiymətli tarixi məlumatlar verir. Məsələn, Hradiştýe-Kralovesdə olan məşhur kilsə də bu cür aqibətlə üzləşmişdir. Bununla

yanaşı, həmin mənbələrdə Yamolitsdən olan rıtsar Kunun tatarlarla mübarizədə göstərdiyi qəhrəmanlıqdan da bəhs olunur.

Çex tarixçisi Vatslav Hayek isə özünün məşhur “Çex xronikası” əsərində Olomouts ətrafındakı döyüşü şifrələməyə çalışaraq kral I Vatslavın qoşunlarının başçısı olan Yaroslav Şternberqli obrazını yaratmış və göstərmişdir ki, məhz onun şücaəti sayəsində tatarlar Olmoutsdan qovulmuşlar.

Çex tarixşünaslığı çex-tatar münasibətləri ilə bağlı bundan artıq məlumat vermir. Bununla belə tatarlar çex xalqının hafizəsində dərin izlər qoymuşlar. Çex rəvayətlərində tatarlar “adamyeyən”, “xristian dünyasının qənim” kimi təqdim olunur. “Tatar” məhfumu çox zaman avropalılar, o cümlədən çexlər üçün düşmən hesab olunan türklərə qarşı işlədilmişdir [2, 150].

I minilliyin ortalarında Mərkəzi və Qərbi Avropada hökmranlıq etmiş qədim türk tayfaları tədricən zəifləyərək, daha sonralar isə parçalanaraq qonşu xalqlar arasında asimlyasiyaya uğradılar [1, 114]. Bunun başlıca səbəbi isə qədim türklərin keltlər kimi geniş ərazidə tayfa icmaları şəklində yaşamaları və birləşərək güclü, mərkəzləşdirilmiş dövlət yarada bilməmələri olmuşdur.

Həqiqətən də çex tarixşünaslığında bir-birinin ardınca tatar mövzusu ilə bağlı yazılan bu məqalələr çexlərin milli dirçəlişində özünün həll edici rolunu oynadı və tezliklə çex xalqının Habsburqlar boyunduruğundan azad olmasına gətirib çıxardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynoğlu K. *Qədim Turan: mifdən tarixə doğru*. Bakı, “MBM”, 2006.
2. Mehri E. *Çex ədəbiyyatında Şərq motivləri*. B., “Kitab aləmi”, 2008.
3. Кузнецова Р.Р. *История чешской литературы*. Москва, «Изд-во Московского университета», 1987.
4. Šembera V. *Českomoravský národ, vítěz nad Tatary r. 1241*. Praha, 1953.

Fazil BAXŞƏLİYEV
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: bfazil4444@mail.ru

J.VON HAMMER OSMANLI İMPERİYASININ YARANMASI HAQQINDA

Açar sözlər: Osmanlı dövləti, türk, tarix, mənbə, xarici, sultan, döyüş

Dünya tarixində dərin iz buraxan, Türk imperiyası imperiyalarından sonuncusu olan Osmanlı imperiyası XIII əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər tarix səhnəsində mövcud olmuşdur. 623 il 3 qitədə hökm sürən Osmanlı dövləti ona hökm edən sultanları ilə bərabər onu sevən və sevməyənlər tərəfindən maraq mərkəzi olmuşdur. Bu möhtəşəm dövlətin tarixini oxuduqdan sonra sehrinə dümənək mümkün deyil.

Osmanlı imperiyası tarixinin sehrinə düşənlərdən biri də 10 cildlik Osmanlı imperiyası tarixini yazan Avstriya tarixçisi, şərqşünası, siyasətçisi və tədqiqatçısı Jozef fon Hammer Purqştal olmuşdur. Məmur oğlu olan J.Von Hammer 1774-cü ilin 9 iyununda Avstriyanın Qrats şəhərində anadan olmuşdur. Qısa zaman kəsiyində ərəb, türk, fransız, italyan, yunan, latın və fars dillərini öyrənmişdir. O, çox peşəkar tərcüməçi olmasına baxmayaraq türk tarixi ilə dərinlən maraqlanırdı.

J.Von Hammer siyasətçi idi və O, İstanbula ilk dəfə 1799-cü ildə gəlmişdir. Bu dövrdə Hammer ingilislərin fransızlara qarşı hərbi ekspedisiyalarında iştirak etmiş, hətta öz ölkəsində saray müşaviri vəzifəsində də çalışmışdır. Lakin 1835-ci ildə J.Von Hammer böyük siyasəti tərk edərək bütün varlığı ilə özünü tarix elminə həsr etmişdir. 1851-ci yeni qurulan ilk türk akademiyası olan “Encümen-i Daniş” a seçilən J.Von Hammer Osman dövlətinin tarixini yazmağa başlamışdır.

Hammer Osmanlı imperiyasının doğuşu haqda yazırdı: Osmanlılar XIII əsrdə Osman bəyin babası Süleyman şahın Çingiz xa-

nın istilaları zamanı şərqdən qərbə yönələn qəbiləsinin köçməsinə etibarən tarix səhnəsinə çıxmışdır. Monqol hücumları nəticəsində Oğuz türklərinin Qayı boyundan Qayaalpın oğlu Süleyman şah 1223-cü ildə Xorasandan 50000 min insanla Ərzincan və Əhlətə yaxın olan ərazilərə gələrək burada məskunlaşmışdılar.

Bu hadisədən 7 il sonra Çingiz vəfat etdi. Süleyman şahın qəbiləsi Fərat çayını izləyərək Hələb üzərindən öz ana yurduna qayıtmaq istədi. Lakin Cabar qalası ətrafına çatdıqda Süleyman şah qəbiləsinin başında keçərkən atı ilə birlikdə çayda bataraq öldü. Bu hadisə onun rəhbərliyi altında birləşmiş olan ailənin dağılmasına səbəb oldu. Ailənin bir hissəsi Suriyada qaldı o biri qismi isə Kiçik Asiyaya getdi. Süleyman şahın 4 oğlundan Sunqurtəkin və Gündoğdu Xorasana qayıtdılar. Digər oğlanları Dündar və Ərtoğrul isə 400 ailə ilə birlikdə şərqdə Ərzurumun üfqi ilə sərhəd olan Sürməli Çuxur hövzəsinə çatdılar. Bu qəbilənin başqa bir hissəsi isə Pasin obasında yerləşdilər.

J.Von Hammer yazır ki, məskunlaşmaq üçün yükd axtarışında olan Dündar və Ərtoğrul qərbə yönəldilər. Yolda bir-biri ilə döyüşən 2 ordu ilə rastlaşdılar. Adı “doğru ürəkli” olan Ərtoğrul savaşda məğlub olanın tərəfinə keçməyə qərar verdi. Onun bu qərarı məğlub olanın xeyrinə döyüşün müqəddəratını həll etdi. Döyüşdən sonra aydın oldu ki, Ərtoğrul Qazinin köməyi ilə məğlub edilənlər monqollar idi. Qalib tərəf isə Səlcuq dövlətini sultanı Əlahəddin və az miqdarda olan dəstəsi idi.

Bu hadisədən Sonra Səlcuq sultanı Əlahəddin Keyqubad Ərtoğrul və qəbiləsinə onun ölkəsində qalmağa icazə verdi. O, Ərtoğrula Domaniçi və Söyüt ətrafında olan qışlaq ərazini bağışladı.

Gördüyümüz kimi, J.Von Hammer Süleyman Şahın Ərtoğrul Qazinin atası olduğunu yazır. Lakin Osmanlı tarixşünaslığında hələ lap əvvəldən Osman Qazinin atasının kimliyi haqqında yekdil fikir olmamışdır. Osmanlı tarixçilərinin böyük hissəsi Süleyman şahın Osman Qazinin babası olduğunu fikrini qəbul edirlər. Amma etiraf etmək ki, bu geneologiya (soy qohumlugunu öyrənən elm) əfsanələrlə doludur. Bizans tarixçisi Laonik Xalkondil özünün 10 çildlik

“Tarixlər” əsərində Ərtoğrul Qazinin atasını Gündüzalp olduğunu göstərir.

Osmanlı imperiyasının erkən dövr tarixçilərindən Tacəddin İbrahim ibn Xızır (ləqəbi Əhmədi) özünün “İskəndərnamə” əsərində, Qaramanlı Məhmət Paşa Ənvəri özünün “tərcümənnamə”sində, XV-XVI əsrdə yaşamış tarixçi Ruhi Çələbi də Gündüzalpın Ərtoğrul Qazinin atası olduğu haqda məlumat verirlər. Eyni zamanda Aşıqpaşazadə, Oruc bəy, Məhmət Nəşri Osmanlı tarixçiləri Ərtoğrul Qazinin atasının Süleyman Şahın oğlu Qaya Alp olduğunu göstərir.

Bu məsələ ilə bağlı son olaraq bildirmək istəyirəm ki, Gündüz Alpın Ərtoğrul Qazinin atası olduğunu sübut edən başqa sübut isə Osman Qazinin kəsdirtdiyi sikkələrdə Osman ibn Ərtoğrul ibn Gündüzalp yazılmasıdır. İstanbul Arxeologiya Muzeyində olan bu sikkədə Gündüzalpın oğlu Ərtoğrul oğlu Osman yazılmışdır. Bu da Ərtoğrul Qazinin atasının Gündüz Alp olduğunu bir mənalı şəkildə sübut edir. Amma hər halda Osmanlı tarixində olan bu mübahisəli məsələ ciddi tədqiqat tələb edir.

J.Von Hammer sonra davam edir ki, Ərtoğrul Qazinin 3 oğlu vardı: Osman, Gündüz Alp və Savcı bəy. Bu övladlarından Osman Qazi 1258-ci ildə anadan olmuşdur. Hammer Osman Qazini Ərəb Xilafətinin III Xəlifəsi Osman ibn Əffana bənzədərək yazırdı ki, Həzrəti Məhəmmədin III Xəlifəsi Osmandan bəri İslam ölkələrini taxtları üstündə bu isimdə heç bir hökmdar şöhrət qazanmamışdır. Bu xəlifənin fəth və qanun qoruyucu sifəti ilə qazandığı böyük şan-şöhrət 700 yüz il sonra Osman adı ilə onun dalınca gələn nəsil-lərində yenə parlaq olaraq görünəcəkdir. J.Von Hammer Osmanlı imperiyasının əsasının 1299-cu ildə müasir Türkiyənin Biləcik vilayətinin Söyüdlü şəhərində Osman bəy tərəfindən Osmanogulları bəyliyi kimi qoyulduğunu göstərir.

Bir sözlə, J.Von Hammerin Osmanlı tarixinin ayrı ayrı dövr və problemləri haqqında fikirləri həmişə aktual olaraq qalacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1.Yavuz Bahadıroğlu. *Resimli Osmanlı Tarihi*. Resil Yayınları. İstanbul, 2012. -560s.

2. Kadir Mısıroğlu. *Osmanlı Tarihi*. I c. Sebil Yayın Evi. İstanbul, 2013. - 754 s.
3. Prof. Dr.M.Maksudoğlu. *Osmanlı Tarihi*. Yayınları. İstanbul, 2011. - 576 s.
4. Dr. Prof. Tufan Gündüz. *Osmanlı Tarihi*. Grafiker Yayınları. Ankara, 2014. - 637 s.
5. J.Von Hammer. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I Cilt, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2014. - 661 s.

Samir BAXŞƏLİYEV

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: bfazil4444@mail.ru

ROBERT MANTRAN OSMANLI-SƏFƏVİ MÜNƏSİBƏTLƏRİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: türkologiya, Osmanlı, Səfəvilər dövləti, paytaxt, islahat, döyüş

Osmanlışünas fransız tarixçisi Robert Mantran 19 dekabr 1917-ci ildə Fransanın paytaxtı Paris şəhərində anadan olmuşdur. Sarbonnada orta təhsilini başa vurduqdan sonra 1945-ci ildə Fransa arxeologiya institutuna daxil olur. 2 ildən sonra O öz doktorluq dissertasiyasının müdafiəsinə hazırlaşır və Qalatasarayaya professor vəzifəsinə keçmək niyyətində idi.

1952-ci ildə Robert Mantran Milli Elmi Tədqiqat mərkəzinə elmi işçi keçir və bir neçə il sonra Tunis Dövlət Universitetində türk tarixindən dərs deməyə başlayır. R.Mantran 1961-ci ildə doktorluq dissertasiyasın müdafiə etdikdən sonra Provans Universitetində professor kimi türkologiyadan dərs deməyə başlayır. O 1985-ci ildə təqaüdə çıxana qədər bu universitetdə işləyir.

Onun çalışmaları XX əsrin ikinci yarsında türkologiya elminin ən böyük çalışmalarından biri hesab edilir. Onun bəzi tədqiqatları indi də öz aktuallığını saxlayır. R.Mantranın Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinə dair diqqətəlayiq əsərləri var. R.Mantran bu münasibətlərinə dair diqqətəlayiq əsərləri var. R.Mantran bu münasibətlərinə dair diqqətəlayiq əsərləri var.

sibətlə yazırdı ki, Avropa dövlətləri hərbiiləşmiş və çox güclü olan osmanlı imperiyasından qorxurdular. Onlar özlərini qorumaq üçün Səfəvilərdən istifadə etmişdilər və onların səyi və qızıqdırıcı siyasəti nəticəsində fasilələ 100 il Səfəvi-Osmanlı müharibələri baş vermiş, bu müharibələrdə iki qüdrətli müsəlman dövləti xeyli zəifləmişdir.

R.Mantran yazmışdır ki, iki dövlət arasında münasibətlər 1512-ci ildə I Səlim (Yavuz) hakimiyyətə gəldikdən sonra açıq düşmənçilik xarakteri alır. Taxta çıxandan 1 il sonra I Səlim öz hakimiyyəti üçün sonuncu təhlükə hesab etdiyi böyük qardaşı Şəhzadə Əhmədini edam etdirir. Osmanlı İmperiyasında 1513-cü ildəki vəziyyət Yavuz Sultan Səlimin və onun Manisa valisi olan oğlu Şəhzadə Süleymanın xeyrinə idi. Təkcə qalan Səfəvilərə, yaxud Misirə sığınan qardaşı Şəhzadə Əhmədin oğulları idi ki, onlar da tezliklə varis buraxmadan ölməli idilər.

I Səlimin hakimiyyətə gəldikdən sonra özü və dövləti üçün təhlükə hesab etdiyi Şah İsmayılın Səfəvilər dövlətini məğlub etməyi özünün ən əsas vəzifəsi hesab edirdi. Nəticədə 1514-cü il avqustun 23-də Çaldıran düzündə sultan I Səlimin Osmanlı qoşunları ilə I Şah İsmayılın başçılıq etdiyi qızılbaş qoşunları - bu iki türk dövləti arasında - döyüş baş verir. Avqustun 23-də baş verən döyüşdə hər iki tərəf ağır itkiyə məruz qaldı. I Səlimin 300 top, tüfənglərlə silahlanmış yeniçəri dəstələri heç bir odlu silahı və topu olmayan və sayca osmanlılardan az olan Şah İsmayılın qızılbaş dəstələrinə qalib gəldilər.

R.Mantrana görə Çaldırandakı məğlubiyyət Səfəvilər dövlətinin hərbi siyasi nüfuzuna ağır zərbə vurmuş oldu. Çaldıran döyüşündəki məğlubiyyətdən sonra I Şah İsmayıl bir daha şəxsən hər hansı vuruşda iştirak etməmişdi.

R.Mantranqeyd edir ki, I Səlimin 1514-cü ildəki şərq səfəri iki böyük türk dövləti arasında XVIII əsrə qədər davam edən qanlı döyüşlərə səbəb olmuşdur. Çaldıran döyüşündə məğlub olan qızılbaşlar XVI əsrin sonundakı hərbi islahatlar nəticəsində özünə gəlir. Hərbi islahatlar nəticəsində mərkəzi hakimiyyətdən asılı olan və odlu silahlarla təhciz edilmiş güclü nizami ordu yaradıldı.

Bu dövrdə qızılbaşların şahı I Abbas idi. O, Səfəvilər dövlətində siyasi sabitlik yaratdı və ölkəni iqtisadi-hərbi cəhətdən möhkəmləndirdi. I Şah Abbas dövlətinin əsas siyasəti ölkənin tarixi sərhədlərini bərpa etmək, xüsusi ilə dövlət üçün böyük iqtisadi əhəmiyyəti olan Azərbaycan ərazilərini Osmanlı işğalından azad etmək idi. O, bunun üçün Osmanlı imperiyasına qarşı müharibədə qalib gəlmək üçün ciddi hazırlıq görürdü. Şah Abbas ilk olaraq 1598-ci ildə paytaxtı Qəzvindən İsfahana köçürtdü.

R.Mantran yazırdı ki, 1603-1639-cu illərdə Səfəvilərlə Osmanlılar arasında 3 mərhələli müharibə olmuşdur. XVII əsrin ilk on ilində I Abbas Təbrizi Osmanlılardan geri alır və Osmanlıların qüvvəsini darmadağın edir.

Həmin vaxt Şah Abbas Cənubi Azərbaycanı da azad edir. 1603-1607-ci illərdə Səfəvi-Osmanlı müharibəsində Səfəvilərin Osmanlı ordusu üzərində qazandığı qələbələr nəticəsində Azərbaycan ərazisi işğaldan tamamilə azad olundu.

XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı Sultanı olan I Əhməd və onun varisi I Mustafa itirilmiş əraziləri geri almaq məqsədilə Səfəvi dövlətinə qarşı müharibələr aparsalar da uğur qazana bilmədilər. I Abbasın uğurlu siyasəti nəticəsində Osmanlı işğalından azad edilmiş ərazilər Səfəvilər tərkibində saxlanılmışdır.

XVIII əsrdə Osmanlı imperiyası özünün çətin dövrünü yaşayırdı. Bu həqiqət R.Mantranın yazılarında da etiraf olunur. Əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin Avstriya ilə apardığı müharibədəki uğursuzluğu, ölkə daxilində narazılığın artması, mərkəzi hakimiyyətə qarşı yeniçəri qiyamlarının daha da güclənməsi və şahzadələr arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə Osmanlı imperiyasını çox zəiflətməmişdir. Osmanlıların bu ağır vəziyyətdən istifadə edən Səfəvilər 1624-cü ilin yanvarın 12-də Bağdadı ələ keçirmişdilər.

Osmanlı sultanı IV Murad itirilmiş bu əraziləri geri almaq istəyirdi və nəticədə Osmanlılara Səfəvilər arasında baş verən müharibələrinin ən uzun, ən qanlı mərhələsi başlandı. IV Murad Polşa ilə sülh bağladıqdan sonra 1635-ci ildə İrəvanı geri alır və Osmanlılar hərbi yürüşlərini davam etdirərək sentyabrın 11-də Təbrizə daxil

olurlar. Lakin Osmanlı ordusu Təbrizdə çox qala birmirlər. Bütün bunlar R.Mantranın əsərlərində tam dəqiqliyi ilə verilmişdir.

Osmanlı ordusunun Təbrizi tərk etməsindən sonra Səfəvilər İrəvan şəhərinin təcili geri alınmasına qərar verdilər. Bu dövrdə qış sərt keçdiyi üçün Osmanlılar İrəvanın müdafiəçilərinə kömək edə bilmədilər. 1636- ilin aprelində İrəvan qalası Səfəvi ordusu tərəfindən osmanlılardan azad olundu.

R.Mantranın fikrincə, 1635-1636-cı illərdəki Osmanlı-Səfəvi hərbi əməliyyatları qızılbaşların qələbəsilə başa çatsa da Səfəvilərlə-Osmanlılar arasında gedən uzun müddətli müharibələr hər iki dövləti zəiflətməmişdir. Mən ümumiyyətlə hesab edirəm ki, böyük Osmanlı imperiyası Səfəvilərlə savaşımaqla ən azı şərqdə 200 il öz vaxtlarını itirmişdilər. Əgər onlar Səfəvilərə yönəldikləri “diqqətlərini” Avropaya ayırsaydılar yəqin ki, Avropanın mövcud siyasi xəritəsi başqa cür də ola bilərdi İtaliyanı, Fransanı fəth edərdilər.

Qeyd etməliyik ki, əksər avropalı müəlliflər və tarixçilərdən fərqli olaraq R.Mantran Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinə dair bütün şərhlərində tərəfsiz olmağa çalışmış və hadisələrə obyektiv yanaşma xüsusiyyəti ilə yadda qalmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Alfonso de Lamartine. *Osmanlı Tarihi*, Kapı Yayınları, 2008, 1088 s.
2. Ahmet Efe. *Gençler için Osmanlı Tarihi*. Akçağ Yayınları, Ankara 2014, 506 s.
3. Aşıkpaşazade Tarihi. *Osmanlı Tarihi 1285-1502*. Hazırlayan Prof. Dr. Necdet Öztürk, Bilge, Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, 706 s.
4. Kadir Mısıroğlu. *Osmanlı Tarihi*. I cild, Sebil Yayınevi, İstanbul, 2013, 754 s.
5. Namık Kemal. *Osmanlı Tarihi*. Elips Kitap, Ankara, 2013, 1156s.
6. Reşad Ekrem Koçu. *Osmanlı Padişahları*. Doğan Kitap Yayınları, İstanbul, 2002, 508 s.

7. Robert Mantran. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. Çeviren: Server Tanili, Kültür Yayınları, III Baskı, İstanbul, 2016, 976 s.

Almara HÜMBƏTOVA
Azərbaycan Respublikası
Təhsil İnstitutunun dissertantı
E-mail: txt_kaf@bsu.edu.az

TÜRK XALQLARI TARİXİNİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİNƏ BAXIŞ

*“Müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindirsə,
onun saxlanılması, daimi, əbədi olması bundan da çətindir”*
(Heydər Əliyev)

Açar sözlər: türk xalqları tarixi, BDU, tarix fakültəsi, tələbə, inkişaf, müstəqillik, türk dünyası

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, başqa sahələrdə olduğu kimi, elmin tədrisinin müasir tələblər səviyyəsinə uyğun təkmilləşdirilməsi prosesi sürətləndi. BDU-nin Tarix fakültəsində 1992 ildə “Türk (anlamı “Yetkin insan”) xalqları tarixi”nin müstəqil fənn kimi tədris edilməsi haqda qərar verildi. 2012-ildə isə “Türk və Qafqaz xalqları tarixi” kafedrası yarandı. Kafedralar Türkdilli dövlətlərin Universitetləri ilə geniş əməkdaşlıq əlaqələri qururlar. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının müstəqilliyini əldə etdikdən sonra dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətləri ilə, eləcə də bizə yaxın olan türkdilli ölkələrlə iqtisadi münasibətlərinin yaradılması müstəqil iqtisadi strategiyanın əsasını təşkil etmişdir. Tədqiq edilən illərdə türkdilli dövlətlərlə sinergetik iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Hansı ki, bu əlaqələr dövlətimizin beynəlxalq birlik tərəfindən hüquqi subyekt kimi tanınmasından sonra daha da dərinləşmişdir. Məhz bu zaman türkdilli ölkələrlə hərtərəfli iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın əsas geosiyasi və strateji məqsədlərindən biri olmuşdur. Ona görə də

Azərbaycan müstəqilliyinin ilk günündən başlayaraq işlək azad iqtisadi mexanizm qurmaq üçün bir sıra aktlar qəbul etmişdir.

Müstəqil türk dövlətləri: Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti türk dünyası anlayışını təsdiq edir. Türk xalqlarının dünya tarixində rolu əvəzolunmazdır. Belə ki, türk tarixinin dünya tarixinə, mədəniyyətinə, elminə verdiyi töhfələr, yəni tarixi abidələri, dünyada tanınmış görkəmli şəxsiyyətləri, vətənpərvər şəxsiyyətləri ilə özlərini sübut etmişdilər.

Elmi, dini, ictimai, iqtisadi və siyasi baxımdan durmadan yüksələn türklər Asiya və Avropa xalqlarını bir-biri ilə qaynadıb qarışdıraraq, ümumbəşəri mədəniyyətin yaranmasında əvəzsiz xidmətləri göstərmişlər. Türk xalqının, onun qəhrəman hökmdar və sərkərdələrinin qüdrəti və dühası sayəsində artıq XVI əsrdə Yer kürəsinin böyük bir qismi ayrı-ayrı Türk xalqlarının hakimiyyəti altında idi, ona görə də XVI əsr tarixə “Türk əsri” kimi daxil olmuşdur. Türklər haqq, ədalət yolunda milyonlarla şəhid vermiş bir millətdir. Tarixən Ərəb Xilafəti və Bizans İmperatorluğundan təzyiq və zülm görən bir çox xalqlar, əsasən də xristian xalqları orta əsrlərdə öz milli varlıqlarını və dinlərini qoruyub saxlamaq üçün Türklərə sığınmış və Türkləri özlərinin xilaskarı hesab etmiş, Türk hakimiyyətini könüllü olaraq qəbul etmişlər. Xristian mənbələri özləri Türklərin qurtarıcı olduqlarını təsdiqləmişdilər. Türklərin ədalətə, insanlıq duyğusuna, hakim olduqları xalqların arzularına əsaslanmasının nəticəsidir ki, Onlar İngilislərin yüz il hakim ola bildikləri Hindistanda doqquz yüz il, Qərbi Avropalıların əlli-altmış il əsarətdə saxlaya bildikləri ərəb ölkələrində min il hökmranlıq etmişlər. Çünki, Türklər digərlərindən fərqli olaraq, yerli xalqlara ikinci dərəcəli xalq kimi baxmamış, onlara öz dillərini, nə də mənsub olduqları dinlərini zorla qəbul etdirməmişlər. Bu hiss və duyğular Türkləri islam dini və mədəniyyətinə yiyələnmələri ilə daha da güclənmişdir. Ortaq Türk dilinin yaranması üçün bütün Türk xalqlarının birliyi, həm də onların mədəniyyətlərinin birliyi olmalıdır. Türk dünyasının intellektual gücü bu işi gerçəkləşdirməyə qadirdir. Ümumtürk

mədəniyyətinin, ümumtürk ədəbiyyatının və.s. olması, bu mədəni siyasətin təməl bölmələrindən olmalıdır.

Milli və insani duyğularla bəslənən, türk kimi yaşayıb, türk kimi yüksələn türklər yalnız özlərinə deyil, bütün insanlığa xidmət etmiş, insanlığı rifaha yuvalaşdırmış, elmi, ictimai, iqtisadi və siyasi baxımdan durmadan yüzillərlə yüksəlmişlər. Türklərin bu yüksəlişi düşmənlərini qıcıqlandırmış, türkləri ən azı zəif duruma düşürmək üçün yüz illərlə düşünüb, daşınmışlar. Sayı 200 milyona yaxın olan, dünyanın hər tərəfinə dağılmış Türklər, on dörd əsr əvvəl ortaq dildə danışmış, Türk xaqanlığı altında bir dövlətdə yaşamışdır. 8. əsrdən sonrakı tarixi, Türklərin parçalanma və bir-birindən uzaqlaşma tarixinə çevrildi. Belə ki, Oğuz, Qıpçaq, Qarluq, sonralar Oğuzlar; Türk, Azərbaycan, Türkmən, Qaqauz; Qıpçaqlar; Qazax, Qırğız, Tatar, Başqırd; Qarluqlar Özbək, Uyğur şəklində parçalandılar. 20-ci əsrdə dünya xəritəsində altı müstəqil Türk dövləti yer aldıqdan sonra, əsrlər boyu bir-birindən ayrı qalan türklər bir-biri ilə əməkdaşlıq etməyə başladılar. Türkdilli Dövlətlər Birliyinin yaradılması üçün zəruri elmi, hüquqi zəminin formalaşmasına başlamaq üçün müvafiq işlər görüldü. Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının Zirvə görüşü, türk dünyası arasında dostluq, əməkdaşlıq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə, xalqlarımızın qədim tarixə malik çoxəsrlik qaradaşlıq münasibətlərinin inkişafına təkan verdiyinə sübutdur. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı həqiqətlərin (Ermənistan – Azərbaycan) dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən törədilmiş soyqırım və terrorun, digər cinayətlərin beynəlxalq miqyasda ifşa edilməsi istiqamətində türkdilli ölkələr tərəfindən birgə tədbirlərin görülməsi və Azərbaycana siyasi dəstək daha möhkəm olmalıdır. Avropada yaşayan türkdilli xalqların diaspor təşkilatları arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin genişlənməsi sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Məsələn, “Azərbaycan və türk diaspor təşkilatlarının birgə fəaliyyət strategiyası”nın, Azərbaycan və Türk Diaspor Təşkilatlarının Koordinasiya Şurasının fəaliyyətinin səmərəliliyi və.s.

Türk dünyasının Elmlər Akademiyasının yaradılması, Türk dünyası elmi kitabxanasının, eyni zamanda elmi kitabxananın elekt-

ron versiyasının yaradılması, türk xalqlarının zəngin tarixinin və mədəniyyətinin təbliği mühüm əhəmiyyət daşıyır. Türkdilli ölkələrdəki nüfuzlu iqtisad universitetlərində “Türk dünyası iqtisadiyyatı” fənninin tədris edilməsi mühüm məsələdir. Türkdilli dövlətlərin gənclərlə iş üzrə dövlət orqanlarının Əlaqələndirmə Şurasının yaradılması istiqamətindəki gördükləri işlər alqışa layiqdir. Dünya Türk Gənclər Birliyinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi, türkdilli gənclərin türk dünyasının tarixi, mədəniyyəti, müasir həyatı, türkdilli dövlətlərin inkişaf istiqamətləri, beynəlxalq münasibətlər sistemində yeri barədə ətraflı məlumatlandırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi, elmi-praktik konfransların və digər maarifləndirici işlərin təşkili müasir dövrün tələbidir.

Türkdilli dövlətlər, beynəlxalq və regional məsələlərdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Avropa Birliyi, İslam Konfransı Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı, Asiyada Əməkdaşlıq və Güvən Artırıcı Tədbirlər Konfransı və digər beynəlxalq və regional quruluşlar çərçivəsində həmrəyliklərini daha da artırmalıdırlar.

Türkdilli ölkələr arasındakı mədəniyyət əlaqələrini inkişaf etdirərək, orta q tarix, sənət, ədəbiyyat və.s. nəşr olunması və bu əsərlərin dünya dillərinə tərcümə edilməsi ilə yanaşı, Türkdilli xalqların elmi və bədii əsərlərinin orta q fondunun yaranması vacibdir. Elm və təhsil sahəsindəki əməkdaşlığın gücləndirilməsi ilə birgə iqtisadi əlaqələrin də inkişaf etməsi günün tələbidir. Türk Dünyası üçün orta q dəyər olan Dədə Qorqudu gənclərimiz yaxşı bilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının türkdilli ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin hüquqi bazasının təşkili və inkişafı prosesini tədqiq edərkən belə nəticəyə gəlmək mümkün olmuşdur ki, bu əlaqələrin prioritet məsələ kimi həmin dövlətlərin qarşısında durması tarixi bir zərurətdir. Belə ki, XX əsrin axırlarından etibarən Azərbaycan dövləti türkdilli ölkələrlə çoxtərəfli əlaqələrə girərək fəal əməkdaşlıq etmək və bu əməkdaşlığı daha da gücləndirmək əzmindədir. Əsrin əvvəllərində Böyük Atatürk, Orta Asiya və Qafqazlarda qardaş Türk xalqlarının olduğunu və gələcəkdə onların bir araya gələcəyi fikrini söyləmişdi. Türk dünyasının birlik və bərabərliyinin möhkəmləndi-

rilməsi nəticəsində, onların inkişaf imkanlarının artacağına inanırıq. İnanırıq ki, yaşadığımız əsr Türk birliyi və inkişafı əsrinə çevriləcək.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycanın mühüm tədris və tədqiqat mərkəzi*. Türk və Qafqaz xalqları tarixi kafedrasının 10 illik yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu. Bakı, 2002-ci il.
2. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Bakı, 2013, №2.
3. *Türküstan qəzeti*, 3-9 avqust 2008-ci il.

Kəmalə RUİNTƏN

Bakı Slavyan Universiteti

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: k.ruintan@rambler.ru

AZƏRBAYCAN TARİXİNİN VƏ DİLİNİN İRAN İSLAM RESPUBLİKASINDA TƏDQIQINƏ VƏ TƏDRİSİNƏ DAİR

Açar sözlər: Azərbaycan, Azərbaycan tarixi, Azərbaycan dili, Əhməd Kəsrəvi, Rza şah Pəhləvi

Azərbaycanda türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin tarixinin, dilinin, mədəniyyətinin və s.-nin tədqiqi və tədrisi məsələsi həmin araşdırmaların təkcə ölkə çərçivəsində aparılması ilə məhdudlaşmır. Göstərilənlərin hər hansı xarici ölkədə araşdırılması vəziyyətinin də nəzərdən keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu ən azı, tədqiqatın aparıldığı ölkənin tədqiqat obyekti olan xalqa və həmin xalqın mənsub olduğu ölkəyə münasibətini, bu münasibətdə nə qədər səmimi, araşdırmaların isə nə qədər obyektiv olduğunu müəyyənləşdirməyə yardım edir. Bu baxımdan, eyni zamanda əhalisinin 40%-dan çoxunu etnik azərbaycanlıların təşkil etdiyini nəzərə alaraq İran İslam Respublikasında Azərbaycanın, həmçinin azərbaycan türklərinin dilinin və təşəkkülü tarixinin öyrənilməsi və tədrisi məsələlərinin araşdırılması da vacibdir.

Qeyd edək ki, bir xalqın və etnosun dilində təhsil, həmçinin həmin xalqın tarixinin və dilinin tədrisi etnosun identikliyinə qorunub saxlanılmasına, mədəniyyətinin inkişafına xidmət edir.

2016-2017-ci tədris ilində İİR-də ilk dəfə olaraq Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənni üzrə təhsil təsis edilsə də (1) uzun illər burada etnik azərbaycanlıların öz dilində təhsil almaq və göstərilən fənlərin tədrisi yasaq olmuşdur. Eyni zamanda, İran ictimaiyyətinə azərbaycanlıların soykökünün türk olmadığı və “azərbaycan dili”nin saxta və uydurulmuş olduğu kimi fikirlər aşılarmışdır.

Təsədüfi deyil ki, 2012-ci ildə Tehrandə Kiyamehr Firuzi adlı müəllifin fars dilində “Azərbaycan türk deyil (türkdillidir)” adlı kitabı nəşr etdirilib. Kitabın qısa məzmunu belədir ki: “Səparatçı pantürkistlər çox çalışırlar ki, Azərbaycanı soy-kök və dil baxımından İran sivilizasiyasından ayrı təqdim etsinlər. Lakin həqiqət budur ki, Azərbaycan İran sivilizasiyasının tərkib hissəsidir. Azərbaycan xalqı ari soy-kökə malikdir və onların dilləri də hicri tarixilə IV əsrdən əvvəl azəri dili olmuşdur ki, əlbəttə, o da fars dilinin bir dialektidir. Türk dili bu ərazilərdə yalnız səlcuq türklərinin yürüşü nəticəsində dördüncü əsrdən yayılmağa başlamışdır. Azərbaycan tarixin müxtəlif dövrlərində həmişə İran torpaqlarının bir hissəsi olmuşdur və İran sivilizasiyasının genezisində və formalaşmasında böyük rol oynamışdır” (5).

Tehran Universitetinin doktoru M.Əbdülqasımının sözlərinə görə azəri dili (*Azərbaycan dili nəzərdə tutulur – K.R.*) Atabəylər, Elxanilər, Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların hakim olduqları dövrdə türk, fars və azəri dillərinin qarışığından yaranmışdır və Səfəvilər dövrünə qədər getdikcə iran dili olan azəri dilini sıxışdırıb çıxararaq onun yerini tutmuşdur (9).

İran Akademiyasının fars dili və ədəbiyyatı institutunun heyət üzvü doktor Y.Mənsurinin sözlərinə görə isə türk dili Səfəvilər dövründə Şah İsmayılın və Şeyx Səfiəddin Ördəbilinin göstərişi ilə Azərbaycanın rəsmi və saray dili olmuşdur və həmin zamandan başlayaraq getdikcə yerli xalqın dilinə çevrilmişdir. O iddia edir ki, Azərbaycanlılar türk soylu deyillər və onların dilini türk dili sanmaq yanlışdır. Azərbaycanlılar iranlıdırlar, azəri dili isə iran

dillərindən biridir və hazırda ölü dildir. Mənsuri bununla kifayətlənməyərək, Türkiyə xalqının da əslən türk olmadığını bildirir (9).

Əbdül Əli Karəng adlı digər tədqiqatçı da Azərbaycanın XI-XII əsrə qədər mövcud olmuş türk dilinin müasir fars, yaxud müasir İran dilləri üzərində qurulduğunu göstərirdi (3).

Lakin azərbaycanlıların soy-kökünün türk olmaması məsələsinin ilk olaraq etnik azərbaycanlı olan iranlı tədqiqatçı Seyid Əhməd Kəsrəvi tərəfindən ortaya atıldığı iddia olunur (9). Ə.Kəsrəvinin öz siyasətini irqçilik ideologiyası üzərində qurmuş Rza xanın şah elan edildiyi 1925-ci ildə nəşr olunmuş “Azəri, ya zəbane bastane-ye Azərbaycan” adlı əsərində Azərbaycan əhalisinin irandilli azərilər olduğu göstərilmişdir.

Bununla yanaşı, Ə.Kəsrəvi daha əvvəl 1922-ci ildə Suriyada çıxan “Əl-Ürfan” jurnalında (cild 8, nömrə 2, noyabr) dərc edilən “İranda türk dili” məqaləsində göstərirdi ki, başdan-başa İranda səpələnmiş türkdilli əhali heç vaxt farsdilli olmayıb. Onlar türk kökünə malikdirlər (türk evladlarıdır) və çox qədim zamanlardan Türküstandan köç edərək bu əraziləri fəth ediblər (6).

Göstərilənlər Ə.Kəsrəvinin yeni siyasi hakimiyyətin hər hansı şəkildə təzyiqi ilə, yaxud yeni ideologiyanın təsiri altına düşərək öz fikirlərini dəyişdiyini deməyə əsas verir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan tarixinə və dilinə bugünkü münasibətin təməli məhz Rza şah Pəhləvinin hakimiyyətə gəldiyi zamandan qoyulmuşdur. Rza şahın ideologiyasına əsasən fars olmayan digər etnoslara, o cümlədən azərbaycanlılara qarşı sistemli şəkildə assimilyasiya, mədəni soyqırım həyata keçirilmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycanın tarixi təhrif edilərək cəmiyyətə etnik azərbaycanlıların türk olmadığı, sonradan monqollar tərəfindən türkləşdirildiyi, Azərbaycan türkcəsinin isə fars dilinin əski bir ləhcəsi olduğu aşılmağa başlamışdı. Məktəblərdə tədris edilən tarix dərsliklərində soyu monqol olan bu “vəhşi” millətin İrana gəlib fars mədəniyyətinin təsiri ilə özlərinə mədəniyyət yaratdığı göstərildi (2).

Bütün bu dövr ərzində İranda yaşayan etnik azərbaycanlıların hüquqları pozularaq:

- rəsmi və ictimai yerlərdə, o cümlədən uşaq bağçalarında Azərbaycan dilində (türkcəsində) yazıb-oxumaq qadağan edilmiş;
- Azərbaycan dilində təhsil verən məktəblər bağlanmış;
- Azərbaycana məxsus bir sıra coğrafi adlar dəyişdirilərək farslaşdırılmış;
- körpələrə türk mənşəli ad qoyulması qadağan edilmiş;
- Azərbaycan dilində nəşrlərə qadağa qoyulmuş;
- Azərbaycan dilində olan kitablar və Azərbaycan türklərinə aid kitabxanalar yandırılmış, tarixi əsərlər və abidələr məhv edilmiş;
- milli düşüncəli şəxsiyyətlər, ziyalılar, sənətçilər həbs olunmuş, fəaliyyətləri qadağan edilmişdir;
- fars olmayan idmançılar, alimlər, tarixi qəhrəmanlar, şairlər və s. fars kimi qələmə verilmiş;
- KİV-lərdə Azərbaycan türkləri təhqir edilmiş, aşağı statuslu insanlar kimi təqdim edilmişdir;
- Güney Azərbaycanın müxtəlif adlarla kiçik bölgələrə bölünmüş;
- Güney Azərbaycanda ekoloji böhran yaradılmış;
- Fars bölgələrində iqtisadi sektorların yaradılmış, yeni iş yerləri açılmış, dövlət tərəfindən sahibkarlara dəstək verilmişdir. Nəticədə türklər məcbur qalıb fars bölgələrinə köçmək məcburiyyətində qalmışlar.

1946-cı ildə İran ordusunun Güney Azərbaycanı işğalı zamanı burada yaşayan 70 mindən çox ziyalı Sovet İttifaqına mühacirət etmək məcburiyyətində qalmışdır (2; 4).

Qeyd etdiyimiz kimi, İran bütün dövrlərdə Azərbaycana öz tarixi torpaqları kimi baxıb. Azərbaycan tarixinin İran tarixinin bir hissəsi olduğunu diqqətə çatdıran İranlı mütəxəssis B.Əmirəhmədiyan qeyd edir ki: “İranın azəri dilli (azərbaycanlı – K.R.) əhalisi özlərini İran xalqlarından biri bilirlər və onların tarixi İran tarixindən ayrı deyil, onlar təkcə öz doğma ərazilərinə deyil, başdan-başa bütün İrana səpələnib yaşayırlar, özlərini yad hiss etmirlər. Buna əsasən İranın bütün etnoslarının yaşadığı ərazilərdə İran

tarixi eyni cür tədris edilir. “Azərbaycan Respublikasının tarixi isə İranda üç mərhələdə öyrənilir:

I – İranın Qafqaz ərazilərinin məcburi şəkildə Rusiya İmperiyası tərkibinə daxil olmasına səbəb olmuş Gülistan və Türkmənçay müqavilələrindən sonrakı – Azərbaycanın Rusiya İmperiyasının tərkibində olduğu dövr;

II - Azərbaycanın SSRİ-nin tərkibində olduğu dövr;

III – SSRİ-dən sonrakı müstəqillik dövrü.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü ilə bağlı bildirilir ki, həmin dövr elmi dairələrdə tədqiqat obyekti olmuşdur və onunla bağlı bilgilər mövcuddur, lakin buna baxmayaraq həmin dövr haqqında İranda az bilirlər (8; 7).

İİR Konstitusiyasının 15-ci maddəsinə görə “...yerli danışiq dillərindən mətbuatda istifadə, məktəblərdə və universitetlərdə fars dili ilə yanaşı həmin dillərin tədrisi azaddır”. Lakin B.Əhmədiyan bildirir ki, “İran Azərbaycanı ostanlarının məktəblərində azəri (azərbaycan – K.R.) dilinin tədrisi” iddialarına qarşı həssasdır və bu məsələlərin planlaşdırılması (həmçinin “Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü”) İranın milli birliyini sınağa çəkir (8).

Prezident Ruhani hakimiyyətə gəldikdən sonra məktəb və universitetlərdə yerli dillərdə (Azərbaycan, kürd, bəluç və türkmən dillərində) tədrisə icazə verilib.

Sonda qeyd edək ki, İranda ən çox ayrı-seçkiliyə və ədalətsizliyə məruz qalan millət azərbaycanlılar olmuşdur. Əsas səbəb odur ki, İran hökuməti həmişə Azərbaycanı etnik, mədəni və tarixi baxımdan, eyni zamanda coğrafi mövqeyinə, siyasi və sosial strukturuna, dövləti idarəetmə mexanizminə görə öz milli təhlükəsizliyinə bir hədə olaraq görmüşdür.

ƏDƏBİYYAT:

1. İranla Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənninin tədrisinə icazə verilib (9-01-2017, 05:16) // <http://qanun.info.az/cemiyyet/3680-randa-azrbaycan-dili-v-dbiyyat-fnninin-tdrisin-icaz-verilib.html>

2. Elçin Hatəmi. Güney Azərbaycanla mədəni soyqırımın ilk addımları (24 Yanvar 2016 00:14) // <https://www.gunaz.tv/az/meqaleler/guney-azerbaycanda-medeni-soyqirimin-ilk-addimlari-m9007>
3. Salmanova K. Azərbaycan dili istilahı (Professor Buludxan Xəlilovun “Dil mədəniyyəti” kitabından silsilə məqalələr) // <http://adpu.edu.az/gen/html/azl/universitet/xeber/2017/xeber-166.htm>
4. “Varlıq” İranda ilk azərbaycandilli məktəb oldu (İyul 25, 2015) // <http://vhp.az/2015/07/25/varliq-iranda-ilk-az%C9%99rbaycandilli-m%C9%99kt%C9%99b-oldu/>
 5. آذربایجان ترک نیست (ترک زبان است) / (۱۴ تیر ۱۳۹۰) // <http://www.arannews.ir/fa/news/23856.aspx>
 6. "اللغة التركية في ایران" (اقرارنامه کسروی) // <http://uluulus.blogfa.com/post-38.aspx>
 7. امیر احمدیان : وجود قراردادهای گلستان و ترکمانچای بهترین دلیل مالکیت تاریخی ایران بر منطقه قفقاز است / (۱ اسفند ۱۳۹۰) // <http://www.arannews.ir/fa/news/28752.aspx>
 8. بهرام امیراحمدیان. بین ایران و آذربایجان چه می گذرد؟ / (۱۳۹۰/۱۲/۶) // <http://www.khabaronline.ir/detail/200650/>
 9. واقعاً مردم آذربایجان ترک نیستند؟ // <http://forum.persiantools.com/t41185.html>

V Bölmə ***Türk xalqları və din***

Elmar AXUNDOV

Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

E-mail: elmar.akhundov@mail.ru

TÜRK TARİXİ ARAŞDIRMAÇILARI QƏDİM TÜRKLƏRİN DİNİ - TANRIÇILIQ HAQQINDA

Açar sözlər: Qədim türklər, Dini görüşlər, Qurd əfsanəsi, Tanrıçılıq, dünyəvi dinlər, Bəxtiyar Tuncay

Qədim türklərin tarixinin araşdırılmasında bir çox həllini gözləyən məsələlər mövcuddur ki, bunlardan biri də türklərin dini görüşləri ilə bağlı məsələdir. Qədim türklərin dini görüşlərindən danışarkən onların qurda tapınmaları, “qurd əfsanəsi” xatırladılır. Lakin bu məsələdə də aydın olmayan məqamlar az deyil. Roma şəhərinin salınması ilə bağlı qurd əfsanəsini xatırlayarsaq, bu şəhərin salınması e.ə.XI – IX əsrlərə təsadüf edir. Və qəribədir ki, qurd haqqında əfsanə Şərqdə 1600 il sonra Türk xaqanlığında geniş yayılmağa başlayıb. Süjet eynidir. Bir millətin başlanğıcı da, xilas da qurdla bağlıdır. Bu əfsanəni kim kimdən götürüb: romalılar türklərdən, yoxsa türklər romalılardan? Və yaxud türk türkdən? Qurd totemi birinci Qərb türklərində olub, yoxsa Şərq türklərində? Bu suallar hələ də cavabsız qalıb. Ümumiyyətlə bir çox araşdırmaçılar türklərin dini görüşləri ilə bağlı suallara aydınlıq gətirməyə çalışıblar. Məruzəmizdə azərbaycanlı tarixçilərdən Bəxtiyar Tuncayın bu məsələ ilə bağlı fikirləri və araşdırmalarını diqqətə çatdırmağa cəhd ediləcək.

B.Tuncay hesab edir ki, türk xalqlarının milli mədəniyyətinin, milli tarixinin İslama qədərki dövrünün araşdırılması “tenqriçilik” və ya “Göy Tanrı” dinini araşdırmadan düzgün hesab edilə bilməz. “Göy Tanrı” dininin səmavi dinlərlə eyni informasiyanı daşması bu dinin də insan tərəfindən uydurulmuş bəşəri bir din deyil, Allah tərəfindən göndərilmiş peyğəmbər tərəfindən təbliğ edilən bir din

oldğun sübut edir. Türk xalqları tarixinin tədqiqatçısı M.Aci bildirir ki, Çin mənbələri türklərin bu dinə hələ e.ə.V – III yüzilliklərdə sitayiş ediklərini qeyd almışdır. O həmçinin, uzun müddət Altayda yaşayan və türk etnoqrafiyasını tədqiq edən tanınmış fransız tədqiqatçı Jan Pol Ruiyə, alman alimi H.Derferə istinadən bu dinin dünyada ən qədim təktanrılı, yəni monoteist din olduğunu bildirir. H.Derfer tenqriçiliyin mənşəyinin Sibir və Altay türklərinin inanclar sistemi içərisində əsas yer tutduğunu və şaman inancları ilə sintez halına gəldiyini söyləmişdir. İlk dövrlərdə tenqriçiliyin öz kökləri ilə şamançılığa qədər uzandığını və şamançılıqdan qaynaqlandığını zənn edən alim bu versiyanı sübut edən tutarlı dəlil tapa bilməmiş və sonda bu iki sistemin fərqli və bir-birindən müstəqil şəkildə formalaşan inanclar sistemi olduğu və zamanla bir-birinə qarışdığı fikrinə gəlmişdir: “Göy Tanrı dini öz forma və məzmununa görə Ön Asiya mənşəli dinlərlə, xüsusən də xristianlıqla bənzər xüsusiyyətlərə malikdir ... Lakin bu din, deyəsən, həm xristianlıqdan, həm də musəvilikdən (yəhudilikdən) daha qədimdir ... İşin ən maraqlı tərəfi isə budur ki, bu dinə sitayiş edən Sibir və Altay xalqlarının inancları içərisində “Bibliya” sülətlərindən demək olar ki, heç nə ilə fərqlənməyən süjetlər də yer almaqdadır”. Fransız tədqiqatçı Jan Pol Rui qeyd edir ki: “Əgər mən altaylıların “Bibliya”dan xəbərsiz olduqlarını bilməmiş olsaydım və buna əmin olmasaydım, onların xristian və ya yəhudi, dinlərinin də ya isəvilik, ya da musəvilik olduğunu düşünərdim. Fəqət onların nə “Bibliya”dan, nə İsa-dan, nə də Musadan xəbərləri yoxdur”.

Altayda və Sibirin türklər yaşayan digər regionlarında alimləri çıxılmaz vəziyyətə salan çox qədim xalq rəvayətləri qorunub saxlanmışdır. Bu rəvayətlərin süjeti “Əhdi-Ətiq”in (Tövratın) əks etdirdiyi süjetlərin eynidir. Bu rəvayətlərlə ilk dəfə rus missioneri Stefan Landışev üzləşmiş və onları hələ XIX əsrdə nəşr etdirmişdi. Bu süjetlər dünyanın, ilk insanın yaradılması, günah, möminlik və s. barədəki “Bibliya” süjetləri ilə ağıslazmaz şəkildə üst-üstə düşür”. Qeyd edilməlidir ki, bənzər mənzərəni daha öncə Marko Polo, İohann de Plano Karpini, Vilhelm de Rubrik kimi məşhur Avropa səyyah, diplomat və missionerləri də müşahidə etmişdilər. İohann

de Plano Karpini 1246-cı ildə türklərin Tanrı inancı haqqında yazırdı: “Onlar görünən və görünməyən bütün şeylərin yaradıcısı olan tək bir Tanrıya inanır, onu həm bütün ləzzət və sərvətlərin, həm də əzabların yaradıcısı hesab edirlər. Fəqət onlar onu dua, həmd və ayinlərlə zikr etmirlər ...”. Bir sıra tədqiqatçılar yuxarıda deyilənləri belə izah edirlər: Altay və Sibir türkləri indi yaşadıkları ərazilərə Ön Asiyadan, daha dəqiq deyilsə, Şərqi Anadoludakı Sibir (Sibir, Sefar) dağları ətlərindən, eləcə də Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ən qədim dövlətin – Alateyin (Arattanın) ərazisindən köçərək gələrkən əski vətənlərinin adını yeni vətənlərinə gətirdikləri kimi, öz dinlərini də gətirmişlər. Bundan xəbərsiz olduqları üçün digər tədqiqatçılar həmin dinin köklərini bu dinə heç bir aidiyyəti olmayan şamanizmdə axtarır, Göy Tanrı (tenqriçilik) dininin nədən Ön Asiya mənşəli dinlərə, xristianlıq və yəhudiyyə bənzədiyini anlama bilmirlər. Azərbaycan tədqiqatçısı B.Tuncay qeyd edir ki, şumer mətnlərini ilk dəfə oxumuş misgər Smitt oxudğu ilk mətndə “Bibliya” süjeti ilə, Həzrət Nuhun gəmisi və tufan süjeti ilə üzləşmişdi. Və bu süjet “Bibliya”dan bir neçə min il daha qədim idi. İslam alimlərinin bildirdiyinə görə, ayrı-ayrı dövrlərdə ayrı-ayrı qəbilə və millətlərə müxtəlif peyğəmbərlər vasitəsilə göndərilən din heç bir zaman dəyişməmiş, dəyişən yalnız şəriət (qanunlar) olmuşdur. Yəni, müxtəlif dövrlərdə ictimai, siyasi və iqtisadi şəraitə uyğun olaraq şəriət (qanunlar) dəyişmiş, dini inanc əsasları isə sabit qalmışdır. Elə bu səbəbdən də istər xristianlıq, istər yəhudilik, istər İslam, istərsə də Göy Tanrı dini bir-birlərinə bu qədər bənzəyirlər. Məhz bu səbəbdən bütün dinlərdə eyni süjetlərə rast gəlinir.

Tədqiqatçıları maqarlandıran, onların araşdırılmasını vacib hesab etdikləri digər bir məqam ondan ibarətdir ki, məlum olduğu kimi, yəhudilik, xristianlıq və İslam dinlərində peyğəmbərlər olmuşdur. Bəs tenqriçilik necə, peyğəmbər və kitaba sahib olubmu? “Yeni Türk Ensiklopediyası”nın VIII cildində yazılır: “Peyğəmbər: Allah elçisi. Kəlmənin farscadakı mənası “xəbər gətirən” deməkdir və əski türk dillərində qarşılığı “yalvac”dır. Ərəbcədəki həm “Nəbi”, həm “Rəsul” kəlmələrinin qarşılığıdır”. Deməli, bu gün dilimizdə işlənməkdə olan “peyğəmbər” kəlməsi türk dilinə fars dilin-

dən keçmişdir ki, əski türk dilində bu sözün qarşılığı “yalvacdır”. Bir halda ki, dilimizdə “peyğəmbər” mənasında işlənmiş bir söz olmuşdur, bu o deməkdir ki, əski türklər İslamdan öncə də peyğəmbər tanımış, peyğəmbərliyin nə demək olduğunu bilmişlər. Rus tədqiqatçısı V.V.Radlov da “Qədim türk lüğəti” kitabında bu sözü “yalavac” kimi qeyd almış, onun “çapar”, “elçi” mənalari ilə yanaşı “peyğəmbər” mənası daşdığını da qeyd etmişdir. O, Mahmud Kaşğarlıdan aşağıdakı misalı da gətirmişdir: “Tenqri yalavacı itdi” (Allah peyğəmbəri göndərdi). V.V.Radlov Çin Uyğurustanından, başqa sözlə, Şərqi Türkünstanın Yar-Xoto məntəqəsindən əldə edilmiş, İslamdan çox-çox əvvəllərə aid olan, uyğur əlifbası ilə qələmə alınmış 225 sətirlik fal kitabından başqa bir sitat da gətirir: “Tenqri yalavacı” (Allah elçisi). Azərbaycan tədqiqatçısı B.Tuncay yazır: “Qurani-Kərimdə Həzrət Adəmdən Həzrət Məhəmmədə qədər 124000 peyğəmbərin gəlib-keçdiyi bildirilsə də, onlardan yalnız 25-nin adı çəkilir. Daha 4 peyğəmbərin də adı hədislərdən məlum olur. Araşdırmalarımız bu peyğəmbərlərdən ən azı üçünün tenqriçi türklərə məlum olduğunu göstərir. Bunlar: Həzrət Adəm, Həzrət Nuh və Həzrət Xızır. ... Şumer mənbələrində adı “Zisudra” kimi çəkilən Xızır peyğəmbəri Sibir və Altay türkləri “Qeser” adı altında tanımışlar. M.Acı yazır: “Qeser Şərqdə çox məşhurdur ... Onun haqqında çox şey məlumdur, böyük traktatlar yazılmışdır. Avropada isə nə qədər qərribə olsa da, onun haqqında heç nə məlum deyil. Məlum olsaydı, yəqin ki, hətta mütəxəssis olmayanlar da İsa Məsihin həyatı haqqında yazılanların sanki bu kitabdan köçürülənə bənzədiyi barədə sual verməkdən özlərini saxlaya bilməzdilər”.

B.Tuncay hesab edirlər ki, tenqriçilikdə və ümumilikdə türk mədəniyyətində Xızır mövzusunun öyrənilməsi vacibdir. Onların fikrincə, bu məsələyə 4 istiqamətdə yanaşılmalıdır: 1.Sibir və Altay türklərinin dünya görüşündə Xızırın (Qeserin) rolu; 2.Şumer ədəbiyyatı və Xızır (Zisudra); 3.Azərbaycan folkloru və Xızır surəti (bu istiqamətdə müəyyən işlərin görüldüyünü məlumdur); 4.Türk – İslam sufi mədəniyyəti və Həzrət Xızır. Yeri gəlmişkən, Həzrət Huh (qəbri Naxçıvan ərazisindədir) və Həzrət Xızırın Azərbaycanla birbaşa bağlılığının olduğunu qeyd etməyi lazım bilir.

Maraqlı suallardan digəri ondan ibarətdir ki, tenqriçilik dinində din xadimi və ibadət yeri olubmu? V.V.Radlovun “Qədim türk lüğəti”ndə “tenqrikən” kəlməsi yer alıb ki, alim bu sözü M.Kaşğarlıya istinadən “qeyri-müsəlman türklərin din xadimi” kimi tərcümə etmişdir. Həmin sözün ardınca başqa bir kəlmə qeyd edilib: “tenqrilik”. V.V.Radlov bu sözü də “məbəd”, “ibadət yeri” kimi tərcümə edir. V.V.Radlov “Qədim türk lüğəti”ndə qədim türklərin qurban ayini, qurban verilməsi adətlərindən bəhs edir; Yusif Balasaqunlunun “Qutaduqu Bilik” kitabına istinadən maraqlı bir misal cəkir: “gecələr uzun-uzun yatma, Tanrıya tapın sən”. Maraqlıdır ki, əski türk dilində bu gün fars dilindən alınaraq işlətdiyimiz “oruc” kəlməsinin də qarşılığı olmuşdur: “baçaq”. M.Kaşğarlı bu sözlə müsəlman türklərin xristianların orucunu adlandırdıqlarını qeyd edib. V.V.Radlov isə bu kəlmənin, ümumiyyətlə, hər hansı bir dindən asılı olmayaraq, orucu bildirdiyini qeyd etmiş və fikrini “Manixeylərin tövbə duası” kitabından aşağıdakı sitatla əsaslandırmışdır: “Əgər bu könüllü və ya məcburi orucumuzu pozsaq ...”. O, eyni zamanda əski bir uyğur mətnindən belə bir misal çəkmişdir: “Əgər biz qoşunlara, ənənəyə uyğun olaraq oruca yaxşı əməl edə bilmədiksə ...”.

Əski türk dini terminologiyasında “törə” və “törü” kimi kəlmələr də yer almışdır ki, bu kəlmələr də “qanun”, “qanunlar”, “adət”, “ənənə” kimi mənalara yanaşı “şəriət” (dini qanunlar) və “din” anlamında da işlənmişdir. Eyni zamanda əski türk dilində “törücü” sözü də olmuşdur ki, V.V.Radlov bu sözü “dini təbliğ edən”, “imam” kimi tərcümə etmişdir. Bütün bu deyilənlərin əsasında tədqiqatçılar belə nəcəyə gəlirlər ki, Göy Tanrı dini yeni metodologiya əsasında, Şərq şamanizmi kontekstində deyil, Ön Asiya dinləri kontekstində öyrənilməlidir.

Bütün bu deyilənləri yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlirik ki, türk tarixinin öyrənilməsi vacid olan məsələlərinə hələ də kifayət qədər diqqət ayrılmaması səbəbindən, həllini gözləməkdə olan suallar az deyillər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəxtiyar Tuncay. *Yunus Oğuz məktubları və ya qədim türk tarixinə yeni bir baxış*. Bakı, 2005. – 236s.

2. Əsməd Muxtarova. *Türk xalqlarının tarixi (qədim dövlər və orta əsrlər)*. Bakı, 2013. – 446s.
3. Vəli Həbiboglu. Qədim türklərin dünyagörüşü. Bakı, 1996.
4. Yunus Oğuz. Türkün tarixinə yeni bir baxış. Bakı, 2007.
5. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск, 1980. – 316с.

FƏRİDƏ ALLAHVERDİYEVƏ

Bakı Dövlət Universitetinin

Türk dünyası tarixi ixtisası üzrə II kurs magistrantı

E-mail: faridaallahverdiyeva@gmail.com

**FRANSIZ TÜRKOLQ JAN PAUL RUİNİN
TƏDQIQATLARINDA ORTA ASIYA TÜRKLƏRİNİN
DİNİ DÜŞÜNCƏSİ**

Elmi rəhbər:

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Məşdi İSMAYILOV

Bakı Dövlət Universiteti

Açar sözlər: Jan Paul Rui, Orta Asiya, türklərin dini, dini inanclar , Göy tanrı, İslam

Türk tarixini öyrənən müasirlərimiz sırasında məşhur türko-loq, fransız şərqşünas alim Jan Paul Ruinin araşdırmaları, qədim türk tarixinin öyrənilməsində önəmli yerə sahibdir. 1925-ci ildə Fransada doğulmuş şərqşünas, əvvəl Parisdə Şərq Dilləri Məktəbində, sonra da “Ecole de Luvr” Tarix Elmləri Akademiyasında təhsil aldı. Şərqşünaslıq (şərq dilləri və ədəbiyyatı) üzrə doktora müdafiə etmişdir. Türkiyə və xüsusilə orta Asiya ilə bağlı əsərlərini 1950-ci illərin sonlarında yazmağa başlamışdır. 1971-77-ci illərdə Parisdə təşkil edilən, iki böyük islam-türk sənətləri sərgilərini hazırlamış, Atatürk Mədəniyyət Mərkəzi də daxil olmaqla, bir çox fransız və beynəlxalq elmi dərnəyə üzv seçilmişdir. Türkiyədə daha çox tanınan xarici türkoloqlardan biridir. Orta Asiya mədəniyyəti ilə bağlı,

türk tarixinin öyrənilməsində qaynaq ola biləcək 100-dən çox araşdırması, 200-ə yaxın məqaləsi, 25 kitabı vardır.

Tarixdəki türk boyları, əksər qərblilərin gözündə barbarlığın simvolu olsalar da, Orta Asiyanın yüksək sivilizasiyalarından birini, bəzən kiçik dövlətlərin, bəzən də nəhəng imperatorluqların sərhədləri daxilində mədəniyyətlərarası sülhü və əmin amanlığı təmsil etmişlər. Şimal meşələrindən gəlib, əvvəlcə bozqıra, sonra Çinin içlərinə və sonra da başı, sonu bəlli olmayan sel kimi qərbə doğru yayıldılar. Türklərin dini araşdırılarkən, buraya müasir xalqlar da daxil edilmiş, monqolların və hətta tunquzların dini birlikdə araşdırılmışdır. Jan Paul Rui, türklərin və monqolların qədim dinini araşdırarkən, tədqiq etdiyi əsərlərində iki min illik tarix içərisində bildiyimizi sandığımız yada heç bir fikrimiz olmayan hadisələrə, insanlara və inanclara şahid edir bizi.

Bütün cəmiyyətlər kimi türklər də, tarix boyunca müxtəlif dinləri qəbul etmişlər. Ancaq, heç bir zaman bütün türklük dairəsi halında bir tək dini qəbul etməmişlər. Bir türk boyu, bir dini qəbul etmişkən, başqa bir boyun fərqli bir dini qəbul etdiyi sıxılıqla görülmüşdür, çünki, türklük bir çox fərqli boydan ibarət olan çox geniş bir dairədir. Bu səbəblə, türk boylarının ictimai və mədəni həyatında bəzi fərqliliklərin olması normaldır. Lakin, bu fərqlərin çox dərin olmadığını da ifadə etmək lazımdır. Dərin fərqlər olsa, bu boyları eyni mədəniyyət dairəsi üçün almaq mümkün ola bilməzdi.

Türklərin inanc sisteminin və dini dünyagörüşünün tədqiqində ciddi işlər görmüş Jan Paul Rui, türklərin dini toleranlığına baxmayaraq, millilik və inanca bağlı xarakterlərində, sabit bir cizgi ortaya qoyduqlarını xüsusi vurğulamaqdadır. Qədim xalq dinlərində, günəş, ay və ulduzların tanrı olaraq qəbul edilməsinə qarşılıq olaraq, türklərdə Göy Tanrı (Tenqri) tək bir ulu varlığı təmsil edir. Bununla da, türklərə xas Göy Tanrı dini, Tenqri etiqadı meydana gəlmişdir. Çinlilər isə, bu dinə “Ənənəvi türk dini” demişlər. Türklərin müxtəlif xalqlarla olan mədəni əlaqələri və məruz qaldıqları xarici təsirlər ənənəvi türk dininə xas xüsusiyyətləri spesifiklikdən məhrum buraxmışdır.

Qədim türklərin Göy tanrı inancına mənsub olduğunu vurğulayan tədqiqatçı, türklərin, insanın vücuda gətirdiyi heç bir əşyanı tanrı olaraq qəbul etmədiyini bildirir. Varlığını ən uca şəkildə vəsf-ləndirən Tenqri, Göy Tanrıdır. Tenqri mavidir, əzəlidir, qüdrətlidir və buyruq verəndir. İnsanlar üzərində təsir gücünə malikdir, ölümdən başqa cəza bilməz. İnsanlarla, xəbərçiləri qartallar, şahinlər, yaşam verən şüalar vasitəsilə əlaqə qurar. Şamanların və hökmdarların ona çatma biləcəklərinə inam var. Yüksək ruhlardan ayırd edilməsi heç də asan olmayan ikinci kateqoriyalı tanrılar, Tenqriylə eyni anda qərar verə bilər və ona bağlıdırlar. Misal olaraq, Tenqrinin qoruduğu və birlikdə qərar aldığı Torpaq ana göstərilə bilər. Daha sonra, yer üzünün və müqəddəs suların ruhları, ya da başqa deyişlə “sərbəst buraxılanlar (ıduq)” gəlir. Bəzi heyvanların ruhları da müqəddəs sayılır. Belə heyvanlar da “İduq” adlanır. Bu heyvanların əti yeyilə, südü sağıla, yunları qırxıla bilməz, nədə ki, minik olaraq istifadə olunmaz. Yeni doğum edən qadınların və yeni doğan uşaqların qoruyucusu da, tanrıça Umaydır. Göy tanrıdan ayrı qəbul edilən digər bir tanrı, “Zaman Tanrısı” Öd Tenqridir. Ruinin araşdırmalarından aydın olur ki, o dövrdə digər tanrılardan Tenqri ilə, eyni anda bəhs edilməzdi. Hətta, türkcə yazılı mətnlərdə adları belə keçilmir, sadəcə olaraq müqəddəs ruhlar olaraq adlandırılır. Bununla yanaşı, tanrıya hörmət və itaət əlaməti olaraq göyə və digər tanrılara qurbanlar verilməsi də, dini dünyagörüşün ayrılmaz parçasına çevrilmişdir. Rui, şaman türklərdəki qurban rituallarının sosial tərəfinə diqqətimizi çəkməkdədir. Buna görə, tanrılara qarşı sırf hörmət göstərməyin bir ifadəsi olan qurban mərasimlərinin məqsədi mövcud ictimai düzənin mühafizə olunmasıdır. Belə ki, qurban verən şaman, bununla göy üzünün çökməməsini, yerin batmamasını, heyvan sürülərinin artmaya davam etməsini və uşaqlarının çoxalmasını arzulamaqdadır. Qədim inanç sisteminin mühüm elementi olan qurban vermə mərasimləri, qədim türklərin ictimai və dini həyatlarında çox əhəmiyyətli bir yerə sahib olmuşdur.

Bununla birlikdə, türklər tarixdə ən çox din dəyişdirən millətlərdən biridir. Tədqiqatçıya görə, bu vəziyyətin əsas səbəbi, türklərin həddindən artıq fanatizm sahibi bir millət olmamasıdır. Türklər,

yaşadıqları dövrdə, hökm sürdükləri coğrafiyada, ağıllarına batan, həyat formalarına uyğun gələn və bəzən də ictimai-siyasi məqsədlərinə uyğun gələn dinləri qəbul etmişlər. Ancaq, bu keçidlər çox da asan olmamışdır. Burada, İslama keçid ən səhv bilinən nümunədir. İslamiyyət də, türklərin qəbul etdiyi dinlərdən biridir. Türklərin İslamiyyəti qəbulu, yalnız İslam dini ilə Göy Tanrı dininin biri birinə bənzəməsi nəticəsində, bir gündə olmamışdır. Türklərin fərqli dinlərə keçmələrinin ən əhəmiyyətli iki səbəbi: Türklərdə həddindən artıq fanatizmin olmaması və xaqanların din dəyişdirməsiylə, xalqın dini, hökmdarın dinidir prinsipinə uyulmasıdır. Bu prinsipə uyğun olaraq, xaqan din dəyişdirincə, xalq da onun seçdiyi dini daha tez, daha böyük qruplar halında qəbul edirdi. Bu qəbulun da, ən mühüm səbəbi, Göy Tanrı inancına əsaslanırdı. Göy Tanrının yer üzünü idarə etmək üçün vəzifələndirdiyinə inanılan xaqan din dəyişdirincə, xalq da inancları gərəyi ona uymuş olurdu. İslama keçid də, xaqanların müsəlman olması ilə, sürətlənmişdir.

Xaqanın din dəyişməsinin, xalqa təsir gücünü uyğurların dövründə görmək mümkündür. Türk dövlət fəlsəfəsinə, türk həyat formasına heç bir şəkildə uyğun gəlməyən Mani dininə keçid, bilindiyi kimi, uyğurların hakimiyyəti dövründə yaşanmışdır. Mani dininin, insanları oturaq həyata məcbur edən qaydaları nəticəsində, köçəri heyvandarlıqla məşğul olan türklər, oturaq həyata keçərək, əkinçiliklə məşğul olmağa başlamışlar. Bu dəyişmə nəticəsində, Bögü xaqan istədiyi, oturaq cəmiyyət həyatını qurmuşdur. Xaqan, manixeizmi rəsmi dövlət dini olaraq elan edincə, çox sürətli bir şəkildə olmasa da, xalqın böyük qismi bu dəyişikliyə razı gəlmişdir. Çöl mədəniyyətinə sahib türk cəmiyyətində, göyün yerdəki nümayəndəsi hesab edilən xaqanın qəbul etdiyi hər qərar, xalq tərəfindən doğru qəbul edilir, ictimai reaksiyaya səbəb olurdu.

Burada diqqət yetirilməsi lazım olan bir başqa nöqtə, din dəyişdirərkən belə, qədim Göy Tanrı inancının təsirli olmasıdır. Xaqan, göyün nümayəndəsidir və Göy Tanrının istəyi xaqan vasitəsi ilə, xalqa çatmışdır və qəbul edilməlidir. Lakin, qəbul edilən din türklərin yaşam tərzinə uyğun gəlmirdisə, uzun müddətli qəbul edə bilməmişlər. Burada yenə manixeizmi və buddizmi nümunə göstərə

bilərik. Bu dinlər uyğurlar və tabğaclar xaricində türk tərəfdar tapa bilməmişlər. Manixeizm, uyğurlar arasında XIV-XV əsrlərdən sonra görülməmişdir. Xristianlıq və yəhudilik də, bu vəziyyətə nümunə ola bilər. Tədqiqatçı Jan Rui, “Dinlərin Çarpışması” əsərində, İslam və Göy Tanrı dini arasındakı monoteist inam bənzərliyinə diqqət çəkərək, islamın türklərin həyat tərzinə uyğun gəlməsini, bu səbəbdən də, əsrlər boyu türk boyları arasında yayıldığını göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Roux J.P. *Altay Türklərində Ölüm*. Kəbalcı, İstanbul, 2010.
2. Roux J.P. *Türklərin və Moğolların Eski Dini*. Kəbalcı, İstanbul, 1998.
3. Roux J.P. *Türklərin tarixi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl*. Kəbalcı, İstanbul, 2007.
4. Roux J.P. *Dinlərin Çarpışması*. Kəbalcı, İstanbul, 2012.

Günəl RƏHİMLİ

Bakı Dövlət Universiteti

Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının doktorantı

E-mail: gunelrahimli1@gmail.com

SƏFƏVİYYƏ TƏRİQƏTİNİN YARANMASI DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA SOSIAL-İQTİSADI, SİYASİ VƏZİYYƏT

Açar sözlər: Moğol yürüşləri, Səfəviyyə təriqəti, Şeyx Səfiəddin, Xacə Əli

Bütün tarixi dövrləri incələdiyimiz zaman görürük ki, bir çox güclü dövlətlər yeni fikrə inam bəsləyən, güclü rəhbərə bağlı, daha fəravan həyat uğrunda ayağa qalxan kütlələrin mübarizəsi nəticəsində yaranmışdır. Səfəviyyə təriqətindən yola çıxaraq yaranan Səfəvilər dövləti də güclü inamın nəticəsində qələbə əldə edə bilmişdir. Azərbaycan tarixində xüsusi yeri Səfəvilər dövlətinin tarixi Səfəviyyə təriqətindən başladığı üçün bu təriqətin yarandığı zaman

mövcud olan siyasi, iqtisadi şəraitin də araşdırılması vacibdir. Ona görə də tezisiyimizdə bu məsələni tədqiq etməyə çalışacağıq.

Səfəviyyə təriqəti Azərbaycanda siyasi vəziyyətin çox qarışıq olduğu bir dövrdə yarandı. XIII əvvəllərindən etibarən başlayan dağıdıcı Moğol yürüşləri bölgənin iqtisadi və sosial həyatına ağır zərbə oldu. Bu yürüşlərin nəticəsində XIII əsrdə Amu-Dərya çayı ilə Aralıq dənizi, Dərbənd ilə İran körfəzi arasında yerləşən ölkələr qılınc gücünə birləşdirilərək beşinci Moğol ulusuna çevrildilər. Hülaku xanın rəhbərliyi ilə yaranan bu ulus tarixdə Hülakülər dövləti kimi tanındı. Tarixən köçəri maldarlıqla məşğul olan Moğollar əhəlinin əkin sahələrini dağıdaraq otlaqlara çevirdilər. Əhali üzərinə yüksək vergilər qoydular. Bu təsərrüfata ağır ziyan vurdu. Bir çox tarixi abidələr məhv edildi.

Siyasi balanssızlığın mövcud olduğu bu dövrdə amansız Moğol yürüşləri insanların təkcə maddi cəhətdən deyil, mənəvi cəhətdən də əzilməsinə səbəb oldu. Belə bir zamanda mənəvi olaraq insanı uca tutan bir çox dini-ideoloji istiqamətlər formalaşdı. Mənəvi boşluğa düşən kütlə çarəni bu ideologiyalara bağlamaqda gördü. Bu məsələ haqqında “Azərbaycan Səfəvilər dövləti” kitabında qeyd edilir ki, ölkədə hökm sürən ictimai intizamsızlıq, yoxsulluq, insan təhlükəsizliyinin olmaması, əhali üzərində hakim olan qorxu və dəhşət təsəvvüf hərəkatının gündən-günə genişlənməsinə təkan verirdi.

Belə bir zaman kəsiyində yaranan Səfəviyyə təriqəti də Azərbaycanda, Anadoluda özünə xeyli tərəfdar toplaya bildi. Sufi dərviş orderi kimi yaranan Səfəviyyə təriqəti sonradan şiə meyili ilə fərqlənməyə başladı. Maraqlı tərəfi ondadır ki, Moğollar və Teymurilər dövründə şiə təriqətlər təqib olunmamış hətta onlara bəzi vaxtlar dəstək belə vermişlər. Türk tarixçisi Məhməd Saray yazır ki, müsəlmanların nifrətini qazanan Moğollar işğal etdikləri ərazilərdə şiəliyin sərbəst fəaliyyət göstərməsinə icazə verirdilər. Bu dövrdə qiyəmətli əsərlər yazan şiə alimlərinin yetişdiyi məlumdur. Belə alimlərin öndə gedənlərindən biri də Nəsrəddin Tusi idi. Onun Əxlaqi Nəsir və Təcridül Əqaid əsərləri hətta müasir dövrümüzə qədər İran məktəblərində dərs kitabı olaraq istifadə edilirdi. Hətta həmin dövr-

də Nəsrəddin Tusinin moğol hökümdarı Hülakü xanın üzərində böyük təsiri olduğu məlumdur. Belə ki, bəzi rəvayətlərdə Hülakü xanın onun təsiri ilə buddistlikdən uzaqlaşmış müsəlmanlığı qəbul etdiyi qeyd olunur. Tusi Moğolların Bağdada yürüşündən əvvəl onlarla əlaqə yaradaraq şiələrin daha az ziyan görməsi üçün əlindən gələni etdiyi haqqında məlumatlar da mənbələrdə yer almaqdadır. Hətta Nəcəf və Kufədəki şiə ziyarətgahları da Moğollar tərəfindən dağıdılmamışdır. Dövrün ən möhtəbər mənbəsi olan “Səfvat üs Səfa” əsərində hətta Hülakü hökümdarı Qazan xanın təriqətə meyilli olduğu və vəziri Fəzlullah Rəşidəddinin Şeyx Səfiyyəddinə çox böyük dəyər verdiyi, Ərdəbil dərğahına hər il pul və mal yardımı göndərdiyi qeyd edilir. Həmçinin Rəşidəddin Ərdəbil hakimi oğlu Mir Əhməd yazdığı yeddinci nəsihətində Ərdəbil xalqına qarşı ədalət və cömətlik göstərməsini Şeyx Səfiəddinin vələyət qapısına sığınaraq onun xeyir duasını almasını istəyir. “Səfvat üs Səfa”da Qazan xandan sonra hökümdar olan Olcaytu və Əbu Səidin də təriqətə hörmət etdiyi haqqında məlumat verilir, Əmir Cəbanla Şeyx Səfiəddin arasındakı münasibətlərdən də danışılır.

Elxanilər dövlətini bir müddət idarə etmiş Əmir Cəbanla Şeyx Səfiəddinin görüşü haqqında isə dövrün Osmanlı tarixçisi Münəccimbaşı belə yazır: Səfiəddinin müridi o qədər çoxaldı ki, Əmir Cəban ona bizim əsgərimizmi çoxdur sizin müridinizmi? Deyə soruşduğu zaman sizin əsgərləriniz belə bizim müridlərimizdir. Bundan daha çox mümkündürmü? Cavabını verdi. Bu fakt həmin dövrdə təriqətin müridlərinin sayının nə qədər çox olduğunu deməyə əsas verir.

Moğolların ardınca Teymurilər dövründə də Səfəviyyə təriqəti öz müridlərinin sayının çoxluğu ilə fərqlənirdi. Hətta Teymurun təriqətə hörmət bəslədiyi dövrün mənbələrində də qeyd edilir. İsgəndər bəy Münşinin əsərində və müəllifi məlum olmayan “Tarixi Aləmarayi Şah İsmayıl” adlı mənbədə Teymurla dövrün Səfəviyyə Şeyxi Xacə Əlinin görüşü haqqında geniş məlumat verilir.

Sədrəddindən sonra təriqətin başına keçən Xacə Əli dövründə (1392-1429) Əmir Teymurun Osmanlı üzərində qələbədən sonra geri qayıdarkən Ərdəbil dərğahını ziyarət etməsi bu dövrə aid mötə-

bər mənbələrdə xüsusi qeyd edilir. Bu hadisə haqqında İsgəndər bəy Münşinin “Tarixi Aləmarayi Abbasi” əsərində geniş məlumat verilmişdir. Teymur Şeyxdən nə ehtiyacı olduğunu soruşduğu zaman dünyəvi işlərdən uzaq Şeyx ehtiyacları barəsində heç nə demir. Padişahın təkidlərindən sonra Allah rızası üçün Rum əsirlərini azad buraxmasını xahiş edir. Teymur öz razılıq barmağını gözünün üstünə qoyaraq, bütün əsirlərin azad olunması barəsində hökm verir. Ərdəbildə və onun hüdudlarında olan bir neçə kəndi və məhsuldar torpaqları da öz halal pulu ilə alaraq o müqəddəs türbəyə bağışladı. Buranın xəracının da o ali sülaləyə verilməsini buyurdu.

Münşinin Rum əsirləri deyə bəhs etdiyi Teymurun Bəyazidi məğlub etdikdən sonra Osmanlıdan əsir olaraq apardığı minlərcə türkmən ailəsi idi. Türk tarixçisi Faruk Sümər bir çox araşdırmaçının doğru qəbul etdiyi bu məlumatı yalnız hesab edərək bunun həqiqətlə heç bir əlaqəsinin olmadığını qeyd edir. O, öz əsərində yazır ki, Teymur Türküstanı Orta Anadoluda sıx şəkildə yaşayan və Türkmənləşmiş qara tatarların böyük bir qismini zorla köçürdüyü kimi, Azərbaycandan da 10 min evlik bir icmanı özü ilə aparmışdır.

Amma dövrün tarixi mənbələrinə şərq və qərb alimlərinin araşdırmalarına baxdığımız zaman Münşinin məlumatlarının Sümərin qeyd etdiyi kimi yalnız yox, düzgün məlumatlar olduğunu görmək mümkündür. Bəlkə də Ərdəbil dərğahının yönünü dəyişən hadisələrdən biri də bu olmuşdur. Azad edilən əsirlərin bir qisminin qəlbində təriqət sevgisi formalaşaraq geri qayıtmış, bir qismi isə dərğahda qalaraq Səfəvilərə xidmət etməyə başlamışdır. Anadoluya geri qayıdanlar hər yerdə Səfəvilərin yaxşılıqlarından danışmışdılar. Bu da Səfəvi təriqətinin Anadoludakı şöhrətini daha da artırır.

Həmçinin Teymurun Ərdəbil və ətrafındakı kəndləri də darül-irşada verməsi ilə dərğah Şeyx Əli dönəmində iri torpaq sahibinə çevrilmiş oldu. Süleyman Əliyarlı Azərbaycan tarixi kitabında yazır ki, XV əsrin I yarısının sonlarında Şeyx İbrahim Şahənşah (1429-1447) Ərdəbil vilayətinin artıq irsi feodal hakimi idi. Bu zamandan təriqətin hərbi siyasi təşkilatı bir ruhani dövlətə çevrildi.

XIV – XV əsrlərdə bölgədə tez-tez hakimiyyət dəyişiklikləri baş verir. Hülakulərdən sonra Azərbaycan ərazisi Baharı tayfası da-

ha sonra isə Bayandurlu tayfası tərəfindən idarə edilir, amma bu tayfaların hökumdarları arasında da mübahisələr səngimir, nəticədə iqtisadiyyat tənəzzülə doğru getməyə başlayır və əhalinin sosial vəziyyəti ağırlaşır. Bütün bu hadisələr əhalinin Səfəviyyə təriqətinə meylini artırır, təriqət getdikcə güclənərək siyasi mübarizədə iştirak etməyə başlayır. Səfəvi təriqəti qısa zamanda Azərbaycan, Xorasan, İraq və Anadoluya yayılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasqulu ağa Bakıxanov. *Gülüstanı İrəm*. Bakı: “Xatun Plyus”, 2010, 301s.
2. *Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər)*. prof. S.S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: “Çıraq”, 2009, 872 s.
2. Bilal Dedeyev. *Səfəvi tarikatı Osmanlı devleti ilişkileri* // The Journal of International Social Research. vol 1/5.Fall 2008, 994 s. 205-223-cü s.
4. Faruk Sümer. *Səfəvi devletinin kuruluşu və gelişiminde Anadolu türklerinin rolü*. Ankara: “Güven matbaası”, 1976, 265 s.
5. İsgəndər bəy Münşi Türkman. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə aləmarayə Abbasi)*. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2010, 999 s.
6. Mehmet Saray. *Türk-İran münasibetlerinde şiiliğin rolü*. Ankara: Türk Kültürü Araşdırmalar Enstitüsü Yayınları: 107, 1990, 78 s.
7. Müneccimbaşı Dede Derviş Ahmed. *Sahaif- ül- Ahbar*. cilt III. İstanbul, 1869, s.286. Türkceleşdiren: İsmayıl Erünsal.
8. Oktay Əfəndiyev. *Azərbaycan Səfəvilər dövləti*. Bakı: “Azər-nəşr”, 1993, 299 s.
9. Ömər Faruk Təbər. *XVI yüzilyda Kızılbaşlıq fərqləşməsi*. Ankara, 2005, 210 s.
10. Roemer H.C. *The Safavid Period*. Vol 6.Cambridge, 1986, 600p.
11. Şahı Ahmedov. *Azərbaycanda şiiliyin yayılma sürəci*. Ankara, 2005, 146 s.
12. Zabil Bayramlı, Bəymirzə Şəbiyev. *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti (XVI-XVII əsrlər)*. Bakı: “Avropa”, 2016, 344 s.

Elvin BABAYEV

AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı,

BDU-nun İlahiyyat fakültəsinin İslam ETM-nin elmi işçisi

E-mail: babayevlvin90@mail.ru

BUDDİZMİ QƏBUL ETMİŞ QƏDİM TÜRK BOYLARI

Açar sözlər: qədim türklər, buddizm, məbəd, mədəniyyət, din

Skif mənşəli ailəyə mənsub olan Budda b.e.ə.560-cı ildə Şimali Hindistanın Karilavuttu şəhərində dünyaya gəlib. Buddaya görə doğulmaq izzirabdır və bu izzirabı arzu (hissiyat, cinsi zövq), qocalıq, ölüm kimi izzirablar təqib edir. İnsan izzirablardan ancaq arzu hissini söndürərək xilas ola bilər. İzzirabların sona çatdığı yer isə Nirvanadır. Nirvana bədənənin olmadığı yerdir. Xilasa çatmanın yolu ilhamdır. Buddizmdə dua və niyaz yoxdur, bunun müqabilində idrakla məşğuliyyət vardır [3, s.25]. Onun yaşadığı illərdə Hindistanda geniş yayılmış din ölkəni işğal etmiş ariyalıların (hindlilərin) dini olan brahmanizm idi. Brahman din adamları cəmiyyətin ən üst təbəqələrini təşkil edirdilər. Onlar xalqa qəddarcasına zülm edirdilər [5, s.88]. Buddizm günümüzdən təxminən 2500 il əvvəl Hindistanın cənub-şərqində ortaya çıxmışdır.

Buddizmin başlıca iki məzhəbi Hiyanaya və Mahayana türklərə təsir etmişdir. Türklər daha çox Mahayana məzhəbi ilə maraqlanmışdılar. Buddistlər fərdi kamilliyi əsas aldıkları üçün “kiçik gəmi” təlimini qəbul edirlər. Türklər isə əksinə, Mahayanəni əsas alıblar və buna səbəb həmin məzhəbin universalizm anlayışı ilə yaxınlığıdır [3, s.24]. Mahayana Buddizmi VII əsrdən etibarən köhnə parlaqlığını itirməyə başlamış və Orta Asiyada türklərin arasında X əsrdən etibarən İslamiyyətin sürətlə yayılması qarşısında silinmə yolunu tutmuşdur. Buna qarşılıq, Buddizmin birbaşa qolu olan Lama-nizm, XIII və XVI əsrlərdə iki ayrı dalğa halında Monqolustanda iştirak etmiş və bu çərçivədə bəzi Türk boylarına təsir etməyi bacarmışdır, lakin, təsirləri son dərəcə məhdud qalmışdır [4, s.269].

Təməlini tək Tanrı inancının meydana gətirdiyi Göy Tanrı dininə mənsub olan Hunların IV əsrdə bəzi boyları Buddizmi qəbul etmişdilər. Xüsusilə Şərqi Hunlar, Çin mədəniyyəti içində yox olmamaq məqsədi ilə Buddizmi mənimsəyir və yaymağa çalışırdı. Bu barədə ən çox səy göstərənlər, Çinlilərin "Chüch'ü" dediyi Hunlar (*Bütün Çini öz torpaqlarına qatan Hun xaqanı Göy xanın dövründə buddizm Çinin siyasi həyatına daxil oldu. Şad Hun isə tamamilə buddizmin təsiri altına girmişdi. 336-ci ildə Çao bölgəsi tamamilə buddizmin təsiri altında idi. Buddizmin xalq üzərində yaratdığı psixoloji təsirlərin hunlara zərər verdiyini görən Şad Hunun oğlu atasına qarşı sui-qəsd hazırladı. Amma sui-qəsd planı rahib Janqa tərəfindən hun hökmdarına xəbər verildi. O da oğlunu 26 nəfərlik ailəsi ilə birlikdə edam etdirdi. Bu hadisədən sonra Şad Hun dövlətin mərkəzi Lo-yanq və Çanq-anda buddist memarlıq ənənələrinə uyğun binalar və məbədlər tikdirməyə başladı. Şad Hun bütün vaxtını məbədlərin inşasına ayırdığından 340-ci ildə Leao sülaləsinin hücumuna belə reaksiya verməmişdi. 344-cü ildə Lo-yanqda böyük bir məktəb tikdirən Şad Hun öz övladlarını və dövlət məmurlarının uşaqlarını həmin məktəbə getməyə məcbur etdi. Məktəb buddist təhsil verirdi [2, s.109]) və əksəriyyətini Türk olaraq bildiyimiz Tabğaclar idi. Hunların Buddizm ilə təmasa keçdiyi ilk ətraflardan birinin Hotan olduğu bilinməkdədir. Hunların şərqdəki boyları Buddizmi siyasi səbəblərlə və xüsusilə də Çinin mədəni təsirinə qarşı öz mədəniyyətlərini qorumaq üçün qəbul etmişlər. Çünki e.ə. II əsrdə Hunlardan "Göy Tanrı" inancının olduğunu görürük. Tarixçi Harun Güngörün ehtimalına görə, hətta Oğuzxan (Mete – Modun, e.ə.II əsr) büt ibadətinin baş düşməni idi. Bütlərə inananlara qarşı böyük mübarizə vermiş, bütperəstliyə dönən atasına qarşı cəbhə almış və onlardan təmizlik edərək köhnə dinini yenidən qurmuşdur. Metenin köhnə inancları ilə hökmranlıq etmə hərəkəti, öz dini inanclarına bağlılığın bir ifadəsidir. Müxtəlif dövrlərdə görülən xarici dinlərin qəbulunda isə yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, daha çox siyasi səbəblər rol oynamışdır [4, s.270]. Göytürk xaqanları Muğan (553-572) və Tasparın (572-581) bu dini qəbul etdiyi qeyd edilir. Hətta Taspar xaqanın buddizmi öyrənmək məqsədilə "Nirvanasut-*

ra"nı türk dilinə tərcümə etdirdiyi bildirilir. Göytürklərin Bəlxdə yaranan Tiginlər dövləti buddizmi rəsmi din olaraq qəbul etmişdilər. Türklər vasitəsilə buddizm Xorasanda geniş yayılmışdı [3, s.24]. Bu dövrdə Buddizmin bəzi qanunları öyrənilməklə yanaşı bir çox dini kitab və mətnlər qədimi türkcəyə tərcümə olunmuş, bundan əlavə Taspar Kağanın adı keçən Buddist rahibin tələqləriylə, Budda məbədi və heykəli etdirdiyi da rəvayət edilməkdədir [7, s.80].

Bundan əlavə Göy Türk dövləti zamanından qaldığı aydın olan və 580-ci illərdə yazılmış olan Bugut yazılarındakı Buddizmi qoruma və yaymağa istiqamətli bu ifadənin Tabo Xaqan tərəfindən şəxsən verilən bir əmr olduğu təxmin edilməkdədir. "Böyük yeni bir Samgha qur". Bu əmrdən də aydın olacağı üzrə Tabo Xaqan (Taspar xaqan) xalq içində və bölgədə Buddizmi yaymaq üçün çox səy göstərmişdir [6, s.96].

Buddizmin hamisi vəziyyətinə gələn Tabqaçlar, bu dinin təsiri ilə Çinin köhnə və incə mədəniyyətinin cazibəsinə qapılmışlar. Milli hiss və duyğularını itirən Tabqaçlar, yerli Çin xalqının başlarına açdığı iqtisadi və ictimai problemlərdən səbəbilə getdikcə siyasi və iqtisadi gücünü itirmişdilər [4, s.270]. Buddizm Abar (avarlar) xaqanlığı dövründə (350-550) türklər arasında yayılmağa başladı. Mənbələrdə Göytürk ölkəsinə gələn buddist rahib Jinaquptanın fəaliyyətlərindən bəhs edilir. Çində yaranan türk dövləti Tabqaç xaqanlığı (350-550) buddizmi rəsmi din halına gətirdi [3, s.24]. Çində buddizmi ilk olaraq kəndlilər qəbul etmişdilər.

Göytürklərin suverenliyindəki ticarət yollarını yalnız ticarətlə məşğul olanlar deyil, missionerlik fəaliyyətlərində olan səyyahçı rahiblər də istifadə etmişlər. Bahar ayları gəlincə şəhərdə oturanlar qruplar halında toplanır və Budda məbədlərini ziyarət etmək üçün ekskursiyalar nizamlayırdılar. Bu gəzintilərə qatılanların bir çoxları atlara minər, ox və yaylarını qurşanar və ov arxasınca düşərdilər. Ayrıca qurban ayini üçün xüsusi mərasimlər edilərdi və Türk xaqanı da dinin rahibi idi. Buddizmin inanc dünyasında heç bir canlılıq öldürməməyi və qan axıtmama prinsipi olmasına baxmayaraq edilən ovlardan və qurban mərasimlərindən aydın olduğu üzrə türklər mənimsədikləri hər dinin içərisində öz adət-ənənə və ənənələrini

davam etdirmişlər [4, s.272]. Onsuz da türklərin əsrlər boyu həyat tərzini halına gətirdikləri bu adətlərini bir anda tərk etmələrini də gözləmək mümkün ola bilməzdi.

Türklərin İslam anlayışı üzərində buddizmin geniş təsirləri olmuşdur. Türk təsəvvüf anlayışında yer alan tənəsüh (reenkarnasiya), hülul (enkarnasiya), şəkil dəyişdirmək (metamarfoz), havada uçmaq (levitasiya) kimi mistik hallar birbaşa buddizmdən qaynaqlanırlar [3, s.24]. Bununla birlikdə, Buddizm, Orta Asiyada türklərin arasında, İslamiyyət ilə rəqabət edə bilməmiş (*Təsadüfi deyildir ki, 751-ci ildə baş vermiş Talas döyüşündə Orta Asiya türkləri Çin hücumlarından qorunmaq üçün müsəlman ərəbləri köməyə çağırmışdılar [1, s.202.] Məhz bu döyüşdən sonra türklər Abbasilərin güc mənbəyinə çevrildilər*) və İslam dininin Türklərin arasında yayılmasına paralel olaraq, bəzi izlərin xaricində silinib getmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbas Qurbanov. *İslam Tarixi*. 2-ci cild, Bakı, 2009, s.202.
2. Əkbər Nəcəf. *Hun Minilliyi*. Bakı, 2015, s.109. (əlavə bax: Saadettin Gömeç. *Türk-Hun tarihi*. Ankara, 2002, s.263-264; Hüseyn Namık Orhun. *Hunlar*. İstanbul, 1938, s.87-88).
3. Əkbər Nəcəf. *İnanc Yaddaşı*. Bakı, 2014, s.24-25.
4. Harun Güngör. “*Eski Türklerde Din ve Düşünce*”. *Türkler Ansiklopedisi*, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.269.
5. Harun Güngör. *Türk bodun bilimi araştırmaları*. Kayseri, 1998, s.88.
6. Klimkeit H.J. *Türk Orta Asyasında Budizm*. Çev: M.T.Berbercan. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (Selçuk Üniversitesi), Sayı 26, Konya, 2009, s.96.
7. Saadettin Gömeç. “*Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet*”, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, C.XXI, Sayı 33, 2003, Ankara, s.80.

Səidə QULİYEVA

Bakı Dövlət Universiteti,

*Dünya azərbaycanlıları: tarixi demoqrafiya
elmi tədqiqat laboratoriyasının böyük elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

E-mail: seidequliyeva@gmail.com

OSMANLI İMPERİYASI VƏ XƏLİFƏLİK

Açar sözlər: xəlifə, türk, Osmanlı, Sultan Səlim, II Əbdülhəmid, Atatürk

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə baş verən hadisələr dövlətlərin dövlət və din münasibətlərinin öyrənilməsinə aktuallıq qazandırır. Xəlifəliyin Osmanlı imperiyasının tarixində roluna nəzər salmaq türk dövlətlərində dövlət və din münasibətlərinin, ümumilikdə isə İslam ümmətinin xəlifənin hakimiyyətinə münasibətini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Araşdırmalarımız göstərir ki, Azərbaycan tarixşünaslığında Osmanlı dövründə dövlət və din münasibətləri tarixi baxımdan araşdırılmayıb. Məqsədimiz Osmanlı tarixinin tədrisi və tədqiqi ilə əlaqədar bu mövzuda olan mövcud boşluğu aradan qaldırmaqdır.

Ümumiyyətlə, dünya tarixində dövlətin bütün dinlərə eyni yanaşması hələ Çingiz xanın hakimiyyəti dövründə məlumdur. Türk cəmiyyətlərində hər zaman yasa və törə hakim olmuş, dövlət və din işləri bir-birindən ayrı olmuşdur. İslam xilafətində isə dövlətə və dinə rəhbərlik bir nəfərin hakimiyyətinə aid idi. Sultan Toğrulun Bağdadı tutması ilə türk adətlərinə uyğun olaraq, yenidən dövlət və din münasibətləri ayrılır: sultan və xəlifə ayrı-ayrı şəxslər olur. Monqolların hücumları nəticəsində xəlifənin nəslə Misirə pənah aparır. Məmlüklər dövlətində də sultan hökuməti ilə paralel xəlifəlik mövcud olur.

Osmanlı dövləti də milli-dini təməllərə əsaslanan qanunları əsasında idarə edilirdi. Dövlətin əsas ideologiyası qazilik idi, əsasən xarici siyasətdə xaçlılarla münasibətlər belə ideologiyayı formalaşdırmış, bu səbəbdən də hələ bəylik dövründən müsəlmanlar arasın-

da hörmətləri artırmağa başlamışdı. Fateh Sultan Mehmet isə Şeyxülislam vəzifəsini yaratmış və Osmanlıda din siyasi idarəetmənin nəzarətində olmuşdur.

Sultan Səlimin Yaxın Şərq yürüşü zamanı 1516-cı ildə Xəlifə Suriya ərazində əsir götürülür və İstanbula gətirilir. Məkkənin şərifi Əbü'l-Bərəkət Kəbənin açarlarını və müqəddəs əmanətləri İsgəndəriyyədə olan sultana göndərir. 1517-ci il Rıdanya döyüşü ilə Məmlüklər dövlətini süquta uğradır. Sultan Səlim Ayasofyada dini mərasimlə xəlifəliyi qəbul edir və ilk Osmanlı xəlifəsi olur. Osmanlı hüquqi dövlətdən teokratik dövlətə keçir. Osmanlı sultanları dövlət idarəçiliyinə daha çox üstünlük vermiş, bu səbəbdən də birbaşa xəlifə kimi fəaliyyət göstərməmişlər. Osmanlı xəlifəsi Krım, Bosniya, Trakiya və Trablüsqərb ərazilərini itirdikdə müsəlman təbəəsi ilə əlaqədar xəlifənin dini hakimliyini bildirmişdir. Rusiya və İtaliya müsəlmanlar yaşayan əraziləri işğal etdiyi zaman müqavilələrdə əhalinin xəlifəyə bağlı qalması əks olunmuşdur.

II Səlimin dövründən başlayaraq din xadimləri dövlət idarəçiliyində dini tələblərin təsirini artırmağa nail olurlar. 1580-ci ildə İstanbul Rəsədxanası dağıdılır. “Dünyəvi fənnlər dünya həyatı üçündür” fikri əsas tutularaq tədris prosesində dünyəvi fənnlər aradan qaldırılır. Osmanlının bütün sahələri əhatə edən islahatçı hökmdarı Sultan II Mahmud dövründə yenidən dünyəvi fənnlər tədrisə daxil edilir, dövrün tələblərinə uyğun olaraq orta əsr qalıqlarından xilas olmaq üçün tədbirlər görülür.

Dövlət və din münasibətlərində müəyyən dəyişikliklər Tənzimat və II məşrutıyyət dövrü dünyəvi qanunlarında əks olunur. Müxtəlif dinlərdən olanlara münasibətlər bu qanunlarla tənzimlənməyə başlayır. Cizyə vergisi ləğv edilir. Başqa dindən və millətlərdən olanlar dövlət sistemində işləyə bilərdilər. Dini, irqi, milli ayrı-seçkilik aparılmayacaqdı. 1917-ci ildə Ailə hüququ qanunu verilir. Bu qanunla qadınların hüquqları, mülk və vərəsəlik məsələləri tənzimlənməli idi. Dövrün dünyəvi tələbləri və İslam dininə uyğun məsələlər əks olunurdu.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq Osmanlının ictimai-siyasi həyatında osmanlıçılıq, ümmətçilik, qəbrçilik, türkçülük və millət-

çilik ideologiyaları formalaşır. Məhz dövlətin bütün dinlərdən olan təbəəsini müdafiə etdiyini bildirən ideologiya osmanlıçılıq ideologiyası idi. Tənzimat dövründəki islahatlar da bu ideologiyaya əsaslanırdı.

Bu dövrdə Osmanlıda formalaşan əsas ideoloji cərəyanlardan biri ümmətçilik idi, İslam birliyini əks etdirdi. Müsəlmanların xəlifəsi Osmanlı sultanı olduğu üçün, dünya müsəlmanlarının birliyinin yaradılması və hüquqlarının qorunmasını əsas tuturdular. Ən görkəmli nümayəndələrindən biri Əhməd Ağaoğlu idi. Sultan II Əbdülməhid bu ideologiyanın tərəfdarı idi. Dövlət siyasəti, bir çox islahatlar məhz bu ideologiyaya əsasən aparılırdı. Onun hakimiyyəti dövründə Avropa müsəlmanlarının rahat həcc ziyarətinə getməsi üçün Hicaz dəmir yolu çəkilmiş, Hicaz vilayətinin içməli su ilə təminatı üçün su təmizləyən qurğular yaradılmış, Hindistan müsəlmanları ilə əlaqələr gücləndirilmişdir. Osmanlıdakı ümmətçilik Rusiya imperiyasında da ümmətçiliyin formalaşmasına, hər iki dövlətdə fəaliyyət göstərən İttihadi-islamın yaranmasına səbəb olmuşdur. I dünya müharibəsi dövründə Osmanlı sultanı Mehmed Rəşadın cihat elan etməsinə dünya müsəlmanlarının əksəriyyətinin cavab verməməsi ilə bu ideologiya əhəmiyyətini itirdi. Cihada əsasən Anadolu, Suriya, Rusiya imperiyası ərazilərində yaşayan türklər və ərəblərin bir hissəsi cavab verir.

I dünya müharibəsi dövründə ermənilərin və yunanların türk-müsəlmanlara qarşı qırğınları da ümmətçilik, türkçülük ideologiyasını qüvvətləndirirdi. Müharibənin sonunda imzalanan Müdros müqaviləsi və dövlətin bölüşdürülməsi xalqın milli mübarizəyə qalxmasına səbəb oldu. Sonuncu Osmanlı sultanı V Mehmed Vəhdettin İstanbul işğal edilərkən əmrində olan azsaylı mühafizə dəstəsini Ayasofya məscidinin mühafizəsinə göndərir. Yunanlar məsciddə yenidən kilsə zənglərini vurmaq və məscidi kilsəyə çevirmək istəyirdilər. Sultan isə xəlifə kimi buna imkan vermir. Mübarizənin ilk dövründə işğalda olan paytaxt İstanbulun və sultanın xilasını qarşıya məqsəd qoyulmuşdu. Sivas konqresində qəbul edilən andiçmə mətninə əsasən dövlət idarəçiliyi və hüquq sistemi dəyişdirilir: bir nəfərin hakimiyyətindən xalqın hakimiyyətinə keçirilir; qərarlar dini

inanca görə deyil, dünyəvi ədalət, elmi prinsiplərə görə verilir. Türkiyə Böyük Millət Məclisi (TBMM) yaradılır, 1921-ci ildə Təşkilatı-Esasiyyə qanunu qəbul edilir. Yeni konstitusiyaya əsasən hakimiyyət xalqa aid edilir, milli iradə xilafət və səltəndən üstün elan edilir. Şəriət hökmlərinin zamana uyğun istifadəsi nəzərdə tutulur.

Lozanna konfransında xalqı təmsil edən tərəf kimi TBMM-nin getməsi üçün 1922-ci il noyabrın 1-də İstanbul hökumətinin xalqa xəyanət etdiyi əsas gətirilərək, TBMM 306-307 sayılı qərarı ilə səltənətin ləğvini elan edir. Beləliklə, səltənət ləğv edilsə də, xəlifəlik qalırdı. 17 gün sonra Vahdettin ingilislərin Malaya gəmisinə sığır. Xəlifəliyin Böyük Britaniyaya keçməməsi üçün Şəriyə naziri Mehmet vəhbi Vəhdettinin xəlifəlikdən iskat etməsi barədə fərman hazırlayır. Xəlifəni seçmək ixtiyarı TBMM-yə, yəni xalqa keçir. Atatürk TBMM-də məsələni səsverməyə çıxarır. 18 noyabr 1922-ci ildə 313 sayılı qərarla Vahdettin xəlifəlikdən rəsmi şəkildə iskat edilir. Onun yerinə Əbdülməcid əfəndi hanəndadan son xəlifə təyin edilir. TBMM tərəfindən ondan ancaq müsəlmanların xəlifəsi kimi fəaliyyət göstərməsi istənilirdi. Lakin xalq üçün xəlifə və sultan eyni şəxs idi. Bu səbəbdən də xəlifə dini ayınlər zamanı dövlətin tövsiyyələrinə əməl etmir, kənar təsirlərə məruz qalır və onun vasitəsilə beynəlxalq problem yaratmağa çalışırdılar. Yaşanan siyasi və dini problemlər nəticəsində xəlifəliyin aradan qaldırılması məcburi olur. 1924-cü il martın 3-də TBMM xəlifəliyi aradan qaldırır. "Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmaniye'nin Türkiye Cumhuriyeti Memalik-i Hariciyesine Çıkarılmasına Dair Kanun" verilir. 431 sayılı qanunun mətnində göstərilirdi: "Xəlifəlik hökumət və cümhuriyyətin anlam və kavramında olduğu üçün xilafət məqamı aradan qaldırılmışdır". Şəriyə və Evkaf Vəkaleti ləğv edilir. Onlara tabe olan məktəb və mədrəsələr də bağlanır. Dünyəviliyə keçid prosesi başlayır.

Lakin dünya müsəlmanları, xüsusilə Hindistan Bombay Xilafət Mərkəzi Komitəsi Antalya millət vəkili Rasih Kaplan vasitəsiylə xilafəti TBMM-in ifadə etməsi və Atatürkə xəlifə olması barədə təklif göndərir. Atatürk isə dövlətdəki müsəlmanların, bütün əha-

linin idarəsinin bir nəfərini deyil, xalqın özünün əlində olduğunu, seçkili nümayəndələrlə idarə olunduğunu bildirir.

Həmin vaxtdan İslam dünyasında xəlifəliyin bərpasına heç kim çalışmamışdır. Lakin ümmətin xəlifəliyin ləğvindən başlayan birlik cəhdləri rəsmi dövlətlərin əməkdaşlıq etdiyi İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının yaranması ilə nəticələnir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Muncu. *Cumhuriyyətin İlk Dönemlerinde Laiklik* // Atatürk Ataşırma Merkezi. (Online). Mənbə: <http://www.atam.gov.tr/dergi> [Baxılıb: 12.11.2016].
2. Bağirova A. *Türkiyə Cümhuriyyətində dövlət-din münasibətləri: dünyəvilik və demokratiya* // Dövlət və din. İctimai fikir toplusu. Bakı, iyun, 2015, № 6 (35), s.28.
3. Ethem Ruhi Fiğlalı. *Din ve Devlet ilişkileri* // Atatürk Ataşırma Merkezi. (Online). Mənbə: <http://www.atam.gov.tr/dergi> [Baxılıb: 12.11.2016].
4. Ramazan Boyaçoğlu. *Atatürkün`ün Hilafetle ilgili görüşləri* // Atatürk Ataşırma Merkezi. (Online). Mənbə: <http://www.atam.gov.tr/dergi> [Baxılıb: 14.11.2016].
5. Serap Taşdemir. *Hilafet Sevdası Karşısında Milli Hakimiyet Mücadelesi* // Atatürk Ataşırma Merkezi. (Online). Mənbə: <http://www.atam.gov.tr/dergi> [Baxılıb: 02.02.2016].
6. Təşkilatı Esasiye Kanunu. TBMM. Tertip Düstur. Cilt:1, s.196. (Online). Mənbə: http://kampus.beykent.edu.tr/Paylasim/Dosyalar/Anayasalar_129807210772392500.pdf [Baxılıb: 02.02.2016].
7. Sabri Hizmetli. *Mustafa Kemal Atatürk`ün İslam Tarihi Anlayışı* // Atatürk Ataşırma Merkezi. (Online). Mənbə: <http://www.atam.gov.tr/dergi> [Baxılıb: 14.11.2016].

VI Bölmə

Türk tarixi məsələləri türk, ingilis və rus dillərində

Ganira PİRGULİYEVA

tarix üzere felsefe doktoru

Bakü Devlet Üniversitesi

E-mail: p_qanira@hotmail.com

KADINLARIN AİLE VE AŞİRET BÜTÇESİNDEKİ ROLÜ (Kafkasya Bölgesi)

Anahtar kelimeler: Kafkasya, kadın, medeniyet, etnoqrafya, adet

Dünyanın eski uygarlıklarına ev sahipliği yapan Kafkasya'da tarihöncesi dönemden günümüze kadar kadınların toplumun gelişmesindeki rolü yadsınamaz. Geçen yüzyılın ilk yıllarından itibaren yapılan arkeolojik, etnografik araştırmaların temelinde; çoğunlukta kaya resimlerinde, ilk torötik örneklerinde, kafataslarının netleştirilmesinde kadınlara ne kadar önem verildiğini bugün cesaretle söyleyebilmekteyiz. Tarihin ve medeniyetlerin kurulması ve gelişmesinde, kentleşme konularında, sanatla ilgili olan tüm meselelerde kadınlar önem arz etmiştir. İlk küçük boyutlu heykeller (tunç dönemine ait), ilk dansların petrogliflerle görüntüsü, ilk ev eşyaları üzerinde olan süs öğeleri vs. gibi maddi kültür örneklerinin kadınların şerefine yapıldıkları kabul edilmektedir.

Kafkasya'da yaşayan 100'e kadar etnik grupların kadınları, kendilerinden sonra sanki ilginç bir yaşam tarzının yazılmamış kurallarını bırakmıştır. Yerinde belirtmek gerekir ki, bilhassa kadınların para ve para yerine geçen ürünleri seçme kabiliyeti geliştiğinden, evdeki birçok ekonomik konularda insanlığın en önemli buluşu olan paraya çoğu zaman gerek bile kalmamıştır.

İnsan hayatının en önemli 3 meselesi; yemek, giyinmek ve gezmek gibi kavramların ilk ikisi maddiyyatla ilişkilidir. Dünyayı gezmekse tamamen yemek ve giyinmek meselelerine bağlıdır. Baş-

ka türlü ifade edecek olursak, gezip görmek için mutlaka günlük yemek ve giyim meselelerinin çözmek gerekmektedir ki, bu da kadınların omuzlarında taşınmaktadır. Kafkasya'da yaşayan kadınlar bu adetleri bilinçaltında hep sorumluluk olarak algılamış ve bu konularda çeşitli yöntemlerin geliştirilmesinin altına imza atmışlardır. Bizlər, 21. yüz yıl prizmasından baktığımızda, gerçekten büyük emek ve zaman gerektiren bu işlerin nasıl başarıldığını idrak etmek-te zorlanmaktayız. Görüşümü birkaç örnekle açıklamak istiyorum:

Yılın 8-9 ayının sıcaklık göstergelerinin düşük olduğu Kafkas dağları'nın eteklerinde, kadınlar 20. yüz yılın birinci yarısı, bazı yerlerde sonlarına kadar giysiye ve yemeğe pek paralar harcamayı kendilerine yedirmiyordu. Hatta bu tür kadının çok cahil ve dünya görüşü olmayan beceriksiz olduğu halk tarafından müzakere konusu oluyordu. Son karar; "bu kadından ev olmaz" deniyordu. Sonuç itibariyle genelde yaşadıkları mekanın köy, şehir, kasaba olmasına bakılmaksızın böyle kadınların bulunduğu aileler bir türlü sağlam temelli olamıyor, bu ailede büyüyen çocuklar da evi terk edecek kadar ileriye gidebiliyordu. Bu gibi durumların esas sorunu kadının adetlere boyun eğmemesi, daha çok "anı yaşaması" kabul ediliyordu. Dönemin kadınları böylelerini kabul etmiyor, eve gelen kazancın daha önemli meselelere; eğitime, sağlığa harcanması gerektiğini savunuyor ve bu meseleyi kadının kontrol etmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Bu önemli işleri başaran kadınların karakterleri, kil heykellerde verimlilik tanrıçası olarak sembolleştirilmiştir.

Gelirin adil bir şekilde aile ve aşiret içi sorunların bir kısmının çözümüne harcanması ve bu harcamanın olası sonuçlarının sorumluluğunun taşınması da aslında kadınların görevi olmuştur. Atavizme geçişe kadar belki de, bu nedenle dünyanın en değerli buluşları bütçenin doğru değerlendirilmesiyle hayata geçirilmiştir. Aslında zenginliğin temel formülü olan gereksiz hiçbir şeyi elde etmemek, mevcut eşyalardan yeni fikirler üretmek ve hatta evde olan gıdaları kullanarak ilginç görüntüye, tada ve kokuya sahip besinlerin hazırlanması, evin bütçesinin esas sermayesi kabul edilmekteydi. Şüphesiz, bu konular herkesin bildiği ve uygulayacağı kolaylıkta deyildi. Burada insanların ortak yaşam tarzı, yaşamı,

çevreyi, sosial durumu, doğanın kendisi, iklim, arz-talep gibi faktörler dikkate alınıyordu. Günümüze ulaşan lezzetli yemekler de bu kadınların "azı çok yapmak" kabiliyeti barındıran doğalarından gelen gücün sonucudur.

Kafkas'ta dağlık bölgelerde yaşayan kadınlar, günümüzde da-
hi yazın kısa aylarında ormandan meyve toplayarak kurutmayı, hij-
yenik yerde tutmayı, hayvancılık ürünlerinin kışa kadar korunması
kurallarını biliyor ve uyguluyorlar. Bu bölgelerde hatta şöyle bir de-
yim de vardır: "İçinde gerçek kadının bulunduğu aileler, kış boyun-
ca aylarla evlerini terketmeden yazı bekleyebilirler". Burada özel
bir sır aramaya gerek yok. Mesele emek ve her işin zamanında ya-
pılması olarak özetlenebilir. Kadının bohçasından giysisi, ambarın-
dan meyvesi, kavurması, yağı, ekmeği kesilmez diyen büyüklerimiz
kadının ailede ve toplumdaki yerini özetlemişlerdir.

Sonuç olarak Kafkasya bölgesinde yaşayan kadınların kendi-
lerine özgün yaşam tarzlarının; ailelerin korunması, ekonomik açı-
dan başkalarına muhtaç olmamak gibi önemli görevlerin hayata ge-
çirilmesinde esas sorumluluğun kadınlarda olmasının bir daha eski
geleneklerle ilgili olduğunun belirtilmesi gerekmektedir. Evrensel
değerlere bağlı kalan bu kadınlar, yüzyıllardır süregelen o zor ama
bir o kadar da önemli görevlerini, kendilerine has bir üslupla nesil-
lerdir devam ettirmiş ve ettirmektedir

KAYNAKÇA

1. R.Hüseynov. *Qərbi Azərbaycan*. Bakı, 2006.
2. E.Qarayev. *Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən: XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarına qədər*. Bakı, 2016.
3. Q.Əliqızı. *Yaddaşlarda qalan ağrı* // "Azərbaycan" qəzeti, 2 mart, 1998.

Senuber İSMAYILOVA
tarih üzere felsefe doktoru,
Bakü Devlet Üniversitesinin doçenti
E-mail: txt_kaf@bsu.edu.az

TARİHİMİZİN İLK DİPLOMAT KADINI - SARA HATUN

Anahtar kelimeler: Sara hatun, Gövhərşah Hatun, Akkoyunlu devleti, Uzun Hasan, ilk diplomat kadın

Azərbaycan kadınları tarix boyunca bilge, ileri görüşlü, Vətənə, torpağa və ailəsinə sadıq olmuş və zamanın tüm denemələrindən alınıcaıq, üzüağ çıkmayı başarmış, zor anları çıxış yolunu doğru seçərək erkekleri də bu yola doğrułtmuşlar. Bunun bariz örneğini M.Ö.VI yüzyılda yaşayan Ehemeni hükümdarı Kire kan uddurmuş Tomris'in şahsında, kendi aklı ve anlayışı ile İskenderi sık soruldu etmiş Berde hükümdarı Nüşabənin şahsında görüyoruz. Bizim Möminə hatunumuz, İnənç hanım, Mehrçan hanım gibi ileri görüşlü, Şah İsmail'in yakın hemdəmi olan Taclı hanım ve kızı Perixan hanımımız, Qubalı Feteli Han'ın hanımı Tutu Bikemiz, Gence hanı Cavad Hanın ömür-gün arkadaşı Beyim hatunumuz olup, yaşayıp və bundan sonra da tariximiz boyu yaşayacaklardır.

Adı Azərbaycan devlet tarihine ilk hanım diplomat olarak dahil olan Sara Hatun adını gururla çekebilir edeceğimiz bir kadındır. Osmanlı kaynaklarının yazdığına göre, onun asıl adı Gövhərşah Hatun'dur. Azərbaycan tarihinde tanınmış ve tarihte iz bırakan şahsiyetlerden biridir. Tüm Doğu'da döneminin tek yetenekli diplomat kadını olarak bilinen Sara Hatun büyük akıl, metanet, bilgelik ve cesaret sahibi idi. Sara Hatun Bayandur ilinde doğdu. Akkoyunlular devletinin politikasının düzene düşürölmesinde seçkin diplomat ve devlet adamı Sara Hatun'un büyük rolü vardı. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın annesi, neredeyse tüm Doğu'da tek yetenekli diplomat kadın gibi ünlü olan Sara Hatun hatta Avrupa ölkelerinde de tanınıyordu. O, bir devlet adamı gibi hakim sınıfın çıkarlarını savunuyor, feodal devletinin güçlendirilmesine çalışıyordu. Bu

amaçla feodal pərakəndəliyinə, sülalə üyelerinin merkezi yönetimi ele geçirmek uğruna ara savaşlarına saray çekişmelerine karşı mücadele ediyordu. Akkoyunlu hakimi Celaeddin Ali Bey'in ölümünden sonra oğulları, ayrıca Bayan sülalesinin başka temsilcilerinin taht uğruna ara savaşlarını sakitleştirmekde onun büyük rolü olmuştur. Bunun sonucunda, bu dönemde küçük Akkoyunlu devleti gibi iki kuvvetli rakip arasında bağımsızlığını koruyup, saklaya bilmişti. Oldukça zeki ve tedbirli kadın olan Sara Hatun devleti idare çalışmalarının tüm alanları oğluna yakından yardım ediyordu.

Akkoyunlu devletinin yabancı ülkelerle diplomatik ilişkilerinde Sara Hatunun rolü daha önemli idi. Uzun Hasan tüm dış politika meselelerini onunla danışıyor, en sorumlu diplomatik görüşmeler için onu gönderiyordu. O, sadece yabancı ülkelerin ayrı diplomatları ile, ayrıca Teymuri hükümdarı Ebu Said, Osmanlı İmparatoru II Mehmet gibi devlet başkanları ile de diplomatik görüşmeler aparmış, Akkoyunlu devletinin dış politik çıkarlarının başarıyla savunmuştu. Uzun Hasan, özellikle dış politika hakkındaki en zor meselelerin çözümünü Sara Hatun'a itibar ediyordu. Teymuri hükümdarı Ebu Said'in Azerbaycan'a saldırı tehlike durumunda barış görüşmeleri için gönderilen elçilere de Sara Hatun başkanlık etmişti. Türkiye Akkoyunlu devletinin müttefiki ve Akdeniz kıyısında elverişli stratejik nokta olan Karaman emirliğini gidermek istediklerinde Osmanlı İmparatoru II Mehmedlə müzakere için yine de Sara Hatun gönderilmişti. Venedik cumhuriyetinin senatosu Sara Hatun'un Akkoyunlu sarayındaki nüfuzunu dikkate alarak, neredeyse, Azerbaycan'a gönderilen tüm diplomatlarına ciddi tapşırırdı ki, ona saygı göstərsinler, çeşitli hediyeler versinler, hedeflerine ulaşmak için onu kullansınlar. Venedik'ten Azerbaycan'a gönderilen, neredeyse tüm diplomatik belgelerde Sara Hatun'un adı çekilir, ondan bahsedilmektedir.

Sara Hatun diplomat ve devlet adamı olanla eşit, büyük askeri kumandanlık becerisine ve askeri intuisiyaya sahip kadın olmuştur. Onun zihinsel esnekliği dar anlarda çabuk karar çıkarmaya imkan vermiştir. Akkoyunlu döneminin en önemli tarihçisi Ebu-bekir Tahrani yazıyor ki, Sara Hatun Karakoyunlu Cahanşahla mü-

zakere amacıyla onun yanına gelmiş, bu zaman Rüstəm Tərxanın kampında olmuşdur. Onun ordusu Sara Hatun'a o kadar da büyük görülmediğine Cihangir Yazman ve Uzun Hasan'a sipariş gönderir, "Eğer gelerseniz, zafer sizin olacak. Bu işi ertelemek olmaz". Sara Hatun orduya sadece bir göz atmakla Akkoyunlular arasındaki kuvvetler oranının Akkoyunlu devletinin yararına olduğunu düzgün değerlendirmesi onun askeri sezgi ve səriştəsində haber verir. Gerçekten de, bundan sonra Uzun Hasan'ın istihbarat grup Rüstəm Tərxanın ordularına saldırarak onları damadağın etmiş, Karakoyunluları katı korkuya düşürmüştü.

Kadınların erkeklere göre hayatın tüm alanlarında hukuksuz bir durumda olduğu bir dönemde, Azerbaycan tarihinde böyle mert ve cesur, diplomat kadınlarımızın varlığı gurur yaratıyor. Sara Hatun uzak tarihi geçmişimizde yaşasa da, onun siyasi kültürü, diplomatik faaliyeti ve kişisel şecaati gelecek nesiller için de bir örnektir.

ƏDƏBİYYAT

1. Yaqub Mahmudov. *Sara Xatun. Azərbaycan diplomatiyası*. Bakı, 1993.
2. Yaqub Mahmudov. *Öyrənilməmiş səhifələr*. Bakı, 1972.

Guljannat HUSEYNLİ

Baku State University,

Faculty of History, senior B.A student

E-mail: guljannathuseynli@gmail.com

THE STUDY OF THE MILITARY-POLITICAL PRESENCE OF THE U.S AND RUSSIA IN POST-SOVIET SOUTHERN CAUCASUS REGION THE HISTORIOGRAPHY OF AZERBAIJAN

Academic Advisor:

Javid ALISGANDARLI

Baku State University

Keywords: Southern Caucasus, U.S, Russia, the military-political presence, the historiography of Azerbaijan

This research focuses on historical comparison and analysis of the study level of the issue of military-political presence of the U.S and Russia in the Post-Soviet Region in the historiography of

Azerbaijan. The research question for this research has been formulated as How well researched this topic by Azerbaijani researchers and scholars? Which angles they are looking to this issue from? Why this topic is very actual one for Azerbaijani researchers?

However, this issue is not attracted researchers of Azerbaijan, as they are mostly made a research regarding the political relations of these states. However there are some researchers such as *Farhad Mammadov* (Director, the Center for Strategic Studies under the President of Republic of Azerbaijan (SAM)), *Gulshan Pashayeva* (Deputy Director, the Center for Strategic Studies under the President of Republic of Azerbaijan (SAM)), *Fuad Chiragov* (Research Fellow, Foreign Policy Analysis Department, the Center for Strategic Studies under the President of Republic of Azerbaijan (SAM)), *Vusal Gasimli* (Head, Economic Analysis and Global Affairs Department, the Center for Strategic Studies under the President of Republic of Azerbaijan (SAM)), *Reshad Karimov* (Independent expert), *Jannatkhon Eyvazov* (Ph.D.(Political Science), Lecturer at Baku State University), *Zaur Shiriyev* (Senior Research Fellow, ADA University), *Sevinj Ruintan* (associate professor at Baku State University), *Javid Alisgandarli* (Lecturer at Baku State University) and others has been touched this issue in their researches.

We can observe that, due to the Azerbaijani researchers the main directions of the relations between the U.S and Caucasus countries starting from the 1990s. Moreover, it highlights the main geostrategic goals of the U.S in the South Caucasus compared to Russia in the late XX century and beginning of the XXI century. Needless to say that the Southern part of Caucasus region has always been attractive not only for regional powers but also for global powers such as the U.S and Russia.

In 1991, the U.S became one of the first countries, which recognized the independence of newly established states in the South Caucasus (3). Since then, the U.S tried to eliminate the engagement and influence of Russia this region. In this regard, the U.S implemented the policy towards the South Caucasus, which was mostly up to Russian – U.S relations (3).

From this point of view, the main direction of the U.S policy towards South Caucasus states has been to integrate them into Europe in order to decrease the impact of Russia in the region, as it achieved in Georgia (4).

Moscow's geopolitical activity in its "near abroad" is often identified with the strengthening of authoritarian tendencies in Russia itself. Taking into account that, such a rapid activity creates a challenge to the United States and it can be a symbolic return to the Cold War era (2).

Besides traditional diplomacy, it can be seen that Azerbaijan and Armenia, both play a significant role in the policy of the U.S. towards the South Caucasus. The main challenge of elaborating Russia's impact on these countries is the ongoing conflict between two states (3). As the results of the Georgia's integration to Europe was losing its territories (South Osetia and Abkhazia), Azerbaijan and Armenia are both afraid of the same scenario in the framework of the Nagorno-Karabakh.

However, viewing from Russia's angle the situation is different that the U.S. According to the Sevinj Ruintan and Javid Alisgandarli, Russia has always been in the Caucasus where it has great ambitions and opportunities both political and military (1).

It can be clearly seen that, Russia always tried to use military-political actions in Caucasus region. In light of the six day war between Russia and Georgia, we can observe that the Russia is ready to use military power where its political power sucks.

Due to the authors, the U.S has never had a chance to get this region as close as Russia. Due to the great distance, the U.S has always tried to impact politically and by involvement of NATO in this region (2).

REFERENCES

1. Sevinj Ruintan, Javid Alisgandarli. *About The Russian Military-Political Presense in The Post-Sovyet Southern Caucasus*.

Retrieved from:

http://history.bsu.edu.az/en/content/ruintan_sevindj_farrukh_254
[Accessed on April 29, 2017].

2. Zaur Shiriyev. *NATO's South Caucasus paradigm: beyond 2014.*

Retrieved from:

http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_5598_article_-_zaur_shiriyev.pdf [Accessed on April 29, 2017].

3. Fuad Chiragov and Reshad Karimov. *Policies from afar: the US options towards greater regional unity in the South Caucasus.*

Retrieved from:

http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_5598_article_-_fuad_chiragov_and_reshad_karimov.pdf [Accessed on April 29, 2017].

4. Jannatkhan Eyvazov. *Political Structure of The Post-Soviet Region and National Security of Azerbaijan.* Retrieved from:

<https://bakustate.academia.edu/JannatkhanEyvazov> [Accessed on April 29, 2017].

Ayan KARIMOVA

Baku State University

Faculty of History, 2nd year student

E-mail: ayan_kerimova@yahoo.com

AMERICAN SCIENTIST GUENTER LEWY ABOUT “ARMENIAN GENOCIDE” OF 1915

Academic Advisor:

PhD Elmira Ismayilova

Baku State University

Key words: “Armenian genocide”, Guenter Lewy, Ottoman Empire, relocation of armenians

Nowadays the word "Armenian genocide" which armenians claim that took place in 1915 during the World War I by turks is still stay as a pretension. It is one of the disputable questions which demands facts and that is why I am interested in researching this

topic.

Guenter Lewy is an American author and political scientist, professor emeritus of Political Science at the University of Massachusetts Amherst. When I began to study his works, I met that most of his works are associated with the term of "genocide". That is why, I think that information which is provided by Guenter Lewy is important for understanding and analyzing of real situation and truth about "Armenian genocide".

In "The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide" which was published in 2005, Guenter Lewy argues that there is no sufficient evidence that Young Turk regime organized the massacres of Armenians in the Ottoman Empire. In his book he states that the killings were not genocide. It is not proven that it was organized by the government and also the argument that the deportations actually constituted a premeditated program of extermination of the Armenians in Ottoman Empire is difficult to compare with many aspects and characteristics of the relocations.

In 1914 Ottoman Empire joined to war and began to fight against Russia and how we know, armenians were in favor of Russia. When Russian troops started to enter the territory of Turks, Ottoman Empire assumed that armenians could make alliance with Russia. On the other hand, the British launched a campaign in Chanakkale. That is why, Ottoman Empire decided to relocate armenians.

According to Guenter Lewy's calculations, during this relocation, 37% of armenians died because of epidemics, food inadequacy and massacres. He mentioned that "the Ottoman government wanted to arrange an orderly process, but did not have the means to do so." Guenter Lewy using sources calculated that more than 600 000 armenians which died were general number from 1914 till 1918. It didn't happen only in 1915 and causes of losses were different, not only massacres.

Guenter Lewy highlighted that he is less than impressed about vote of the International Association of Genocide Scholars (IAGS), about the issue that the Armenian question was one of the

major genocides of the modern history. The majority of experts which proclaimed it have never been in archives or done any other original research on the subject, about the history of Ottoman Empire. In return, the IAGS labelled Lewy as a "genocide denier." Guenter Lewy recognized only Holocaust as a genocide of the XX century.

REFERENCES

1. *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey. A Disputed Genocide.* Guenter Lewy. 2005 by University of Utah Press. P.329
2. Guenter Lewy. *The First Genocide of the 20th Century?* Commentary December 2005. (Online). Retrieved from: http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/ErmeniIddialari/guenter-lewy-the-first-genocide-of-the-20th-century-_in-_commentary-2005.pdf [Accessed on April 29, 2017].

Рена ИБРАГИМОВА

*доцент кафедры Археологии и Этнографии
Бакинского Государственного Университета*

E-mail: renaibrahimova@gmail.com

ПРОБЛЕМЫ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА

Ключевые слова: Кавказ, этнография, кумыки, ногойцы, балкары, карачаевцы, шумеры, лексические параллели, пережитки первобытных верований

Кавказ стал объектом широкого этнографического изучения после кавказской войны. Организовывались экспедиции, собирались артефакты, письменные источники, фольклор. Именно в XIX веке появились фундаментальные труды по Южному и Северному Кавказу. Этот регион со сложным этническим и лингвистическим составом, социально-общественны-

ми институтами, адатами был непочатым краем для этнографов. Сведения о Кавказе имеются в трудах некоторых арабских авторов. Историк X века Абу-ль-Хасан Али-аль-Масуди писал в своем труде «Книга сообщений и знаний», что «в горах Кабк (Кавказа) громадное количество царств и племен. В этих горах насчитывается 72 племени и у каждого свой царь, свой язык, не схожий с другими наречиями». Известный исследователь И.М.Мизиев в своей книге «Шаги к истокам этнической истории Центрального Кавказа» на основе археологических, лингвистических, данных выявил сходство между тюркскими языками Северного Кавказа и языками Передней Азии. И.Мизиев впервые ввел в научный оборот шумеро-балкаро-карачаевские лексические схождения и скифо-тюркские параллели.

И.Мизиев научно-критически относится к индоиранской позиции по отношению этногенеза и этнической истории народов Северного Кавказа. Он название древнего государства Элам сопоставил с тюркским словом эл, которое означает «группа племен», «племенной союз», «государственное устройство». А в балкаро-карачаевском языке означает «мое село», «моя страна». Имена многих шумеро-аккадских и вавилонно-египетских богов бытуют в балкаро-карачаевской среде в форме употребляемых клятвенных заклинаний, изречений, наговоров, божественного заверения, то есть в тех формах в каких дошел до нас шумерский язык. Так, верховная богиня материнского рода, деторождения, родительница всего существующего-Инанна фигурирует в речи балкаро-карачаевских женщин наравне с именем Аллаха в слове ийан, равнозначном русскому «ей-богу». Кроме того, самую старшую бабушку в роду называют ынна. В балкаро-карачаевских божественных заклинаниях часто употребляются выражения: «Шибиля урсун!» - «Пусть поразит Шибиля (боги Ши и Биль)», которые идентичны именам древнеегипетского бога небесного свода Шу, равного вавилонскому богу земли Биллу. Имя бога города Вавилона – Мардука, отличавшегося большой силой, отвагой и

смелостью, сохранилось у балкарцев и карачаевцев в воинственном, ободряющем восклицании «Эй, марджа!». Этот клич был известен еще и сарматским племенам, но попытки объяснить его с ирано-осетинского языка, как происходящий от слова марг - «яд», неубедительно, так как не соответствуют смыслу этого восклицания. Слова марджа у балкарцев и карачаевцев употребляется очень часто и выражает просьбу: »Кел, марджа, кел!; Айт, марджа» - «Приди, ради бога!», «Скажи, ради бога!».

Исследователи уже обращали внимание на возможную связь между шумерским термином дингир-«бог» и известным верховным богом тюркских народов – Дэнгир, Тенгир, Тенгри, олицетворение «вечного неба и солнца, создателя всех благ. В эпической песне о Гильгамеше говорится, что Гильгамеш приносит в жертву солнцу маленького козленка и просит у него благоденствия. У балкарцев и карачаевцев ежегодно верховному божеству Тейри приносился в жертву первый козленок нового приплода в просьбой у него хорошего окота овец. В «Законах Хамураппи» - важном письменном источнике 18 века до н.э., слово мускин обозначает представителей покоренной части населения, т.е. свободных, но не имеющих земельную собственность и не являющихся полноправными гражданами. Отсюда произошло значение «нищий», «бедняк», «жалкий», «больной». В этих значениях бытует у балкарцев и карачаевцев термин мискун. И.Мизиев выявил параллели между термином Тойтосир - богом солнца у скифов и Кайтериси - богом солнца, света у балкар-карачаевцев.

И.Мизиев представил ряд идентичных по значению слов в шумерском и в языке карачаевцев и балкарцев. Например, на шумерском языке аз-мало; ба-ба-предок; даим-постоянно; ер-ерен-ери-воин и т.д., на балкар-карачаевском имеет то же значение.

Большую роль в изучении этногенеза, хозяйственного быта, материальной и духовной культуры, общественного строя тюркских народов Северного Кавказа сыграла видный исследе-

дователь-этнограф Сакинат Шихахмедовна Гаджиева – основоположник дагестанской этнографической науки, доктор исторических наук. Она под руководством известного ученого-кавказоведа проф.М.О Косвена в 1952 году одной из первых женщин в Дагестане защитила кандидатскую диссертацию на тему: «Каякентские кумыки в XIX-нач.XX вв.». Будучи кумычкой по происхождению, С.Гаджиева изучает различные проблемы этнографии кумыков. В 1962 году С.Гаджиева успешно защищает докторскую диссертацию на тему: »Кумыки. Историко-этнографическое исследование». Она является автором академических исследований – «Кумыки» (1961, «Материальная культура кумыков» (1969); «Материальная культура ногайцев» (1976); «Очерки брака и семьи у ногайцев»; «Традиционный земледельческий календарь и календарные обряды кумыков» (1989); «Дагестанские терекеминцы» (1990); «Дагестанские азербайджанцы» (1999).

С.Гаджиева указала, что в кумыкском этносе присутствует древнедохазарское ядро. Это тюркоязычное ядро составляли более ранние докипчакские корни. С.Гаджиева обратила внимание на необходимость исследования огузского компонента в сложении южных кумыков. Благодаря плодотворной научной деятельности С.Гаджевой тюркские народы Северного Кавказа оказались более изученными, чем другие соседние народы. Ареал исследований С.Гаджиевой был очень широк. Она изучала этнографию народов кавказской языковой семьи, таких как аварцы, лезгины; малочисленных народов – андийцев, тиндалов, бежтинцев, годоберинов, дидойцев, даргинцев, кубачинцев, лакцев и др.

Составной частью этнографической науки являются первобытные верования народов. В этой области проделана большая работа исследователями. Так, например, Р.Х.Керейтов, в статье «Мифологические персонажи традиционных верований ногайцев», характеризовал доисламские верования и обряды ногайцев на основе полевых изысканий, проведенных в ногайских аулах Карачаево-Черкесской автономной области Ставро-

польского края. В среде старшего поколения сохранились вера в различных духов: йин, шайтан, сарыгыз, деюв, албаслы, пери и др., которые занимали основное место и демонологических представлениях народов Средней Азии и Казахстана, Поволжья и Кавказа. Вера в духов у ногайцев нашла отражение в различных областях быта. Например, в общемусульманском обычае, по которому человек, приступая к еде, обязан произнести «бисмиллах», чтобы еда не досталась бесчисленным духам, которые окружают человека. Или, чтобы помолвка была нерушимой, родителям невесты семья жениха преподносила специальные подарки, чтобы духи не воспрепятствовали заключению брака. Для предохранения от злых духов использовали обереги, обычно железные предметы, что является характерным для доисламских верования и азербайджанцев. Часто наблюдается сочетание доисламских и исламских верований в быту. Так, у ногайцев как оберег, под подушку в люльку ребенка клали железный предмет, а к люльке привязывали амулет с текстами из Корана. Наиболее распространенный образ в верованиях ногайцев-албаслы. Этот дух широко известен народам, живущим от Алтая до Кавказа. У азербайджанцев и курдов-это халанасы, для защиты от которой носили талисман. В традиционной демонологии ногайцев значительное место занимают духи-хозяева-ие. Это суванасы-мать воды, уый иесы-хозяин дома, ер иеси-хозяин земли и т.п.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гаджиева С.Ш. *Кумыки*. М., 1961.
2. Керейтов Р.Х. *Мифологические персонажи традиционных верований ногайцев* // журнал «Советская этнография», 2, М., 1980 г.
3. Qeybullayev Ə.Q. *Azərbaycanlılarda ailə və nigah*. Bakı, 1994.
4. Мизиев И.М. *Шаги к истокам этнической истории Центрального Кавказа*. Нальчик, 1986.

НУРЛАНА ДЖАВАНШИР

*Доктор философии по истории,
Бакинский Государственный Университет,
исторический факультет
E-mail: nurlanac@gmail.com*

ДОГОВОРЫ, КАК СРЕДСТВО УТВЕРЖДЕНИЯ РУССКОГО ГОСПОДСТВА В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ключевые слова: договор, дань, подданство, Гарабахское ханство

Договоры, как средство утверждения русского господства, давно были на вооружении внешней политики Российской империи. Достаточно вспомнить договоры России с Крымским ханством, Картли-Кахетинским царством. Они позволяли империи при небольших издержках включать желаемые территории в сферу своего влияния, укрепляться там вплоть до установления русского административного правления в полном объеме. Первый подобный шаг в Азербайджане был предпринят администрацией Павла I, когда в декабре 1802 года, уже после смерти императора, был подписан Георгиевский договор с участием дагестанских правителей, трех азербайджанских ханств и России, который, имея в основном экономический характер, подтверждал российское подданство подписывающих сторон и объективно укреплял позиции империи в Прикаспии. Однако, этот договор остался на бумаге, т.к. новый главнокомандующий и правитель Грузии князь Цицианов имел на момент его подписания уже другой план действий, составленный при участии графа В.Зубова. Используя свое военное присутствие и «бряцая оружием», Цицианов ставил задачу склонить местных правителей к принятию подданства на основе «постановлений», «условий», «правил» и других

односторонних обязательств. Он так описывал свое видение будущего Кавказа: «Оставлять царей при мнимом их царстве, но в совершенном подданстве России, на условиях выгоды ей доставляющих...». В своих письмах к владетельным ханам он настойчиво предлагал «искать и просить письменно подданство всероссийское...», не гнушаясь прямыми угрозами военного вмешательства и смещения с престола, как это было с Гянджинским ханом, поддержкой альтернативных кандидатов, как это было с Шекинским, Нахчыванским и Иреванским ханами, посулами о приращении новых территорий – во время переговоров с Ибрагим ханом Гарабахским и Мустафа ханом Шемахинским. За короткий период своего «сардарства» Цицианов принял в российское подданство Джарские джамааты, Имеретию, Мингрелию, Гурию, Гарабахское, Шекинское, Шемахинское ханства, намеревался заключить договоров с Бакинским, Гянджинским ханствами. Иреванскому ханству в мае 1804 года еще до начала войны с каджарами предлагались условия вступления в подданство на основе договора. Сардар на эту тему вел даже переговоры с ханами Южного Азербайджана. Можно с уверенностью сказать, что в своей политике на Кавказе Цицианов больше использовал переговорный процесс, чем военную силу. Это объяснялось малым числом русских войск и военными действиями русских на европейских фронтах. Этой тактики придерживались преемники Цицианова вплоть до главнокомандующего Пауллуччи. Дело дошло до того, что генерал Тормасов даже Ахалцихскому паше предлагал пункты вступления в Российское подданство.

В начале своих переговоров с ханами Цицианов навязывал им весьма тяжелые условия, которые представляли фактически односторонние обязательства входящей в подданство стороны. Так, с Гарабахским ханом в 1804 году планировалось подписать только «правила», скрепленные присягой хана присланному в Шушу русскому чиновнику. Однако упорство ханов, с некоторыми из которых переговоры тянулись месяцами, и трудности, с которыми столкнулись здесь русские войска

(проблемы обеспечения, квартирования, некомплектovanность войск) заставляли русских смягчать ранее предлагаемые условия и формат подписываемых документов. В январе 1805 года в переписке между Цициановым и Ибрагим ханом появились такие формулировки, как «предварительный проект трактата», «личная встреча», «подписание от моего и его имени» и т.д. По-видимому, ханы склоняли сардара на подписание договоров, близких к Георгиевскому трактату 1783 года. При сравнении текстов Кюрекчайских договоров с Георгиевским трактатом обнаруживается не только общее по сути, но и полное текстовое совпадение. Так, формулировки 1-4 статей абсолютно аналогичны. Это, ограничения во внешней политике, процедура утверждения на престоле, принятие присяги, полномочия во внутренней политике, присутствие войск и их обеспечение. Интересно, что в Куракчайских договорах самими русскими эта система взаимоотношений представлена как «подданство», а в Георгиевском, как «покровительство и верховная власть». Однако, название не меняет сути. Это были неравноправные договоры. Одним из показателей этого являются Клятвенные обещания, которые давали как азербайджанские ханы, так и грузинский царь.

Следует остановиться на вопросе о том, насколько эти соглашения соответствовали статусу договора в том значении, которое придается ему международным правом. Сама русская администрация, в том числе и Цицианов, который называл подписанные им договоры то «трактатами», то «постановлениями», то «условиями», внесли путаницу в этот вопрос. Договор – это соглашение между двумя государствами или субъектами международного права, устанавливающие их взаимные обязанности в политических, экономических или иных отношениях. Исходя из вышеуказанного, не вызывает сомнений, что заключенные Российской империей с азербайджанскими ханствами договоры, являются ничем иным, как соглашениями между государствами с взаимными обязательствами. Расположение статей, как чередующиеся обязательства сторон, наро-

чито подчеркивали статус документа, равно как и место его подписания.

В дополнение к указанным статьям в договоры с азербайджанскими ханами включались такие пункты, как предоставление аманатов и выплата дани. Переписка сардара с русской администрацией в Петербурге свидетельствует о том, что по вопросу о составлении условий договоров Цицианов действовал абсолютно по собственному усмотрению, только посылая «центру» пункты для рассмотрения и утверждения. Он максимально хотел приблизить условия трактата и процедуру его заключения к традиционным в этом регионе таким атрибутам вассальных отношений, как дань, аманаты, грамота (фирман) на правление, знамя, дары (золотое перо, сабля, ордена наследникам и т.д.). По этому поводу Цицианов в феврале 1804 года писал в Петербург к канцлеру, что «...дерзнул принять правило противное прежде бывшей здесь системе и вместо того, чтобы жалованьем и подарками...платить некоторый род дани за мнимое их подданство, - я сам требую дани». Цицианов связывал такое решение «с особенностями азиатского мышления», т.к. зависимость здесь всегда выражается через обязательства выплаты дани: «данник - значит подданный». Как видим, дань являлась средством политического воздействия на владетельных ханов. Но не только. По замыслу русских из ханской дани должны были погашаться расходы на содержание русских войск, содержаться аманаты и выдаваться жалованье ханам и их детям, вестись строительные работы и пр.

Заключая договоры с ханами, русские получали военно-политическое преимущество на землях севернее Араза и возможность не допускать сюда каджаров и объединения вокруг них антирусских сил. Переход влиятельных ханств в российское подданство через договоры создавал прецедент и мог подвигнуть другие ханства, да и владетелей средней руки, на аналогичные действия. Экономическая перспектива этих шагов также могла быть значительной. Так, министр иностранных дел России А.Чарторыйский, считавший экономические

цели основными в походе Цицианова, советовал ему приступить к образованию коммерческих видов, главнейший предмет завоеваний наших в той стране...» (АКАК, т.2,816/814).

Если экономическая составная этого плана была отсрочена на многие годы, то военно-политическая, пусть частично, но сработала.

Гарнизоны в Шуше, Шеки, Джарах прикрывали действия каджаров по Аrazу и дагестанских феодалов с севера, не допуская их объединения. Русские войска, получая довольство от ханов хлебом и фуражем, могли совершать глубокие рейды в расположение противника. Русские часто использовали военные силы местных правителей. Известно, что русская конница на Кавказе была весьма малочисленной, что компенсировалось действиями Газахских, Борчалинских всадников и Гарабахской конницы. Ни одна крупная военная операция не обходилась без их участия. Действия гарнизонных начальников, нередко, превышающих свои полномочия и умело использующих внутренние противоречия, создавали проблемы внутри ханств, ослабляя сопротивление. Говоря о «святости трактатов», русские не только не выполняли их, но и, в нарушение условий, значительно ужесточали режим своего присутствия. Это касалось сбора дани, ограничения владетельных прав ханов (например, введение военного суда в Гарабахе под председательством русского офицера), и членов ханской семьи, вывод части населения из подчинения хана и подчинение его окружному начальнику и т.д. Все это создавало условия для полного установления русского господства в Северном Азербайджане, не последнюю роль в котором сыграли заключенные с ханами договоры.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Акты Кавказской Археографической Комиссии*. Т.2, Тифлис, 1868.
2. *Акты Кавказской Археографической Комиссии*. Т.4, Тифлис, 1870.

3. *Акты Кавказской Археографической Комиссии*. Т.5, Тифлис, 1873.
4. *Государственный исторический архив Грузии*. Ф.2., оп.1, дело 120.
5. Дубровин Н. *Закавказье от 1803-1806 гг.* СПб., 1866.
6. *Российский Государственный Военно-исторический архив*. Ф.482, оп.1, д.200.

Натаван АГАЕВА

Институт Востоковедения

им.акад.З.Буниятова НАНА,

диссертант отдела Истории и экономики Турции

E-mail: n.agmaeva@gmail.com

ЗНАЧЕНИЕ МЕМУАРОВ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ XIX ВЕКА

Ключевые слова: Османская империя, XIX век, мемуары, путешествие, военное положение, сельское хозяйство, социальное положение

Одним из источников изучения истории Османской империи XIX века, помимо официальных документов – хроник, написанных векаи-ньювисами, трактатов рисале, указов и тетрадей («мюфессел» и «иджмал дефтер»), являются также и источники «личного происхождения», такие как мемуары, письма, путевые заметки и записки. В истории Османской империи XIX века подобного жанра источники имеют преимущественно европейских авторов и носят характер записок путешественников, донесений иностранных послов при султане в письмах, дневников и научных трудов. Ценность подобных источников в том, что эти работы, помимо политического положения в стране, в большинстве своем, посвящены также и социально-экономическим вопросам и позволяют воссоздать картину развития истории Османской империи изучаемого

периода, предоставляя детальную информацию о различных сферах жизни страны. Особый интерес в этом плане представляет ряд мемуаров, в которых описание Османской империи XIX века дается через собственный опыт проживания авторов в данном государстве. Их подход в описании ряда значительных событий позволяет рассмотреть полотно истории страны с различных, зачастую новых, сторон.

Если разделить историю Османской империи условно на несколько периодов, то начало XIX века примечательно с точки зрения военного положения в стране, вторая четверть до середины века ознаменовалась проведением модернизационных реформ, а вторая половина характеризуется особенностями проведения национальной и религиозной политики.

При изучении событий, происходящих в государстве в первой четверти XIX века, бесценные данные можно извлечь из мемуаров графа Хельмута Карла Бэрнхарда фон Мольтке-старшего. Будучи офицером прусской армии, в 1835 году он приезжает в Османскую империю, где впоследствии проводит 4 года по приглашению султана Махмуда II, помогая ему реорганизовывать армию в числе других иностранных специалистов и военных советников. Вернувшись домой в 1839 году, граф Мольтке-старший в период с 1841 до 1844 издае 5 эссе в одном из ведущих политических журналов Германии того времени *Augsburger Allgemeine Zeitung*: «Германия и Палестина» 1841; «Страна и народ курдов» 1841; «Военное и политическое положение в Османской империи» 1841; «Рашид, Иззет и Порта» 1842; «Устье Дуная» 1844. Все эти эссе объединены в книге мемуаров в одну главу, которая получила название «Эссе по Восточному вопросу».

В 1839 году, когда срок службы графа в Турции подходит к концу, на трон Османской империи восходит султан Абдул-Меджид I. Сведения о данном периоде широко раскрыты в мемуарах служителя Англиканской миссии преподобного Генри Кристмаса в книге, опубликованной в 1854 году под названием «Султан Турции Абдул Междид хан: краткие мемуары

его жизни и правления, с заметками о стране, армии, флоте и настоящих планах». Мемуары священнослужителя изобилуют статистическими данными по широкому спектру вопросов: политическая ситуация, положение коммерции и курса национальной валюты, сельское хозяйство, армия, образование и т.п. Для изучающих именно эту сторону истории Османской империи данный труд может оказаться богатым источником ценной информации. Но ценность этих мемуаров заключается не только в представленных фактических данных о положении страны в тот период, но и в описании настроений общества того времени, некоторых фактах из личной жизни султана и его описания не как правителя, а как молодого человека, обремененного, однако, огромной властью.

Хозяйственная жизнь населения Османской империи подробно описана в путевых заметках французского живописца, керамиста Теофила Дейроля. Отправленный французским правительством для изучения восточных регионов Османской империи, натуралист в 1869 году доезжает до Трабзона, откуда и начинается его путешествие по восточным областям страны. В 1875 году он публикует свои заметки в журнале путешествий *Le Tour du Monde*. Свои мемуары он посвятил не столько изучению политического положения страны, сколько описанию народа, его культуры и занятий, привычек и традиций быта, хотя некоторая фактическая информация, безусловно, тоже присутствует. Мемуары данного автора на примере произошедших с ним в пути историй, или тех событий, которых он был всего лишь свидетелем, позволяют изучить детали бытовой жизни многонационального населения Османской империи со всех сторон, их взаимодействие, был и сосуществование.

О настроениях, царивших в последней четверти XIX века в стране, когда страной правил Абдул-Хамид II, можно узнать из книги Грейс Эллисон «Европейские впечатления турецкой женщины», в которой автор собрала все письма турецкой аристократки Хадидже Зеннур, представительницы высшего общества империи, внушки графа де Шатонеф, французского

офицера, переехавшего в Турцию в начале XIX века, впоследствии принявшего ислам и поступившего здесь на службу, получившего должность главы одного из отделов канцелярии главного артиллерийского бюро империи Топхане и оставшегося в стране навсегда. Зейнеб-ханум в 1906 году вместе со своими сестрами эмигрирует в Европу. В письмах, датированных 1906-1912-ми годами, Зейнеб-ханум делится с Грейс Эллисон своими впечатлениями о Западе - его жизни и порядках, культуре и манерах, быте и развлечениях, но наряду с этим, она также вспоминает истории из своей прошлой жизни в Османской империи, откуда она родом, повествует об исторических событиях, свидетельницей которых явилась. Данная переписка в полной мере отражает настроения, существовавшие в определенных кругах османского общества во второй половине XIX века.

Все упомянутые выше мемуары представляют собой богатый источник для изучения истории Османской империи XIX века. Написанные в разный период времени, они призваны помочь воссоздать картину Османской империи того периода, путем предоставления уникальных детальных данных, не нашедших, в некоторых случаях, отражения в официальных документах.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Essays, speeches and memoirs of Field-Marshal Count Helmuth von Moltke*, NY, 1893, Vol. I.
2. The Rev. Henry Christmas. *The Sultan of Turkey, Abdul Medjid Khan: a brief memoir of his life and reign, with notices of the country, its army, navy & present prospects*. London, 1854.
3. Theophile Deyrolle. *1869'da Trabzondan Erzuruma*. Türkçeye çeviren: Reşad Ekrem Koçu, İstanbul, 1938.
4. Zeyneb Hanoum. *A Turkish Woman's European Impressions*, edited & with an introduction by Grace Ellison (Philadelphia: J.B. Lippincott Company, London: Seeley, Service & Co. Ltd., 1913).

19 May 2017, Bakı

Bölmə iclasları – 10.00 – 12.00

I Bölmə

Türk xalqlarının yeni və müasir dövrlər tarixi məsələləri (1)

Azər AXUNDOV

Azərbaycan Dövlət

Aqrar Universitetinin baş müəllimi

Elgün ASLANOV

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin müəllimi

E-mail: e.aslanov85@mail.ru

TÜRKÇÜLÜK VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYALARI HAQQINDA

Açar sözlər: milli mətbuat, milli burjaziya, millət, ideologiya, türkçülük, azərbaycançılıq

XIX əsrin II yarısından Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı milli-demokratik fikrin formalaşmasına geniş imkanlar açdı. Milli mətbuatın yaranması - “Əkinçi”, “Ziya”, “Kəşkül” və sair mətbuat orqanları milli-demokratik fikrin oyanmasında böyük rol oynadılar. XX-əsrin əvvəllərində isə Türk xalqları içərisində böyük oyanış meydana çıxması ilə türkçülük ideologiyası yarandı.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq türk xalqları içərisində özünü dərk və özünə qayıtma meyilləri gəclənməyə başlayır. Bu oyanış özünü daha çox Rusiyada göstərirdi. O dövrün siyahıya almasına görə Rusiyada 100-dən çox türk dilli xalq yaşayırdı. Ona görə də türkçülük ideologiyasının mərkəzi Rusiya sayılırdı.

Bakıda H.B.Zərdabinin nəşr etdirdiyi “Əkinçi” qəzetində, sonra isə Baxçasarayda (Kırım) İsmayıl bəy Qasıralının “Tərcüman” qəzetində geniş inkişaf edən türkçülük ideyaları Rusiyadakı türk xalqlarının milli şüurunun formalaşmasında və inkişafında

mühüm rol oynamışdır. Türkdilli mətbuat turançılıq idealarının cü-cərməsi üçün zəmin yaratmış oldu.

M.Şaxtaxtinskiyin Tiflisdə nəşr etdirdiyi “Şərqi Rus”, Ə.Topçubaşovun Bakıda nəşr etdiyi “Həyat”, Ə.Ağaoğlunun buraxdığı “İrşad”, Əli Bəy Hüseynzadənin “Fiyuzat” və s. mətbuat orqanlarında türklərin özünüdərk və özünəqayıtməsi, onların tarixi dövlətçilik ənənələri ilə bağlı məqalələr diqqəti cəlb edirdi. Azərbaycanda türkçülük hərəkatının əsas ideoloqlarından biri Əli Bəy Hüseynzadə olmuşdur. “Fiyuzat” məcmuəsində Əli Bəy Hüseynzadə türk xalqlarının qüdrəti, böyüklüyü, mədəniyyəti haqqında yazmaqla bərabər, ruslaşdırma və farslaşdırma siyasətinə qarşı çıxır, bu siyasəti tənqid edirdi [1, s.45-46].

Əli Bəy Hüseynzadə türk qanlı, islam əqidəli, avropa düşüncəli fədailər yetişdirmək şüarını irəli sürürdü. O yazırdı: “Fiyuzatın tutduğu yol türkçülük, islamçılıq və avropalılıq olmuşdur” [1, s.33]. Yuxarıda adı çəkilən mətbuat orqanlarında daha çox türkçülük və turançılıq ideyalarının genişlənməsinə diqqət yetirilirdi.

Birinci Rus inqilabından sonra (1905-1907-ci illər) Rusiyada yaşayan bir sıra türkçülük ideyasını yayan ziyalılar siyasi şəraitlə əlaqədar Türkiyəyə müraciət etməyə məcbur oldular. Yusif Akçura oğlu (milliyətcə tatar idi), Əli Bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, İsmayıl Bəy Qasıralı və başqa aydınlar öz fəaliyyətlərini Türkiyədə davam etdirdilər. Onların təsiri ilə Ziya Göy Alp, Mustafa Kamal Atatürk, Əli Kamal (Qahirədə “Türk” adlı qəzet nəşr etdirirdi) Zəki Toğan və başqa türkçü ideoloqlar yetişmişdilər [2].

XX əsrin əvvəllərində mətbuat orqanlarında daha çox türkçülük və turançılıq ideyalarının genişlənməsinə diqqət yetirilirdi. Yəni bütün türk xalqlarının vahid Turan dövlətində birləşməsi ideyası gündəmdə idi. Türkçülük və Turançılıq ideyalarının yarandığı ilk mərhələni Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “romantik panturkizm” dövrü adlandırmışdır [3, s.34]. Lakin əhəmiyyətinə baxmayaraq milli şüurun formalaşdığı şəraitdə gerçəkləşməsi xəyal olan “romantik panturkizm” milli qüvvələrin tələbatına cavab vermir.

Bir çox mənbələrdə, əsasən çar Rusiyasında Azərbaycan türklərini “tatar” deyərək adlandırmışlar. M.Ə.Rəsulzadə ilk dəfə “Açıq

söz” qəzetində “müsəlman” və “tatar” kəlməsi yerinə “türk” kəlməsi işlətmişdi ki, bununla da “ümmət” və “ümmətçilik” dönməni rəsmən bağlamış oldu, onun yerini “milliyət” və “türk” millətçiliyi adını alan yeni bir dönmə tutmuş oldu [4, s.34].

Türkçülük ideoloqları bir qayda olaraq türk aləminin hüdudlarını müəyyən etməyə çalışaraq, bu işdə ərəzi amilinə tez-tez müraciət edirdilər. Əhməd Ağa oğlunun “Türk yurdu” jurnalında nəşr etdiyi “Türk aləmi” məqaləsi xüsusi ilə diqqəti cəlb edir. O, yazırdı: “Asiyanın üzərində ucalan Altay dağlarından axıb gələn türklər şimal və cənubuna, şərq və qərbinə yayılmışlar. Türklər Çinin ən ucqar bucaqlarından Fillandiya, Polşa, Macarıstan və Şimali Afrika-yadək müxtəlif ərəzilərdə səpələnmişlər” [4, 34].

Əhməd Ağa oğlunun fikrincə, türk aləminin ərəzisi təxminən Avropa və Amerikanın birgə ərəzisinə bərabərdir və bu ərəzidə təxminən 70 milyon türk əhalisi yaşayır. Göstərmək lazımdır ki, bu rəqəm müasir dövrdə 250 milyonu keçmişdir.

XX əsrin sonlarından başlayaraq türkdilli ölkələr və muxtar qurumlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni yaxınlaşmalar baş verdi. Bu siyasətin həyata keçirilməsində Ulu Öndər H.Ə.Əliyevin gördüyü işlər əvəzsizdir. Onun təşəbbüsü ilə Traseka layihəsi olan Böyük İpək yolunun bərpa olunması türk respublikaları arasında yaxınlaşmanın əsasını qoydu.

1993-cü ildə ilk dəfə olaraq türkdilli dövlət başçılarından İstanbulda toplantısının keçirilməsi də bu ölkələrin iqtisadi və mədəni cəhətdən yaxınlaşmasında böyük rol oynadı.

Qlobal dünyada xalqların yaxınlaşması, millətçiliyin aradan qaldırıldığı bir dövrdə Azərbaycanda türkçülük siyasəti ilə yanaşı azərbaycançılıq siyasəti də gündəmə gətirilmişdir. Ulu Öndər H.Ə. Əliyev göstərirdi ki, biz türk mənşəli millətlik və türkdilli xalqlarının dilinə məxsus olan dilimiz - Azərbaycan dilimiz vardır. Bu gün dünyada azərbaycanlıların sayı 50 milyondan çoxdur. Onların hamısının ürəyi Azərbaycanla döyünür, Azərbaycan üçün çalışır, onun çiçəklənməsinə öz töhvələrini verirlər. Eyni zamanda, Azərbaycanda yaşayan digər etnik azlıqlar da özlərini bu vətənin bir parçası hesab edərək azad və sərbəst yaşayırlar.

Ulu Öndər H.Ə.Əliyevin sözləri ilə desək “Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Bizi bir-birimizə bağlayan ideal yaxınlığı, mənəvi-əxlaqi prinsiplərdir” [5, s.47].

ƏDƏBİYYAT

- 1.Əli Bəy Hüseynzadə. *Seçilmiş əsərləri*. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. Bakı, 2017. - 447 səh.
- 2.azerbaycanli.org/az/.html
3. M.Ə.Rəsulzadə. *Qafqaz türkləri* (çapa hazırlayan Y.Akpınar). İstanbul, 1993. – 34 səh.
4. *XX əsrin siyasi tarixi*. I hissə. Bakı, Şur nəşriyyatı, 1995.
5. Əliyev H.Ə. *Azərbaycan bütün azərbaycanlıların vətənidir*. Bakı, 2000. - 548 səh.

Şəbnəm CƏFƏROVA

*Bakı Dövlət Universiteti, “Türk xalqları tarixi”
kafedrasının əməkdaşı, dissertant
E-mail:shabnamhaciyeva@gmail.com*

ERMƏNİ MISSIONER TƏŞKİLAT VƏ KOMİTƏLƏRİN ANTİTÜRK FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: Osmanlı imperiyası, böyük dövlətlər, missioner təşkilat və komitələr, erməni patriarxlığı, erməni məsələsi

Osmanlı imperiyasında maraqları toqquşan böyük dövlətlərin başlıca məqsədi imperiyanı iqtisadi və maliyyə cəhətdən asılı hala salmaq, qərb kapitalını burada yerləşdirmək üçün erməni burjuaziyasından lazımınca istifadə etmək idi. Hədəfə çatmaq üçün onlar ilk növbədə ruhanilərdən - missionerlərdən istifadə etdilər. Anadoluya gələn xarici missionerlər ermənilər arasında protestant təriqətini təbliğ etmək, onları Qərb mədəniyyətinə yaxınlaşdırmağa çalışdılar. Bu yolla missioner təşkilatlar ölkə ərazisində yaşayan ermənilər arasında dini ayrı-seçkilik yaradır, bundan öz məqsədləri üçün istifadə edirdilər.

Amerikan missionerləri 1819-cu ildən etibarən gəlməyə başlamışdılar. 1832-ci ildə İstanbulda bir mərkəz qurulmuşdur. Missionerlər ilk vaxtlar iki əsas iş üzərində - müsəlmanlara və Şərq kilsəsinə istiqamətlənmiş fəaliyyətlərini qurmuşdular. Müsəlmanlar üzərindəki çalışmalar ələ bir nəticə vermədiyindən əsas fəaliyyət Şərq kilsəsi üzərində cəmlənmişdi. Belə ki, İstanbulun Bəyoğlu bölgəsində amerikalı missionerlər məktəb açaraq yəhudi, rum, erməni və katolikləri buraya cəlb etmiş, protestant məzhəbini yaymağa çalışmışlar. Lakin erməni ziyalıları İstanbul Erməni Patriarxlığına müraciət edərək missionerlərin ermənilər və digər xristianlar arasında bölücülükə məşğul olduqlarını və dini ayrı-seçkilik saldıqlarını bildirmiş, amerikalı keşişlərə qarşı tədbirlər görülməsini tələb etmişdilər.

Anadoluda “erməni məsələsi”nin meydana çıxmasında missioner təşkilat və komitələrinin fəaliyyətinin təhlilindən göründüyü kimi, XIX əsrin ortalarında keçirilən islahat fərmanları nəticəsində Osmanlı imperiyasını parçalamaq, Osmanlı ərazisindən keçən əhəmiyyətli dəniz və quru yollarını ələ keçirmək üçün böyük dövlətlər müxtəlif vasitələr, o cümlədən missioner təşkilatların xidmətindən məharətlə istifadə etmişlər. Böyük dövlətlər və onların dəstəklədiyi missioner təşkilatlar isə Osmanlı imperiyasında yaşayan etnik qrupları, xüsusilə erməniləri əsas hədəf seçmişlər. Xristianların “əzilməsi”, “təzyiq altında olması” şüarlarını əldə rəhbər tutmuş erməni başbilənləri bundan yararlanmağa cəhd göstərmiş, “erməni məsələsi”ni dünya dövlətlərinin diqqətinə çatdırmağa çalışmışlar.

Öz növbəsində burjaziyanın inkişafı milli hərəkətin inkişafına təkan verdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Krım müharibəsindən sonra Osmanlı imperatorluğunda 1856-cı il islahat fərmanı ilə Osmanlı təbəəsi arsında heç bir irq və din ayrılığı olmadığı bəyan edilirdi. Osmanlı imperatorluğu içərisində qurulan protestant missionerləri 1840-cı ildən sonra imperatorluq daxilində dağıdıcı və yırtıcı fəaliyyətə keçdilər. Zahirən din və məzhəb yaymaq istiqamətində fəaliyyət göstərən protestant missionerlərinin məqsədi Osmanlı katoliklərinin hamisi Fransa və Avstriya ilə pravoslavların hamisi çar Rusiyasına qarşı imperatorluqda haqq iddia etmək və bunlar əley-

hinə imperatorluğun daxili işlərinə müdaxilə edə biləcək bir protestant icması yaratmaq idi. Çünki daha əvvəl eyni missiyanı katolik və ortodoks azlıqları vasitəsi ilə həyata keçirməyə çalışan Fransa, Avstriya və Rusiya Livanı və Suriyadakı müsəlman və xristianlar arasındakı narazılıqlardan faydalanmaq yolu ilə “himayə” adı altında Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə müdaxilə imkanı əldə etmişlər.

Osmanlı dövlətinin daxili aləminə nüfuz etməyə çalışan bütün dövlətlərin hər birinin tez-tez imperiyanın daxili işinə qarışması və bütün bunların guya xristianların hüquqlarının qorunması naminə edildiyini açıqca göstərən tarixi sənədlər vardır. Ermənilərin ged-gedə artan qiyamçı fəaliyyətinin əsas səbəbi də məhz bununla bağlıdır. Məhz bu tarixi mərhələdə ermənilərin qiyamları və terrorçuluq ənənələri güclənmişdir. Bu ardıcıl terrorçu əməliyyatlar nəticəsində və yuxarıda adları çəkilən dövlətlərin xeyir-duası ilə ermənilər özləri üçün “erməni məsələsi” adlanan problem yaratmışdılar.

ƏDƏBİYYAT

1. Yusif Qazıyev. *Erməni məsələsi: yalanlar, gerçəklər*. Bakı, 2009. - 344s.
2. Samuel A.Uimz. *Ermənistan terrorçu “xristian ölkələrinin gizlilikləri”, ermənilərin böyük fırılacaq seriyaları*. I cild, Bakı, 2004. - 382s.
3. Sedat Laçiner. *Türk - erməni ilişkileri*. İstanbul, 2004. - 408 s.
4. Kamuran Gürün. *Erməni dosyası*. Ankara: Bilgi yayın evi, 2012. - 474 s.
5. Türkkaya Ataöv. *Osmanlıların son döneminde ermeniler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu evi, 2002. - 343 s.
6. Halil İnalcık. *Devleti-aliyye. Osmanlı imperatorluğu üzərinə araşdırmalar- Tağayyür və fəsad (1603-1656): Bozuluş və Kargaşa dönemi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası kültür yayınları, 2009, - 528 s.

Gülmar QASIMLI
AMEA Ədəbiyyat İnstitutu
Ədəbi tənqid şöbəsinin doktorantı
E-mail: gulnar0486@mail.ru

ÇANAQQALA SAVAŞININ MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ YAZILMIŞ POEMALARDA BƏDİİ ƏKSI

Açar sözlər: Çanaqqala savaşı, poema janrı, türk ordusu, Sevinc Nuruqızı, “Çanaqqala keçilməz” poeması

Ümumtürk tarixinin şərəfli mərhələsindən biri də Çanaqqala savaşıdır. Bu şanlı tarix haqqında bir çox araşdırmalar və bədii əsərlər yazılsa da, mövzu hələ də aktualdır. Eləcə də, 2015-ci ildə qələbənin yüz illiyi münasibətilə əlaqədar olaraq bir çox əsərlər yazıldı. Bu əsərlər içərisində poema janrında yazılanlar da kifayət qədər oldu. Bunlara nümunə olaraq Yusif Nəğməkarın “Çanaqqala”, Zəlimxan Yaqubun “Çanaqqala dastanı”, Sevinc Nuruqızının “Çanaqqala keçilməz” poemalarını göstərə bilərik. Bunların hər birində Çanaqqala savaşının müxtəlif anları müasir zamanın süzgəcində təqdim olunur.

Sevinc Nuruqızının poeması əsasında həmin savaşın təfərrüatına bələd olmaq olar. Çanaqqala şəhidlərinin ruhuna dərin ehtiramla yazılmış “Çanaqqala keçilməz” poemasının da özək mövzusu həmin tarixi döyüşdür. Dramatik əsərlərə məxsus persojaları olan bu əsər mənzum dramı xatırladır. Girişdə Antata kimi birləşmiş qüvvələrin öhdəsindən gələn bir döyüşün tarixinə səyahət etməyə dəvət edilir.

Birinci pərdədə Çörçill və Ruzveltin fikir mübadiləsi verilmişdir. Birinci pərdə Çörçillin sözləriylə başlayır. O, həmsöhbəti Ruzveltə Osmanlının süqut etdiyini, keçdiyi şanlı yolun artıq bu yerdə bitdiyini xüsusi bir istehza ilə deyir. O, böyük aləmlərin açarı olan İstanbulun fəthi üçün artıq hər şeyin tamamlanmış olduğunu söyləyir. İçindəki nifrətin bariz nümunəsi bu sözlərə ifadə olunur:

“Silək Osmanlını Yer üzərindən
Qoy türkün ünvanı yox olub getsin” (2, 21).

Ruzvelt ehtiyatı əldən verməməyə çağırır ki, Osmanlı-Alman cəbhəsi birləşərək birgə mübarizə aparır. Çörçill isə qətiyyətli şəkildə bildirir ki, “İstanbulu tutub, Anadoludan Türkü çıxartmasaq, rahat olmaram” (2, 22). Ruzvelt bu işin uğurla həyata keçiriləcəyinə ona görə əmindir ki, türkün silahı köhnəlib, bir qamçısı, bir topal atı qalıbdır.

İkinci pərdədə bir aydır döyüş əmri gözləyən Admiral Kardenin türk diyarını çapıb-talamaq istəyi əks olunur. Admiral Kardenin yerinə Admiral Robeki göndərilər. Buna cavab olaraq türk ordusu əzəldən mina gəmisi olan “Nüsrət”i ölüm-dirim savaşına hazırlayır. Yalnız Qaranlıq limandan başqa hər yer minalanır. Oranın minalanması üçün komtan Cevat paşa Yüzbaşı Nazıma məsləhətlərini verir. Nəhayət ki, 18 mart tarixi yetişir. Böyük komandir Fəhri bəy əsgərlərini daha da ruhlandırır. Dənizin də, qarşı tərəfin də sakit olduğunu görən Seyit bəy deyir ki, bunun arxasında nəşə var. O, zənnində yanılmaz, Avropa ordusu müasir hərbi texnikası; Bouvet, Okean, İnfleksibl, Nelson, Aqamemnon, Quen Elizabet gəmiləri ilə hücumə keçir. Lakin müəllif düşmən gəmilərinin aqibətini belə təsvir edir: “Biri tüstüləndi, biri yelləndi, Bir çoxu ortadan paralandılar” (2, 39). Əsgərlərdən Seyitlə Əlinin söhbətindən məlum olur ki, hələ Bouvet gəmisi sağ qalıb. Məhz bu gəmi üçün Seyit mərmisi gətirir və nişançı Səlim həmin gəmini də nişan alır. Düşmənin qəfil hücumundan Hilmi bəy yaralanır, huşu özünə gələndə kiminsə sağ qalmasını bilmək üçün çağırır. Onun bu çağırışına yaralı Əli cavab verir. Sağ qalan bu iki nəfər tanrı təfərindən türk ordusuna göndərilən xilaskarlar olurlar. Onlar görürlər ki, düşmənin vurulmayan Aqamemnon gəmisi türkləri qırır. Lakin mərmisi topa qoyacaq dekovil məhv edilib, nişançı da şəhid olubdur. Onların bir ehtiyatsızlığı tamamilə məhvə gətirib çıxarar. Seyit qollarında bütün türklüyün gücü 276 kq çəkisi olan mərmisi təkbaşına topa yerləşdirir və dəqiqliklə nişan alır. Düşmənlərin son ümidi, son pənəhi olan gəmini də məhv edirlər.

Üçüncü pərdədə artıq Çanaqqaladakı quru döyüşlərinin gedişatı canlandırılıb. Ali baş komandan bildirir ki, suda məğlub olmuş düşmən asanlıqla geri çəkilməyəcək, quru döyüşlərində ümid axtaracaq. O, Fon Sanders, Mustafa Kamalla düşmənin növbəti hücum əmrinin istiqaməti barədə məşvərət edir. Fon Sanders düşmənin növbəti hücumunun Bolayar və ya Anadolu tərəfdən olacağını, Atatürk isə Seddülbahirdən olacağını deyir. Bütün təkliflər dinləndikdən sonra səs çoxluğu ilə Fon Sandersin təkifi qəbul edilir, bütün ordu həmin istiqamətin qorunmasına səbərbər edilir. Lakin düşmən Mustafa Kamalın dediyi istiqamətdən hücumu keçir və aprelin 25-də qanlı-qadalı döyüşlər başlanır. Bol silah-sursatı, yaxşı təlim görmüş qoşunu olan düşməne qarşı az miqdarda silahlarla mübarizə aparmaq çətin olduğu qədər də tale yüklü məsələ idi. Muftafa Kamal Hasan bəylə söhbətində qəti qərarını bildirir: “Hər kəsə döyüşmək savaşımaq deyil, Bilin ki, ölməyi mən əmr edirəm!” (2, 40). Hasan bəy əsgərlərinə Çanaqqala keçilməz tapşırığı verir. Mehmetlə Hasan bəyin söhbətindən bəlli olur ki, ingilisin Norfolk alayı hücumu keçir. Gəliboyunda baş verən bu döyüşdə türk ordusunun 136-cı alayına Munib bəy başçılıq edir. O, sərkərdələrinə xəbər verir ki, gələn bu alay iki min yeddi yüz altmış əsgərdən ibarət olan, nizamlı kral alayıdır ki, onun da başında ser Hamilton durur. Münib bəy döyüş tapşırığı verir ki, onları çox yaxına buraxaraq, çaşdırmaq lazımdır. Sonra isə 20 tankdan beşi vurulmalıdır. Elə bu zaman göy üzündəki yeddi bulud düşmən qoşununu çən-dumana bürüyür. “Bulud hardan gəlib hara gedirdi? Bulud nə bildi ki, türklər dardadır?” (2, 49) – sualından aydın olur ki, tanrının bütün yaratdıqları türkün köməyinə can atır. Bulud çəkiləndə isə düşmən qoşunundan əsər-əlamət görünür.

Dördüncü pərdədə daha bir döyüş səhnəsi canlandırılır. Səmədlə Əhmədin söhbətindən bəlli olur ki, şəhid Mehmetin nişanlısı olan Türkanın bircə gülləsi də hədəfdən yayınmır. Bu zaman əsir gətirilmiş Riçardla türk əsgərinin mərdi-mərdanə rəftarı alqış doğurur. Əhməd bildirir ki, “Hərdən sayıqlayır, deyir ki, vardır Döyüş xəritəsi arxa cibində” (2, 57). Hasan bəy tapşırıq verir ki, onu həkimə aparın sağalsın, sonra onu Türkanla sınağa çıxaracam. “Görək

vuracaqmı Türkan vuranı, Türk qızı qoçaqdır, yoxsa ki, düşmən?!” (2, 58). Türkan onunla yarışda öz əli öyrəşən tufəngindən yox, başqa bir tufəngdən istifadə edir ki, qüvvələr bərabər olsun. Təbii ki, bu sınaqdan Türkan qalib çıxaraq türk qadınına abidə qurur. Elə bu zaman düşmən növbəti hücumu keçir. Günboyu cəsarətlə müqavimət göstərirlər. Birdən Türkəngil olan səngərə mərmilər düşür. Hasan bəy ürəyindən vurulur. Yalnız Xəlillə Əhməd sağ qalırlar. Susuzluqdan ürəkləri yanan bu insanlar parçılıq bulaq sandıqları yerə tutub doldururlar. İcmək istəyəndə görürlər ki, qandır. Bu epizodla şair türkün qələbəsinin nə qədər qanlar bahasına başa gəldiyini göstərir.

Beşinci pərdədə Pera Palas lokantasında türk qəhvəsi içən Atatürklə ingilis generallarının əhvalatı nümunə kimi verilir. Atatürk döyüşdən kənar yerlərdə də türkün milli qururunu uca tutaraq, düşmənlərə əyləndirir.

Poemada bir savaşın tarixçəsinə nəzər salınmaqla bütövlükdə türk əxlaqının, türk döyüş sənətinin tarixinə və bu gününə bələd olmaq olur. Bu qələbənin türk xalqlarının tarixində necə önəmli bir yer tutduğu əsərdə bütün detalları ilə göstərilir. Bu səbəbdən də poemanın bir nümunə olaraq tədqiqi təqdirdə layiq hal olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Şirindil A. *Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı*. Bakı, “Elm”, 2011.
2. “Çanaqqala milli ruh”. Bakı, “Apostrof”, 2015.
3. Bədixan Ə. *Azərbaycan ədəbiyyat tarixi*. 3 cildə, 2-ci cild. Bakı, “Apostrof”, 2010.
4. Bəkir N. *Elmlər şəir qovuşanda*. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2011.
5. Təyyar S. *Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri*. Bakı, “Səda”, 2009.
6. Bəhadır Y. *Eşq cəbhəsi*. Bakı, “İpək yolu nəşriyyatı”, 2015.
7. Zəlimxan Y. *Əsərləri*. 13 cildə. VIII cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2012.
8. Zəlimxan Y. *Əsərləri*. 13 cildə. XII cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2012.

Sarvan BƏDƏLOV

Sumqayıt Dövlət Universiteti,

Tarix və Coğrafiya fakültəsi, müəllim,

E-mail: sarvan.badalov1985@gmail.com

RUSİYADA FEVRAL İNQİLABINA QƏDƏRKİ DÖVRDƏ TÜRKOLOGİYANIN İNKİŞAFI

Açar sözlər: Rusiya – Türkiyə əlaqələri, Şərqsünaslıq, Osmanlışünaslıq, Türkologiya, Türk xalqları, Kazan türkologiya məktəbi

Türkologiya türk xalqlarının dillərini, ədəbiyyatını, tarixini, folklorunu, dinini, etnoqrafiyasını, maddi və mənəvi mədəniyyətlərini öyrənən elm sahəsidir. Türkologiya üçün mühüm mənbələr VIII – X əsr qədim türk runik yazıları (Orxon–Yenisey yazıları), VIII–XVI əsrə aid qədim uyğur runik yazılı mətnləridir. Türk dilləri üzrə ilk ciddi əsər XI əsrdə yazılmış Mahmud Kaşğarlının “Divanu lüğət – it türk”üdür. XV–XVII əsrdə türkologiyanın başlıca tədqiqat obyekti Osmanlı imperiyasının və Osmanlı dilinin öyrənilməsi olmuşdur. 1795-ci ildə Qərbdə ilk dəfə Parisdə türk dillərini öyrənən “Dəri şərq dilləri məktəbi” açıldı.

Rusiyada türkologiyanın doğulmasını XVIII əsrin ikinci yarısına aid edirlər. Buna qədər türkləri təsvir edən rus salnamələri (“Ötən illərin povestləri”, Nestorun “Çarqrad (Konstantinopol) haqqında povest”i), həmçinin xüsusi məqsədlə yazılmış əsərlər (İvan Peresvetovun İvan Qroznıya təqdim etmək üçün türklər haqqında yazdığı traktat, Andrey Lızlovun “Skif tarixi”, Dmitriy Kantemirin Türkiyə tarixinə dair iki cildlik əsəri və s.) mövcud olmuşdur.

Rusiyada türkologiyanın inkişaf tarixini şərti olaraq 3 dövrə ayırmaq olar:

- 1) yaranmasından 1917-ci il fevral burjuva inqilabına kimi;
- 2) 1917-1991-ci illər Sovet Rusiyası dönəmi;
- 3) 1991-ci ildən bəri davam etməkdə olan dövr.

Tarixən 3 böyük türkoloji mərkəz kimi Türkiyə, Almaniya və Rusiyanın adı çəkilməkdədir. 1857-1991-ci illərdə türkologiyanın ən güclü mərkəzi Rusiya olmuşdur.

Tarixən Çin, Roma, Bizans, Ərəb Xilafəti kimi imperiyalar türkləri müxtəlif yönərdən incələmiş, onların xüsusiyyətlərini qələmə almışlar. Lakin bu işin elmi-fundamental biçimə düşməsi sosial elmlərin təsnif olunması və universitetlərə yol açmasından sonra baş vermişdir. Bu istiqamətdə ilk işlər Qərb ölkələri və Rusiyada başlamış, türklərin tarixən alman və slavyandilli xalqlarla təması bu işləri daha da sürətləndirmişdir. Öncə səyyahlar, missionerlər və dövlət adamlarının söylərilə türklər haqqında qısa biliklər və əsərlər hazırlanmış, daha sonra universitetlərdə tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Rusiya ictimaiyyəti XV əsrdən etibarən Osmanlı imperiyası ilə maraqlanmağa başladı. Rusiyanın Səfirlik Prikazında Osmanlı ilə bağlı müxtəlif məlumatlar toplanıldı. Osmanlı haqqında ilk geniş informasiyalara Andrey Lızlovun “Skif tarixi” əsərində rast gəlirik.

1552-ci ildə Qazan xanlığının alınmasından sonra Rusiyanın şərq və cənub istiqamətində genişlənmə xəttini götürməsilə qarşısına müxtəlif türk xalqları çıxdı. Rusiyanın Avropa və dünya ölkələri miqyasında bütün sahələrdə yüksəldilməsini prioritetə çevirən I Pyotr (1672-1725) şərq dillərinin, o cümlədən türkologiyanın inkişafının dövlət siyasətinə çevrilməsi ilə bağlı rəsmi əmrlər verdi. Onun göstərişi ilə 1716-cı ildə Osmanlı türkcəsini, ərəb və fars dillərini öyrənmək üçün 5 nəfər tələbə seçildi. 22 il (1688-1710) ərzində İstanbulda Pyotrun müşaviri olmuş Dmitri Kantemir 1716-cı ildə latın dilində “Osmanlı krallığının yüksəlişi və tənəzzülü” adlı sistematik məruzə hazırladı. 1720-ci ildə isə “Türk imperiyasının dini və dövlət idarəetmə sistemi”ni yazdı [4, 29-30].

Rus ictimaiyyətinin artan marağı ilə əlaqədar olaraq, XVIII əsr boyunca Osmanlı imperiyası ilə bağlı çeşidli məlumatlar dövrü mətbuatda dərc olundu. İlk rus qəzeti “Vedomosti” (1702-ci ildən), “Sankt-Peterburqske vedomosti” (1727-ci ildən) və “Moskovskie vedomosti” (1756-cı ildən) Osmanlı dövləti haqqında müxtəlif hesabat və məqalələr dərc etdilər [3, 598]. XVIII əsr rus-türk mühari-

bələlərindən sonra bu tendensiya halını aldı. Osmanlı haqqında məlumatlar verən nəşrlərin sayı daha da artdı.

P.İ.Rıçkov 1767-ci ildə yazdığı “Kazan tarixi oçerkləri” əsərində ilk dəfə olaraq tatarların tarixini təsvir etdi [1,39].

XIX əsrdə Şərq elmləri universitetlərdə və institutlarda tədris olunmağa başladı. 1804-cü il nizamnaməsinə əsasən Moskva universitetində Şərq dilləri fakültəsi açıldı. Kazan və Xarkov universitetləri fəaliyyətə başladı. 1812-ci ildə Kazan universitetində “Tarix və filologiya” bölməsi açıldı; 1804-1917-ci illər arasında Kazan türkologiyasının bir mərkəzinə çevrildi.

1823-cü ildə Sankt Peterburqda Xarici İşlər Nazirliyi Asiya şöbəsinin nəzdində Şərq Dillərini Öyrədən İnstitut (Osmanlı türkçəsini öyrədən ilk institut), 1820-ci illərdə Moskvada Lazarev adına Şərq Dilləri İnstitutu və Odessada Rişelyev adına Şərq İnstitutu (1828-1854) açıldı. 1804-cü ildə təsis edilmiş Kazan universitetində Şərq tarixi ilə bağlı mövcud olan materiallar XIX əsrin 50-ci illərində Peterburq universitetində açılan Şərqşünaslıq İnstitutuna daşındı. 1863-cü ildə bu universitetdə türk xalqlarının tarixini müstəqil şəkildə öyrənən Şərq tarixi kafedrası açıldı [3, 599-601].

Rusiyada şərqşünaslığın müstəqil bir sahə kimi qurulması və inkişafında M.A.Kazımbəyin (“Türk – tatar dilinin qrammatikası”, 1839), O.N.Betlinqkin (“Yakut dilinin qrammatikası”, 1851), P.M. Melioranskovun (“Türk dilində ərəb filologiyası”, 1900), A.N.Samoyliviciğin (“Kırım-tatar qrammatikasının qısa kursu”, 1916) mühüm xidmətləri olmuşdur. XVIII əsrin başlanğıcından 1917-ci il fevral inqilabına kimi Osip-Yulian İvanoviç Senkovski (1800-1858), Vasilii İvanoviç Verbitskiy (1827-1890), Yanuariy Osipoviç Yartsov (1792-1861), Mirzə Kazımbəy (Mirza – Aleksandr Kasimoviç – 1802-1870), Nikolay İvanoviç Aşmarin (1870-1933), Ottovon Bötlingk (1815-1904), Lazar Zaharoviç Budaqov (1812-1878), Nikolay İvanoviç İlminski (1822-1891), Nikolay Fedoroviç Katanov (1862-1922), Vasilii Vladimiroviç Katarinskiy (1846-1902), Viktor Aleksandroviç Maksimoviç (1836-1900), Evfimiy Aleksandroviç Malov (1835-1918), Vilhelm Fridrix Radlov (1837-1918), Gordiy Semenoviç Sablukov (1804-1880) və digər müəlliflər rus və

ya alman dillərində yazdıqları əsərlərilə Rus türkologiyasına öz töhfələrini vermişlər [2,194].

Rus türkologiyası həm dünyəvi, həm də dini maraqlara xidmət etməkdə idi. Rusiya dövləti türklər yaşayan ərazilərə alimləri ezam edirdi. Məsələn, Radlov və İlminskiyin Cənubi Sibirə ekspedisiyaları dövlət tərəfindən dəstəklənirdi.

Post-renessans Avropasında elmi-texniki yeniliklərlə yanaşı, sosial bilim sahələrində də dəyişmələr ortaya çıxdı. Bu baxımdan qədim kitabələrin dilləri açıldı, antik Misir kitabələri, fars yazıları, qədim Uyğur mətnləri, Orxon-Yenisey yazıları və s. oxundu.

XVIII əsrin başlanğıcından etibarən rus türkologiyası alman, ingilis, rus, fransız və latın dillərində inkişaf etdirildi. Məsələn, Georg Jakob Kehr (1692-1740) əsərlərini Rusiyada işləməsinə rəğmən almanca və latın dilində yazırdı. Minas Mediçinin əsəri fransızca nəşr edilmişdir (1844), Ottovon Böthlingk yakutçaya dair böyük əsərini almanca yazmışdır (1851), Radlov rus dililə yanaşı əsərlərinin əksəriyyətini almanca yazmışdır. İlk dönmə rus türkoloji məktəbi müəllimlərinin və araşdırmaçıların böyük bir qismi çox dillidir; məsələn, Dmitri Kantemirin şərq və qərb dillərindən toplam 12 dildə bildiyi məlumdur. N.İ.Aşmarin çuvaş, tatar, rus, türk, ərəb, fars, yunan, latın, fin, macar dillərinə vəqif imiş, N.İ.İlminski rus dilindən başqa ərəb, fars, Osmanlı türkcəsi, tatar, çuvaş, qazax və digər türk ləhcələrini də öyrənmişdir [2,195].

I Pyotrdan başlayaraq xarici siyasətlərində dini amildən istifadə edən rus imperatorları 1857-ci ildən Sovet rejimi qurulana qədər Rusiyanın şərqə və qərbə yayılmasının təməl prinsiplərindən biri kimi bu ənənəyə sadıq oldular. Rus türkoloji məktəbinin öncülləri də elə əsasən xristian missionerləri idi. İlminskiy (1822-1891) məhz bu baxımdan daha çox səciyyələndirilir.

Rus türkoloqları, o cümlədən əslən alman olan V.Radlov, İlminskiy, Katarinskiy, Melyoranskiy, Malov, Katanov, Qumilyov, Kononov və Baskakov Orxon yazıları, qədim və yeni uyğur mətnləri, “Qutadqu bilik”, erməni, siryani və yunan hərfli mətnlər, Səlcuq türkcəsi, Anadolu dialektləri, hətta türk dilinin şivələri kimi mövzulara toxunmuşlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Muxtarova Ə. *Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər)*. Bakı, 2002. - 386 səh.
2. Mehmet Kutalmış. *Key features of the first period (1700-1917) of Russian turkology* // The Journal of International Social Research. Volume: 7 Issue: 31. Year 2014; p.193-198.
3. Liaisan Şahin. *Russian Turkology: From Past to Present* // Türkiyə Araştırmaları Literator Dergisi, Cilt 8, Sayı 15, 2010, 591-644
4. Кононов А. Н. *История изучения тюркских языков в России*. Л.: Наука, 1972.

İqbal AĞAYEV

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

E-mail: igbal64@rambler.ru

TÜRKİYƏ – CƏNUBİ KOREYA MÜNASİBƏTLƏRİ TARİXİNDƏN

Açar sözlər: Türkiyə, Koreya Respublikası, Koreya müharibəsi, hərbi əməkdaşlıq

Koreya Respublikası adlı dövlət tarix səhnəsinə İkinci dünya müharibəsinin sonunda Koreya yarımadasının 38-ci paraleldən cənubunda meydana gəldi. Respublika ABŞ-ın Uzaq Şərq planının tərkib hissəsi kimi 1948-ci il avqustun 15-də elan olundu (1, 26) və 1949-cu il avqustun 11-də Türkiyə tərəfindən tanındı. O zamandan bu günədək İki ölkə arasında münasibətlər sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrin geniş spektrini əhatə etməyə başladı. Ən əvvəl hərbi sahəni xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki məhz bir qədər sonra başlanacaq Koreya müharibəsində Türkiyə özünün daxili problemlərinə baxmayaraq 15 minə yaxın hərbi kontingenti BMT TŞ-nin 27 iyun 1950-ci ildə qəbul etdiyi 38 sayılı qətnaməsinə əsasən vaxtaşırı olaraq təcavüzə məruz qalmış Koreya Respublikasının köməyinə göndərdi. Koreya müharibəsinin ağırlığını çiyinlərində

daşıyan ABŞ-a yardım etməklə Türkiyə NATO-ya daxil olmaq üçün onun dəstəyini qazandı (2, 149). Türk hərbiçiləri Pxanmuncom barışığı imzalanana qədər döyüş əməliyyatlarında iştirak etdilər və hətta 1960-cı ilə qədər məhz ABŞ-ın tövsiyəsi ilə yarımadada təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə Koreyada qaldılar. Buna səbəb türk əsgərinin müharibədə göstərdiyi şücaət idi. Təsadüfi deyil ki, o dövrdə Ankaraya gəlmiş NATO baş komandanı D.Eyzenhauer Türk ordusunun xidmətini xüsusi qeyd etmişdi (3, 2).

İki ölkə arasında diplomatik münasibətlər 1957-ci ildə quruldu. Dövlət başçılarının rəsmi səfərləri isə baş nazir A.Menderesin 1958-ci ildə Seula səfəri ilə başladı. İlk dekada yalnız hərbi sahədə əməkdaşlıqla yadda qaldı. Bu dövrdə siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə heç bir müqavilə imzalanmamışdı. Türk hərbi kontingenti 1971-ci ilin 23 avqustunda Koreyanı tərk etdikdən sonra iki ölkə arasında mədəni və iqtisadi sahədə də əməkdaşlıq inkişaf etməyə başladı. 1974-cü il Türkiyə ilə Koreya Respublikası arasında mədəni sahədə əməkdaşlıq haqqında saziş imzalandı. 1977-ci ilin may ayında isə Koreya Respublikasının baş naziri Çoy Kyu Hanın başçılığı ilə hökumət nümayəndə heyəti Ankara gəldi. Baş nazir iki ölkə arasında elmi-texniki əməkdaşlıq və iqtisadi-ticari münasibətlərin inkişafı haqqında saziş imzaladı (4, 259). Türkiyə dövlət başçılarının prezident səviyyəsində ilk rəsmi səfəri 1982-ci ildə K.Evren tərəfindən həyata keçirildi. Onun Koreyada əsgəri xidmət keçməsi prezident olandan sonra məhz bu ölkə ilə dostluq münasibətlərinin iqtisadi əməkdaşlıq səviyyəsinə çatdırmaq arzusunun şərtləndirdi. Həmin dövrdə uğurlu iqtisadi model axtarışında olan baş nazir T.Özal 1986-cı ildə Koreyaya rəsmi səfər etdi. Ekspertlərin fikrinə görə, məhz bu səfərdən sonra iki ölkə arasında hərbi sahədə əməkdaşlıqdan iqtisadi əməkdaşlığa keçid baş verdi. Bunun nəticəsi olaraq, 1989-cu ildə Türkiyənin və Koreya Respublikasının iş adamlarının Şurası təsis olundu və ilk sammitlərini keçirməyə başladı.

Məhz 80-ci illərdə Koreyanın işgüzar dairələri T.Özalin Türkiyə iqtisadiyyatına investisiyalar cəlb etmə siyasətinə cavab olaraq bu ölkəyə yatırımlar qoymağa başladılar. Türkiyədə "Hunday", "Deu", "Samsung"un iştirakı ilə müştərək şirkətlərin sayı artmağa

başladı. 1991-ci ildə Koreya Respublikasının baş naziri Kan Yun Xunun rəsmi səfərindən sonra "investisiyaların qarşılıqlı qorunması və təşviqi" haqqında iki ölkə arasında saziş əldə edildi. Bunun nəticəsi idi ki, Koreya investisiyalarının ümumi həcmi 1991-ci ildəki 19 milyondan artaraq 2010-cu ildə 510 milyona çatdı. İki ölkə arasında ticarət dövriyyəsi isə 1990-cı ildə 411 mln., 2000-ci ildə 1 milyard 311 mln, 2012-ci ildə 6 milyard 188 mln. oldu (5, 144).

Lakin 1996-cı ildə Asiyada iqtisadi böhran əmtəə dövriyyəsinin aşağı düşməsinə və investisiya iqliminin korlanmasına gətirib çıxardı. 2004-cü ilin fevralında baş nazir R.T.Ərdoğanın Seula səfəri münasibətlərdə katalizator rolunu oynadı. Səfər zamanı ölkəyə Koreya investisiyalarının daha çox cəlb edilməsi məsələsi müzakirə obyektı oldu. Məhz investisiya bazarını yerində öyrənmək məqsədilə Koreya Respublikası XİN Pan Gimun iki aydan sonra Ankaraya rəsmi səfər etdi. Bunun ardınca isə ilk dəfə olaraq Koreya prezidenti Roh Moo Hyun 2005-ci ilin aprelində Ankarada rəsmi səfərdə oldu. Əsas müzakirə obyektı ikitərəfli münasibətlərin inkişaf etdirilməsi oldu. 2008-ci ildə baş nazir Xanq Son Sunun Ankaraya gəlişindən sonra səfərlər intensivləşməyə başladı. Bunun zirvə nöqtəsini A.Gülün 2010-cu ilin iyununda Seula səfəri zamanı Atom energetikası sahəsində əməkdaşlıq haqqında qarşılıqlı anlaşma Memorandumunun imzalanması oldu (4, 261). Həmin ilin noyabrında isə Seulda G-20-in zirvə toplantısında R.T.Ərdoğan KEPCO şirkəti ilə Qara dənizin Sinop bölgəsində AES-in tikilməsi ilə bağlı danışıqlar apardı. Energetika naziri Y.Tanerin də iştirakına baxmayaraq müqavilə imzalanmadı. Koreya Respublikasının prezidenti Li Men Bakla görüşdən sonra isə Azad ticarət haqqında memorandum imzalandı. 3 raundlu görüşlərdən sonra 2012-ci ilin fevralında Li Men Bak Türkiyə prezidenti A.Gül ilə görüşdü. Hər iki prezident əməkdaşlığı strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə qaldırmağın zəruriliyini vurğuladılar (6). Həmin ilin 26 martında baş nazir R.T.Ərdoğanla Li Men Bak arasında Azad ticarət haqqında imzalanan saziş 2013-cü il mayın 1-dən qüvvəyə mindi (7).

Görüşdə həm də Sinop AES haqda danışıqlara start verildi. Azad ticarət haqqında Sazişə görə Koreyadan idxal olunan sənaye

malları 7 il gömrük rüsumundan azad oldu. 2014-cü ildə Azad ticarət haqda Sazişə investisiyalar və xidmətlər sektoru da aid edildi (5, 151).

Lakin tarix göstərdi ki, iki ölkə arasında əməkdaşlıq həmişə rəvan xətlə getmir. Belə ki, Sinop AES ilə bağlı danışıqlar uğursuzluqla nəticələndi. Bunu sonradan Türkiyə rəhbərliyinin 2013-cü ildə həmin layihə barədə Yaponiya ilə saziş imzalaması və TBMM-nin onu 2015-ci ilin aprelində ratifikasiya etməsi sübut etdi (8). Lakin buna baxmayaraq, Koreya Respublikası Türkiyə üçün Çindən sonra ikinci ticarət tərəfdaşdır. Əməkdaşlıq mədəniyyət və turizm sahələrini daha geniş əhatə edir. 1972-ci ildə Hanquk Universitetində Türkologiya, 1989-cu ildə isə Ankara Universitetində Koreyaşınaslıq fakültələrinin açılması bunun bariz nümunəsidir. Qarşılıqlı turizm intensiv şəkildə artır. Bunun üçün 2006-cı ildən İnçxon-İstanbul aviareysləri açılmışdır. Bu gün həftədə 22 uçuş həyata keçirilir və ildə 250 min koreyalı turist Türkiyəyə səyahət edir (9).

Beləliklə, hərbi əməkdaşlıqla başlayan Türkiyə-Cənubi Koreya münasibətləri bu gün strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə qalxmış və artıq həyatın bütün sahələrini əhatə etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Brief history of Korea – A Bird's-Eye View* - Young Ick Lew with an afterword by Donald P.Gregg The Korea Society. New York, 2000.
2. Gürün K. *Dış ilişkiler ve Türk politikası (1939-dan günümüze kadar)*. Ankara, 1983.
3. *Kore'de türk askeri*. Ankara, 1990.
4. Хренов В.В. *К 65-летию установления официальных отношений между Турцией и Республикой Корея*. История, экономика, международные отношения. М., 2015.
5. Çolakoğlu S. *Turkey's East Asian Policy: From Security Concerns to Trade Partnerships*. PERCEPTIONS, Winter 2012, Volume XVII, Number 4.
6. Южнокорейско-турецкие отношения выйдут на уровень стратегического партнерства (7 февраля 2012). Единая Ко-

рея. Информационно-аналитический портал. (Online). Мənbə: <http://onekorea.ru/2012/02/07/yuzhnokorejsko-tureckie-otnosheniya-vyjdut-na-uroven-strategicheskogo-partnerstva> [Baxılıb: 27 aprel 2017].

7. *Turkey and South Korea pledge stronger ties via free trade deal.* (March/27/2012). Daily News. (Online). Мənbə: <http://www.hurriyetdailynews.com/turkey-and-south-korea-pledge-stronger-ties-via-freetrade-deal.aspx?pageID=238&nID=16945&NewsCatID=344> [Baxılıb: 27 aprel 2017].

8. *Парламент Турции ратифицировал соглашение с Японией об АЭС в Синопе.* (01.04.2015). РИА Новости. (Online). Мənbə: <https://ria.ru/world/20150401/1055847874.html> [Baxılıb: 27 aprel 2017].

9. *Turkey and South Korea: Blood brothers for 60 years.* (18.11.2015). Anadolu Agency. (Online). Мənbə: <http://aa.com.tr/en/politics/turkey-and-south-korea-blood-brothers-for-60-years/475359> [Baxılıb: 27 aprel 2017].

Sevinc RUİNTƏN

tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

E-mail: ruintan@bsu.edu.az

“CƏNUBİ QAFQAZIN TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMİ VƏ TÜRKİYƏ” MƏSƏLƏSİNİN AZƏRBAYCANDA ARAŞDIRILMA SƏVİYYƏSİ HAQQINDA

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, təhlükəsizlik problemləri, Türkiyə, azərbaycanlı araşdırmaçılar

Təhlükəsizlik məsələləri günümüzün ən çox müzakirə olunan və araşdırılan mövzularından biridir. Bu baxımdan, Azərbaycanın da bir hissəsi olduğu Cənubi Qafqaz regionunun təhlükəsizlik məsələləri, bu məsələlərə münasibətdə Türkiyənin mövqeyi, problemə

təsir imkanları məsələsinin Azərbaycanda araşdırılma səviyyəsini nəzərdən keçirməyin faydalı ola biləcəyini hesab edirik.

Azərbaycanda təhlükəsizlik problemlərini müxtəlif rakurslardan araşdırmış tədqiqatçı alimlərdən Azərbaycan Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının professoru, *tarix elmləri doktoru Əli Həsənov*; Azərbaycan Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin direktor müavini *fəlsəfə doktoru Gülşən Paşayeva*, əməkdaşlar *Gülmira Rzayeva*, *Fuad Cıraqov*, *İlqar Qurbanov*; “Avrasiya Təhlükəsizlik və Strateji Araşdırmalar Mərkəzi”nin sədri *siyasi elmlər doktoru Hətəm Cabbarlı*; Azərbaycan Diplomatik Akademiyasının əməkdaşı *Zaur Şiriyev*; Bakı Dövlət Universitetinin professoru, *tarix elmləri doktoru İradə Hüseynova*; “Qafqaz Strateji Araşdırmalar Mərkəzi”nin direktor müavini; Bakı Dövlət Universitetinin əməkdaşı, İsveçdə nəşr olunan “Mərkəzi Asiya və Qafqaz” sosial-siyasi jurnalın Azərbaycan üzrə nümayəndəsi, “Mərkəzi Avrasiya” analitik illik məcmuənin məsul katibi *siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Cənnətxan Eyyazov*; Slavyan Universitetinin əməkdaşları *tarix üzrə fəlsəfə doktoru Adil Rəcəbli*, *siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Kəmalə Ruintən*; Bakı Dövlət Universitetinin əməkdaşı *Cavid Əlisgəndərli* və b. adlarını qeyd edə bilərik. Problemlə bağlı araşdırmaları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Ümumilikdə hazırkı beynəlxalq münasibətlər sistemi, böyük dövlətlərin xarici siyasəti, həmçinin təhlükəsizlik problemləri araşdırılıb və o cümlədən, Qafqazın təhlükəsizliyi, Türkiyənin iştirakı məsələlərinə ümumi kontekstdə toxunulub (12; 15; 16).

2. Qafqaz regionunun, həmçinin Türkiyənin müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində yeri, əhəmiyyəti, region dövlətlərinin böyük dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətləri və s. məsələlərinin araşdırılması zamanı həm də regionun təhlükəsizlik problemlərinə toxunulub, Türkiyənin iştirakı məsələsinə müəyyən səviyyədə yer ayrılıb (2; 3; 4; 5; 6; 7; 10; 11; 13; 14; 17; 18; 19; 20; 21).

3. Azərbaycanın təhlükəsizlik maraqlarının tədqiqi ilə bağlı araşdırmalar çərçivəsində Türkiyə ilə bağlı məqamlara toxunulub (1; 8; 9).

Araşdırmalar nəticəsində irəli sürülmüş fikirləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. Regionda təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün müxtəlif illərdə və müxtəlif dövlətlər tərəfindən irəli sürülmüş təşəbbüslərin heç birinin əməli nəticəsinin olmaması belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, böyük dövlətlərin və bölgə dövlətlərinin maraqları üst-üstə düşməyəcəyi heç bir layihənin həyata keçmə şansı olmayacaqdır.

2. Cənubi Qafqazın və Xəzər-Qara dəniz hövzəsinin təhlükəsizliyinin həlledici amillərindən biri təsir dairələri və hərbi-geostrateji blokların bir-biri ilə münasibətləri, ilk növbədə isə ABŞ-Rusiya, NATO-KTT münasibətlərinin xarakteri ilə bağlıdır. Bu müstəvidə tərəflərin təhlükəsizliklə bağlı ortaya qoyduğu açıq (Hərbi Doktrina) və gizli mövqelərlə (hərbi-geostrateji maraqlar) yanaşı, müəyyən ölkələrin hərbi bloklarla bağlı yürütdüyü birbaşa siyasət də həlledici rol oynayır. Bölgədə hər hansı bir ölkənin yürütdüyü istənilən hərbi-strateji siyasət, təhlükəsizliklə bağlı atdığı addım, yaxud nümayiş etdirdiyi geosiyasi mövqe dərhal qarşı tərəfin ciddi reaksiyasını doğurur.

3. Türkiyə Cənubi Qafqazda müttəfiqləri Azərbaycan və Gürcüstanın vasitəsilə regionun təhlükəsizliyinin təmin edilməsində birbaşa iştiraka cəhd edir, həm də bu ölkələrin müstəqilliyinin və təhlükəsizliyinin əlavə qarantı kimi çıxış etməklə, Şimali Atlantika bloku vasitəsilə onların müstəqilliyinə və milli təhlükəsizliyinə dəstək verməklə, onların Rusiyadan asılılığını minimuma endirməyə çalışır. Türkiyə və onun üzvü olduğu NATO Cənubi Qafqazda Azərbaycanın, Gürcüstanın təhlükəsizliyinə dəstək verməsəydi, hətta bu məsələdə neytral mövqe tutsaydı, o zaman bölgədə heç bir hərbi-geostrateji proqramı, yaxud Rusiya və İranın razı olmadığı transmilli geoiqtisadi layihəni həyata keçirmək mümkün olmazdı.

4. “Qafqaz evi” ideyası. Cənubi Qafqaz dövlətlərində cəmiyyətlər regional təhlükələrin nədən ibarət olduğunu hələ tam dərk etmirlər. Bu gün Cənubi Qafqaz ölkələrinin hər üçünün başı üzərində olan təhlükələr eynidir. Odur ki, hər hansı ölkənin, o cümlədən Azərbaycanın təhlükəsizliyi dedikdə, hər şeydən əvvəl qlobal təhlükə

kələrin inikası olan yerli və regional təhlükələrin aradan qaldırılması nəzərdə tutulmalıdır. Cənubi Qafqaz bu ərazidə yaşayan, dilindən, dinindən, irqindən, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir kəsin ümumi evidir.

Cənubi Qafqaz regionu Türkiyənin geosiyasi, geoiqtisadi və hərbi-geostrateji maraqlarının birbaşa təmsil olunduğu bölgə hesab olunur. Postsovet dönmədə, Rusiya və İranla rəqabətə rəğmən, Türkiyə regiondakı müttəfiqləri Azərbaycan və Gürcüstanla təhlükəsizlik sahəsində, hərbi-geostrateji tərəfdaşlığının möhkəmlənməsi yönündə ciddi addımlar atmağa nail olmuşdur. NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində hər iki dövlətlə əməkdaşlığa nail olmuş, 2002-ci ildə "hərbi əməkdaşlıq, silah qaçaqmalçılığı, sərhəd pozuculuğu, narkotik maddələrin dövriyyəsi və transmilli cinayətkarlığa qarşı birgə mübarizə" haqqında, 2007-ci ildə isə "təhlükəsizlik sahəsində regional əməkdaşlıq" müqavilələri, bunlardan başqa bir neçə iqtisadi layihə çərçivəsində əməkdaşlıq haqda sazişlər imzalamışdır. Bütün bunlar regionun üç dövləti arasında sərhəd-keçid rejimi, nəqliyyat-tranzit təhlükəsizliyi və transmilli cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində milli fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsini təmin etmişdir. Bundan başqa, bölgədə həyata keçirilən beynəlxalq iqtisadi layihələrdə iştirakı ilə Avropanın Rusiyanın enerji asılılığından azaldılması istiqamətində fəaliyyəti ilə onların da təhlükəsizliyinə dəstək vermişdir.

Lakin son illərdə baş verən hadisələrdən sonra, Türkiyənin hazırkı geosiyasi davranışının "ABŞ-ın Avrasiyada yürütdüyü prinsipsiz siyasət"dən doğan "qeyri-sabit və qütblərarası vurnuxma siyasəti" olduğu haqda fikirlər irəli sürülməyə başlanıb. Məsələn, 2010-cu ilin oktyabr ayında Türkiyənin qəbul etdiyi yeni Milli Təhlükəsizlik konsepsiyasında İran, İraq, Suriya, Yunanıstan və Ermənistanın bu ölkənin xarici təhlükə mənbələri siyahısından çıxarılmasını, keçmiş hərbi-siyasi tərəfdaşı hesab olunan İsraili xarici təhlükə, Rusiyanı isə xarici tərəfdaş ölkələr sırasına aid etməsini həmin yanaşmanın nümunəsi kimi qiymətləndirilir. Bu siyasət həm də ABŞ-ın və NATO-nun qeyri-müəyyən mövqeyi nəticəsində Rusiyanın onların müttəfi olan Türkiyəni öz regional geosiyasi tərəfdaş-

ları sırasına daxil etməsi, başqa sözlə Rusiya xarici siyasət strategiyasının qələbəsi kimi də təqdim edilir. Bu dəyişikliyin davamı olaraq isə, Türkiyənin Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyanı Rusiyanın öhdəsinə buraxaraq, Yaxın və Orta Şərqdə, Afrikada, bütövlükdə müsəlman dünyasında daha fəal geosiyasət yürüdəcəyi ilə bağlı proqnozlar verilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ali Hasanov. (6 iyun 2012). *Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası ve Azerbaycan'ın Jeostratejik Çıkarları*. (Online). Mənbə: <http://az.strategiya.az/old/?m=xeber&id=1033> [Baxılıb: 28 aprel 2017].
2. Cavid Əlisgəndərli. *Cənubi Qafqazda nüvə təhlükəsizliyi problemi* // Tarix və onun problemləri, 2012, №3, s.139-146. <http://static.bsu.az/w8/Tarix%20ve%20onun%20problem/2012%20%203/139-146.pdf> [Baxılıb: 28 aprel 2017].
3. Cənnətxan Eyvazov. *Qara dəniz - Xəzər regionu və Türkiyənin milli maraqları* // Strateji təhlil, №1(2) Aprel – İyun 2011, Bakı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, s.211-222.
4. Diba Nigar Göksel, Zaur Shiriyev. *The Geopolitical Scene of the Caucasus: A Decade of Perspectives*. İstanbul, 2013. – p.386.
5. Джаннатхан Эйвазов. *Безопасность Кавказа и стабильность развития Азербайджанской Республики*. Баку, Издательство «Нурлан», 2004. – 357 стр.
6. Əli Həsənov. (29 mart 2013). *Xəzər – Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın regional təhlükəsizlik mühiti: hərbi bloklama reallıqları və proqnozları, geostrateji güclərin təsnifatı*. (Online). Mənbə: <http://az.strategiya.az/old/?m=xeber&id=12810> [Baxılıb: 28 aprel 2017].
7. Əli Həsənov. (1 iyun 2013). *Rusiyanın ABŞ, NATO və Avropa Birliyi ilə münasibətləri, onun Cənubi Qafqaz və Azərbaycanın geosiyasi mövqelərinə, regional təhlükəsizliyinə təsiri*. (Online). Mənbə: <http://az.strategiya.az/old/?m=xeber&id=17006> [Baxılıb: 28 aprel 2017].

8. Əli Həsənov. (1 iyun 2013). *Türkiyənin Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın təhlükəsizlik arxitekturasına yanaşması, Azərbaycanın geostrateji maraqları*. (Online). Mənbə: <http://az.strategiya.az/old/?m=xeber&id=11716> [Baxılıb: 28 aprel 2017].
9. Əli Həsənov. (27 iyul 2012). *Türkiyə'nin Güney Kafkasyadakı yeni güvenlik yaklaşımları ve Azerbaycan'ın Jeostratejik Çıkarları*. (Online). Mənbə: <http://az.strategiya.az/old/?m=xeber&id=1764> [Baxılıb: 28 aprel 2017].
10. Gulmira Rzayeva. *Natural Gas in the Turkish Domestic Energy Market: Policies and Callenges*. The Oxford Institute for Energy Studies, OIES Paper: NG 82. February 2014. – p.71 (Online). Mənbə: <https://www.oxfordenergy.org/wpcms/wp-content/uploads/2014/02/NG-82.pdf> [Baxılıb: 28 aprel 2017].
11. Gulshan Pashayeva. *The Southern Caucasus: in search of a balance between Russia and the West* // The Caucasus & Globalization, Volume 4, Issue 3-4, 2010, p.15-13. (Online). Mənbə: http://www.ca-c.org/c-g/2010/journal_eng/c-g-3-4/02.shtml [Baxılıb: 28 aprel 2017].
12. Г.Пашаева. *Европейская безопасность и нерегулированные конфликты на Южном Кавказе*. Вестник МГИМО-Университета, Москва, №6(15), 2010, стр.46-52. (Онлайн). Источник: <http://www.vestnik.mgimo.ru/sites/default/files/vestnik/2010-15-6.pdf> [Baxılıb: 28 aprel 2017].
13. Hətəm Cabbarlı. (17 avqust 2012). *Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik təşkilatları layihələri*. ATSAM. (Online). Mənbə: <http://atsam.org.az/c/%C9%99nubi-qafqazda-t%C9%99hluk%C9%99sizlik-t%C9%99skilatları-layih%C9%99ri/> [Baxılıb: 28 aprel 2017].
14. İradə Hüseynova. *Qafqazda regional təhlükəsizlik məsələsinə dair* / “NATO-nun yeni strateji konsepsiyası və Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik çağırışları”. Beynəlxalq konfrans. 18 dekabr 2013. <http://news.milli.az/politics/233923.html> [Baxılıb: 28 aprel 2017].
15. Jannatkhon Eyvazov. *The Regional Security System in the Post-soviet Space: Political Structure, Environment and Transitivity* //

The Caucasus & Globalization, Journal of Social, Political and Economic Studies, Volume 8, Issue 1-2, 2014, CA&CC Press, Lulea, Sweden, p.7-33.

16. Jannatkhan Eyvazov. *Powers and Regional Security Systems: Parameters and Types of Involvement* // Central Asia and the Caucasus, Journal of Social and Political Studies, Volume 14, Issue 1, 2013, CA&CC Press, Lulea, Sweden. P.36-56.

17. Jannatkhan Eyvazov. *The Regional Security System in the Central Caucasus: Political Structure and Conflicts* // The Caucasus & Globalization, Journal of Social, Political and Economic Studies, Volume 6, Issue 1, 2012, CA&CC Press, Lulea, Sweden. P.8-21.

18. Камалә Руинтан. *Подход Ирана к проблеме безопасности на Кавказе (на основе СМИ Ирана)* // Межкультурные коммуникации, Тбилиси, 2014, № 22, стр.169-174.

19. Kəmalə Ruintən. *Qafqazın təhlükəsizlik problemləri İran İslam Respublikasının nöqteyi-nəzərindən* // Tarix və onun problemləri, №1 2015, s.177-184.

20. Margarita Assenova, Zaur Shiriyev. *Security and Geopolitics in Southeast Europe and Azerbaijan*. Washington, DC; The Jamestown Foundation, 2015. – p.350.

21. Mayis Güləliyev. (07.02.2014). *Cənubi Qafqazda Təhlükəsizlik məsələləri*. Avrasiya Birliyi. (Online). Mənbə:

<http://avrasiya.info/enyenitarix/21-cenubi-qafqazda-tehlukesizlik-meseleleri.html> [Baxılıb: 28 aprel 2017].

II Bölmə

Tariximizi araşdıran müasirlərimiz

Sevinc QASIMOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq

və metodika kafedrasının dosenti

E-mail: qasimovasevinc@mail.ru

DÜNYA TARİXŞÜNASLIĞINA TÖHFƏ VERMİŞ İKİ ÜNLÜ TARİXÇİ: ZİYA BÜNYADOV VƏ XƏLİL İNALCIK ÜZƏRİNƏ BİR ARAŞDIRMA (QARŞILAŞDIRMALI ANALİZ)

Açar sözlər: Tarixşünaslıq, vakanüvist, Xəlil İnalçık, Ziya Bünyadov, Yaxın Şərq

Tezisdə XX əsr dünya tarixçiləri içərisində iki ünlü tarixşünas alimin Türk və Azərbaycan tarixşünaslığıdakı xidmətləri, onların dünyagörüşlərinə təsir edən əsas amillər və bunun nəticəsində onların tarixi hadisələrə fərqli prizmadan və yeni tərzdə yanaşmaları ilə müxtəlif dövrdə yazdıqları əsərlərinə diqqəti cəkilərək, həm dünya tarixşünaslığında, həm də vətən tarixindəki xidmət və töhfələri vurğulanacaqdır.

XX yüzilliyin başa çatması ərəfəsində ötən yüz il ərzində elm və mədəniyyət sahəsindəki nailiyyətlərimizi dəyərləndirsək, ictimai elmlər sahəsində əldə etdiyimiz uğurların Ziya Bünyadovun adı ilə bağlı olduğunu söyləyə bilərik. Akademik Ziya Bünyadov elm və mədəniyyət tariximizdə yeni bir səhifə açmaqla istər elmdə, istərsə də bir vətəndaş kimi ictimai-siyasi həyatda yenilikçi olmuşdur. O, eyni zamanda vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməklə, İkinci dünya müharibəsi dövründə faşizmə qarşı rəşadətlə vuruşaraq, Berlinədək şərəfli döyüş yolu keçmiş, hərbi şücaətə görə Sovet İttifaq Qəhrəmanı adına, 5 orden və 17 medala layiq görülmüşdür. Tezisdə onun Moskva Şərqşünaslıq İnstitutundakı fəaliyyəti, namizədlik dissertasiyasını müdafiə etdikdən sonra Azərbaycan Emlər Akademiyasının

A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunda elmi axtarışlarını davam etdirməsi, Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda orta əsrlər tarixi şöbəsinin rəhbəri olduğu müddətdə elmi fəaliyyəti, Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru vəzifəsində çalışdığı müddətdə elmi tədqiqatlarına diqqət çəkilməklə, nəinki Azərbaycan tarixşünaslığındakı mövqeyi, eyni zamanda dünya tarixşünaslığına verdiyi töhfələr dəyərləndiriləcəkdir. Tezisdə Ziya Bünyadovun yaradıcılığında müxtəlif dillərdə tədqiq olunan çoxsaylı mənbələrin dərinədən tədqiqi, sovinist erməni tarixçilərinin saxtakarlıq cəhdlərinə qarşı vicdanlı alim mövqeyindən ardıcıl mübarizəsi və onları ifşa etməsi vurğulanacaqdır. Azərbaycan və Yaxın Şərq tarixinin məhsuldar tədqiqatçılarından olmuş alimin “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə”, “Xarəzmşahlar dövləti”, “Atabəylər dövləti” kimi əsərləri tarixşünaslığın klassik nümunələrindəndir. O, Azərbaycan xalqının tarixinə dair onlarca naməlum qaynağı tapıb müqəddimə, izah və lüğətlərlə nəşr etdirmişdir. Ziya Bünyadov orta əsrlər tarixi və mənbəşünaslıq üzrə tanınmış bir tədqiqatçı kimi türk, ərəb, fars, rus, gürcü, alban və Qərbi Avropa mənbələrindən geniş istifadə yolu ilə elmi araşdırmalara az öyrənilmiş yazılı abidələri cəlb edirdi. Ziya Bünyadovun elmi yaradıcılığının üç əsas istiqaməti aydınlaşdırmaqla, onun mediövistik sahəsindəki xidmətlərinə də önəm veriləcək, müxtəlif mənbələrin tərcüməsi sahəsindəki xidmətləri də dəyərləndiriləcəkdir. Akademik Ziya Bünyadovun qələmindən çıxan 300-dən çox elmi əsərin hər biri onun geniş erudisiyasını, hədsiz işgüzarlığını və böyük tədqiqatçılıq qabiliyyətini nümayiş etdirir. Görkəmli alimin orta əsr yaşayış məntəqələrinin dəqiqləşdirilməsinə, Azərbaycan qonşu ölkələrlə tarixi əlaqələrinə dair mühüm faktların xarakteristikasına həsr olunmuş yazıları, habelə tibb, seysmologiya və astronomiyaya dair orta əsr ərəb mənbələrindəki məlumatların aşkara çıxarılıb elmə gətirilməsi sahəsindəki səyi gərgin əməyin və dəqiq tədqiqatçılıq metodunun məhsuludur. Ziya Bünyadov həmçinin, tarix elminin kommunist ideologiyası və totalitarizm buxovlarından xilas olması məqsədinə ardıcıl surətdə xidmət edən bir alim olmuşdur. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ilə, bolşevizm teroru və siyasi repressiyaların qurbanları ilə bağlı olaraq bir neçə

sanballı tədqiqat əsərlərini nəşr etdirmişdir. Bu axtarışlarında da tarixi saxtalaşdırma cəhdlərinə qarşı amansız mübarizə kimi çıxış edərək, tarixi sənədlərə sadıq qalaraq, alimlərin gələcək nəsilləri üçün örnək olmuşdur. Ziya Bünyadov “Qurani Kərimi”-in şərhli tərcüməçilərindən biri olmuş, islam dini ilə bağlı bir sıra əsərlər yazaraq, islam dəyərlərinin postsovet məkanında bərqərar olmasına xidmət etmiş, tarixşünaslıq və Şərqşünaslıq üzrə kadrların hazırlanmasında, Azərbaycan elminin təşkilində uğurlara imza atmışdır. Avropa tarixçiləri tərəfindən Mark Blok və Luicin Fevbrin qurduqları Annallar dərgisinin davamçılarından biri sayılan, dünya tarixində tanınan fransız tarixçisi Fernand Braudel və Türkiyə tarixşünaslığına klassik bir tərz gətirən Fuad Köprülünün adı ilə bərabər tutulan, onların təsiri ilə tarixçiliyə yeni tərz gətirən tarixşünas alimlərdən biri də Xəlil İnalçıkdır. O, iqtisadi-siyasi, həm də mədəniyyət alanında Osmanlı-Türk tarixinə orijinal əsərlər bəxş etməklə Türk tarixini dünyaya tanıdan elm adamıdır. Onun təkcə “The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600” və “An Economic and Social History of the Ottoman Empire” kitabları kifayət edir ki, onu bütün dünyada yeni tərz yaşaması ilə tanıtsın. Onun bu əsərləri ərəb dili ilə yanaşı Balkan dillərinə də tərcümə edilmiş və dünya universitetlərində əsas dərslik kimi istifadə edilməkdədir. Xəlil İnalçığın yüksək erudisiyalı tələbələri, yaratdığı elmi məktəbi, Türkiyə tarixşünaslığına verdiyi töhfələri onu “Tarixçilərin şeyxi” və “Tarixçilərin qütbü” kimi tanıtmış və Türk vakanüvistliyinin inkişafında xüsusi mövqeyə çatdırmışdır. Tezisdə Xəlil İnalçığın elmi və tədris fəaliyyəti, dərslik və monoqrafiyaların, dərgilərin hazırlanmasındakı xidmətləri, həm Ankara Universitetinin Dil, Tarix və Coğrafiya fakültəsində otuz iki illik fəaliyyəti müddətində, həm Çikaqo Universitetində Osmanlı Tarixi bölməsindəki fəaliyyəti, Bil-kənt Universitetində çalışdığı zaman Türk və Osmanlı tarixinə xidmətləri və çoxsaylı arxiv bəlgələri əsasında yeni materialların ortaya qoyulmasındakı xidmətləri vurğulanacaq və tarixşünaslığ sahəsindəki baxış prizması aydınlaşdırılacaqdır. Onun dünya tarixçiləri ilə bir sırada adının çəkilməsində xüsusilə Kembric Universitetini professor Peter Bürke ilə birlikdə 5 cildlik Dünya tarixinin nəşr

edilməsi sahəsindəki xidmətləri, onun tədrisi ilə bağlı məsələlər önə çəkiləcək, tərəfsiz bir tarixçi kimi Türk tarixşünaslığında ondan sonrakı nəsəl tarixçilərinə təsiri müəyyənləşdiriləcəkdir. Amerika, İngiltərə və Yaponiyanın məşhur ensiklopediyalarında, XX əsrin 2000 bililm adamlarının adı keçən Cambridge International Biographical Center'in ensiklopediyasında onun adının yer alması, tərcümeyi-halının verilməsi, çoxsaylı kitab və monoqrafiyaların redaktor və qurum heyətlərində çalışması, Afina, Bolqarıstan, Rumıniya, İsrail və bir neçə universitetlərin fəxri doktoru ünvanını alması onun mühüm keyfiyyətlərinin göstəricisi idi. Orta çağ tarixini Fuad Köprülüdən və iqtisadiyyat tarixini Ömər Lütfi Balkandan dərslər almaqla o, tarixşünaslıq sahəsində yeni tərzdə əsərlər yazmağa başlamışdır. Onun əsərləri ilə yaxından tanış olan yunanlı tarixçi Prof. Elizabeth Zachariadou yazırdı: “1958-ci ildə onunla tanış olarkən “Fateh Dövrü üzərinə tədqiqlər və vəsiqələr” kitabı yenidən nəşr olunmuşdu. Biliyi ilə məni heyran qoyan bu gənc adamın təsiri ilə mən Türklərə heyran qaldım. Ona görə də, türkcə öyrənmək və bu kitabı oxumaq qərarına gəldim”. Rumın tarixçisi Prof.Mihai Maxim yazırdı: “Onun dərslərində insan özünü bir həqiqət tapınağındaymiş kimi hiss edirdi. Osmanlı dünyası onun gözündə soyuq və ölü bir yer deyildi. Bəhs etdiyi insanlar sanki onun yanında idi və qohumları idi”. Japon Tarixçi Prof. Yuzo Naqata UNESCO tərəfindən nəşr edilən History of Humanity'nin 5. bölümü üçün ingilis tarixçisi Peter Burke ilə birlikdə redaktorluq etməsi onun dünyanı təmsil edən bir tarixçi kimi qəbul edilməsini isbat etməkdədir” fikrini bildirir.

Göründüyü kimi, hər iki alimin dünya tarixşünaslığındakı rolu və yeri mühümdür. Bu gün həm türk tarixini tədqiq edən tədqiqatçılar Xəlil İnalçıkı oxuyub öyrənmədən bir Türk və Osmanlı tarixini yazma bilmədikləri kimi, Azərbaycan tarixini tədqiq edən tədqiqatçılar da Ziya Bünyadov məktəbini keçmədən bir obyektiv tarixi tədqiqatı ortaya qoya bilməzlər. Hər iki tarixçi bu gün dünya tarixşünaslığı məktəbinin öncülləri adını daşımaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağazamanlı.R. *Ziya Bünyadov erməni saxtakarlığını onların öz dilində ifşa edirdi* // Yeni Azərbaycan, 1999 – 10 fevral, s.2.
2. Akif Səməd. *Ziya Bünyadov: ancaq həqiqəti deməliyə* // Gənc müəllim, 1988 - 28 oktyabr, s.3.
3. Aslanov A. Fədakar alim //Xalq qəzeti, 1993 – 24 dekabr, s.3.
4. Bünyadov Z.M, Rəhimov Ə. *Tarixi həqiqətlər... Yoxsa təhriflər?* // Azərbaycan, 1989, №4, s.164-181.
5. Bünyadov Z.M. *Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər)*. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 312 s.
6. Bünyadov Z.M. *Azərbaycan VII-IX əsrlərdə*. Bakı: Elm, 2005, 392 s.
7. Bünyadov Z.M. *Doğruya zaval yoxdur* // Ədəbiyyat və incəsənət, 1988-15 yanvar, s.8.
8. Bünyadov Z.M. *Qafqaz Albaniyası* // Kommunist, 1985 - 2 fevral, s.2.
9. Bünyadov Z.M. *Tarix yenidən yazılmalıdır* // Elm və həyat, 1991, №6, s.1-4.
10. Bünyadov Z.M. *Tarixin dərsləri* // Ədəbiyyat qəzeti, 1994-20 may, s.1-2.
11. *Görkəmli alim və ictimai xadim, akademik Ziya Bünyadovla vidalaşma mərasimində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi* // Azərbaycan, 1997 – 25 fevral, s.3.
12. Halil İnalçık. *Ottoman Civilization*. (Günsel Renda ilə birlikdə). Ankara, 2003.
13. Halil İnalçık. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. (Donald Quataert ilə birlikdə). Cambridge, 1994.
14. Halil İnalçık. *Atatürk ve Demokratik Türkiye*. Kırmızı Yayınları (1.Baskı: Temmuz 2007 - 2. Baskı: Aralık, 2007).
15. Halil İnalçık. *Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar*. Ankara, 1954.
16. Halil İnalçık. *From empire to republic: essays on Ottoman and Turkish social history*. İstanbul, 1995.

17. Halil İnalıcık. *History of Humanity* (editor, Peter Burke ile birlikte), 1999.
18. Halil İnalıcık. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. Yapı Kredi Yayınları, 2003.
18. Halil İnalıcık. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. Cilt 1 / 1300-1600. Eren Yayıncılık, Prof.Dr.Donald Quataert ile, 2001.
19. Halil İnalıcık. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* .Cilt 2 / 1600-1914. Eren Yayıncılık, 2004.
20. Halil İnalıcık. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. Eren Yayıncılık, 2000.
21. Halil İnalıcık. *Sources and studies on the Ottoman Black Sea*. Cambridge, 1995.
22. Halil İnalıcık. *Studies in Ottoman social and economic history*. London, 1985.
23. Halil İnalıcık. *Suleyman the second and his time*. Istanbul, 1993.
24. Halil İnalıcık. *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*. Bloomington, 1993.
25. Halil İnalıcık. *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600*. London, 1973.
26. Melek Delilbaşı. *Prof. Halil İnalıcık*. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı 19, Yıl 2006. Erişim tarihi: 4 Ağustos 2016.
27. Muxtarova Əsməd. *Baş redaktordan // Tarix və onun problemləri*, 2001 №1, s.5.
28. Mustafayev Şahin. Akademik Ziya Bünyadovun türkoloji yaradıcılığı // Elm,1999 – 29 sentyabr, s.6.
29. Nəbiyev Bəkir. *Ziya müəllim- görkəmli alim // Elm*,1999,№2,s.5.
30. *Öldürülmüş qalaktika / tərtibçi Eldar Əsgərov*. Bakı: Elm,1999, 352 s.
31. Vəlixanlı.N. *Elin qəhrəmanı, elmin ulduzu // Respublika*,1999 – 8 yanvar, s.2.
32. *Yurdumuzun ziyası / Mehman Səlimovun ümumi redaktəsi ilə*. Bakı: Hərbi nəşriyyat,1997, 48 s.

Aysel QƏRİBOVA

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: qaribova.aysel@mail.ru

TÜRK XALQLARININ TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ BÖYÜK ÖZBƏK ALİMİ B.A.ƏHMƏDOVUN ƏSƏRLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: B.A.Əhmədov, Buxara, Xivə, Bəlx, Mərkəzi Asiya

Türk xalqlarının beş min illik tarixi vardır ki, onların möhtəşəm dövlətçilik tarixinin ilkin mənbələr əsasında öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu nöqtəyi nəzərdən bir sıra tarixçilər vardır ki, onların mötəbər mənbələr əsasında yaratdıqları tədqiqat işləri və əsərləri türklərin tarixinin qaranlıq səhifələrinə aydınlıq gətirmişdir. Təəssüflər olsun ki, türk xalqlarının uzun müddət Rus çarizminin, ardınca da Sovet imperiyasının mancanığı altında olmuşdur. Bu səbəbdən türk xalqlarının tarixinin bir sıra dövrlərinin öyrənilməsinə maneələr yaradılmışdır ki, bu da türklərin tarixinin tarixşünaslığına mənfi təsir göstərmiş, müxtəlif türk dövlətlərinin tarixçiləri bir-birlərindən xəbərsiz tədqiqat aparmışdılar. Buna görə həmin dövrdə yazılmış əsərlərdə birtərəfli mövqe açıq-aydın sezilir. Onu deyə bilərik ki, Səfəvi imperatorluğunun Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətləri müəyyən istisnalar olmaqla (7), nəinki Azərbaycan, o cümlədən Mərkəzi Asiya tarixşünaslığında da xüsusi tədqiqat mövzusu kimi araşdırılmamışdır. Buna baxmayaraq bəzi Mərkəzi Asiya tarixçilərinin bu və ya digər problemlərə həsr olunan əsərlərində Səfəvi-Mərkəzi Asiya əlaqələri ilə bağlı bəzi məsələlərə toxunulmuşdur. Bu baxımdan B.A.Əhmədovun Bəlx tarixinə həsr olunan monoqrafiyası maraq doğurur. Müəllif haqqında onu deyə bilərik ki, böyük özbək alimi, şərqşünas Bөрü Əhmədoviç Əhmədov (1924-2002) türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsində mühüm addımlar atmışdır. Fars mənbələri üzrə ixtisaslaşmış tarix elmləri doktoru, professor B.Əhmədov Özbəkistan, Qırğızıstan Milli Universiteti, Qırğızıstan Tarixi Cəmiyyətinin fəxri professoru,

Elmlər Akademiyasının akademiki (1995) və fəxri üzvü olmuşdur. Böyük alim B.Əhmədovun əsərlərinin Azərbaycan tarixşünaslığı üçün də böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, tarixçinin Mərkəzi Asiya dövlətlərinin tarixinin öyrənilməsi ilə bağlı əsərlərində Azərbaycanın Səfəvi dövrü tarixinə dair maraqlı fakt və materiallara da rast gəlinir. Bunu səbəb göstərərək böyük özbək alimini türk xalqlarının müştərək tarixçisi kimi adlandıra bilərik. Bəlxə dair mühüm tədqiqat əsərində mühümfakt və materiallar vardır ki, onlar Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixinin araşdırılmasında xüsusi yeri vardır.

Məlum olduğu kimi, Xorasanın dörd böyük əyalətindən biri olan Bəlx Buxara xanlığının tərkibinə daxil olub, Səfəvi dövləti ilə sərhəddə yerləşirdi. Özbək hökmdarlarının Xorasana yürüşlərində əksər hallarda Bəlx hakiminin qoşunları iştirak edirdilər. B.Əhmədov monoqrafiyasında daha çox Bəlx-Buxara münasibətlərinə diqqət yetirmişdir. Bununla yanaşı, əsərdə Abdulla xanın Bəlx uğrunda mübarizəsi, Bəlx uğrunda 1602-ci ildə baş vermiş Səfəvi-Həştərxani qarşıdurması, Şah I Abbasın 1611-ci ildə Mavərnəhrə yürüşü, Nadir Məhəmməd xanın I Şah Abbasın sarayında sığınacaq tapması, 1689-cu ildə Buxara xanlığının Səfəvilərə məxsus Bala Murqab vilayətini işğal etməsi ilə bağlı maraqlı məlumatlar verilmişdir. Gördüyümüz kimi, Bəlxin tarixinin öyrənilməsi zamanı Səfəvilərin xarici siyasəti, o cümlədən diplomatik münasibətlərini də bu əsər əsasında izləyə bilərik.

Böyük tarixçinin araşdırmalarında bir sıra tarixi problemlərə fərqli münasibətini də görürük. Həştərxanilər sülaləsinin Buxara taxtına sahib olmaları ilə bağlı tarixçi B.A.Əhmədov fərqli mülahizə irəli sürür. Onun fikrinə görə, h.1006-cı ildən (1598) h. 1009-cu ilə qədər (1601) bütün özbəklərin ali hökmdarı Abdulla xanın qardaşı Süleyman xanın oğlu II Pir Məhəmməd xan olmuş, Həştərxanilər sülaləsi isə h.1009-cu ildə (1601) hakimiyyətə gəlmişdir. Müəllifin fikrinə görə, Buxarada Həştərxanilər sülaləsinin ilk hökmdarı Canı xan olmuş, onun ölümündən sonra (18 noyabr 1603) hakimiyyətə oğlu Baki Məhəmməd gəlmişdir. Bəzi tədqiqatçıların fikirlərinə əsasən, Əbdülmömin xanın ölümündən sonra, 1599-cu ildə Canı xan özbək əmirlərinin təklifini rədd etdikdən sonra o za-

man qızılbaşların mühasirəyə aldığı Abuvərddə olan böyük oğlu Din Məhəmməd xan elan edilmiş, lakin o, Buxaraya gələrkən öldüyü üçün onun qardaşı Baki Məhəmməd xan taxta çıxarılmış, Vəli Məhəmməd isə varis kimi təsdiq edilmişdi. Verilmiş fərqli mülahizənin əksinə olaraq, B.Əhmədov hesab edir ki, Səfəvilər öz nümayəndəsini hakimiyyətə gətirmişlər.

Onu da qeyd etməliyik ki, elə məsələlər var ki, B.A.Əhmədovun fikirləri Səfəvi dövrünün mənbələrində öz təsdiqini tapır. Buna misal olaraq onu deyə bilərik ki, İsgəndər bəy Münşi Əbdülmömin xanın ölümündən sonra Buxarada Pir Məhəmməd xanın taxta çıxarıldığını, Bəlxə isə Abdulla xanın qardaşı İbadulla xanın oğlu Əbdülməinin hakimiyyətə gətirildiyini qeyd etmişdir. Hətta Heratın qaytarılmasından sonra h.1008-ci ildə (1599-1600) Şah Abbas yenidən Xorasana gələrkən Pir Məhəmməd xanın elçilərinin Səfəviləri Xorasanın fəthi münasibəti ilə təbrik etməsi faktı da bu fikrin doğruluğuna dələlət edir. Həstərxanilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlişi ilə bağlı fikirlərin haçalanması Əbdülmömin xanın ölümündən sonra ayrı-ayrı feodal qruplaşmalarının müxtəlif bölgələrdə öz namizədlərini xan elan etməsi ilə bağlı olmuşdur.

Daha bir fakt olaraq onu qeyd edək ki, Məhəmməd Tahir Vəhidin fikrincə, 1638-ci ildə Böyük Moğol dövləti tərəfindən işğal edilmiş Qəndəharı geri almaq üçün hazırlıq işlərinə başlayan II Şah Abbas Həstərxanilər sülaləsi ilə münasibətləri gərginləşdirmək istəmədiyi üçün öz səfiri Sultaniyyə və Zəncan hakimi Sarı xan Bəydilinin oğlu Səfiqulu sultanı Tahir Məhəmmədlə birlikdə Bəlxə göndərmişdi. Bu dövrdə Bəlxə hakimiyyət çox güman ki, Sübhanqulu xanın əlində idi. Bu məsələyə aydınlıq gətirən tədqiqatçı B.Əhmədovun araşdırmalarına görə, Nəzər Məhəmməd ali hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra böyük oğlanları Əbdüləziz xana, Xosrov sultana, Bəhram sultana etibar etmədiyi üçün Bəlxin idarə olunmasını özünə etibarlı əmirlərin güclü nəzarəti altında kiçik oğlanlarından Sübhanqulu xana tapşırırmışdı.

Səfəvi-Mərkəzi Asiya münasibətlərində digər bir mübahisəli məsələyə aydınlıq gətirmək üçün məhz B.Əhmədovun tədqiqatları mühüm rol oynayır. 1648-ci ilin oktyabrında hind şahzadəsi Bəl-

xi qaytarıb Hindistana qayıtdıqdan sonra Nəzər Məhəmməd xan Bəlxədə hakimiyyətini bərpa etmişdi. Bəlx ordusu Qəndəhara qədər Böyük Moğol əsgərlərini təqib etmiş, yalnız Baki bəyin başçılıq etdiyi Buxara qoşununun Bəlxə soxulması xəbərindən sonra Nəzər Məhəmməd xan təqibi dayandıraraq Bəlxə qayıtmışdı. Çox maraqlıdır ki, Böyük Moğol ordusunu mühasirə vəziyyətində saxlayan, ona böyük itkilər verən Əbdüləziz xanın qoşunları hind ordusu Bəlxə tərək etdikdən sonra mühasirədən əl çəkərək Buxaraya qayıtmışdı. Bəlx vilayətini tutmağa bu qədər yaxın olan Əbdüləziz xanın Buxaraya geri qayıtmasına səbəb nə olmuşdu? Tədqiqatçı B.Əhmədov belə hesab edir ki, onun qayıdışının əsas səbəbi məhz Nəzər Məhəmməd xanın çoxsaylı qızılbaş ordusu ilə yaxınlaşması və Əbdüləziz xanın bu ordu ilə qarşılaşmaqdan çəkinməsi olmuşdu.

Böyük tarixçinin fikirləri böyük maraq doğurur və “müştərək” tarixçilərin əsərlərinin öyrənilməsi türk xalqlarının tarixinin obyektiv tədqiqində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əlbəttə ki, müəyyən məsələlərin araşdırılmasında B.Əhmədovun mülahizələri Azərbaycan tarixçilərinin fikirləri ilə üst-üstə düşür, lakin bəzən fərziyələr haçalanır. Bununla belə, tarixçinin əsərləri türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Böyük alimin yaradıcılığının daha dərinədən öyrənilməsi nəinki Mərkəzi Asiya, o cümlədən Azərbaycanın tarixinin ayrı-ayrı səhifələrinin öyrənilməsi üçün faydalı olacağını hesab edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov B.Ə. *1579-1581-ci illər ekspedisiyası və İngiltərə-Azərbaycan ticarət əlaqələrinin kəsilməsi səbəbləri* // S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Tarix və fəlsəfə elmləri seriyası. Bakı, 1967, №3, s.87-93.
2. Əhmədov B.Ə. *XVII əsrin birinci yarısında İngiltərənin Şərq siyasəti*. Bakı: Nafta press, 1998, 234 s.
3. İsgəndər bəy Münşi. *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi*. Fars dilindən çevirən prof. Şahin Fərzəliyev, Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 1144 s.

4. Ахмедов Б.А. *Из истории торговых отношений Англии с государствами Сефевидов*. Автореф. дисс... канд. истор. наук. Баку, 1967.
5. Ахмедов Б.А. *История Балха (XVI-первая половина XVIII вв.)*. Ташкент: ФАН Узбекской ССР, 1982, 296 с.
6. Ахмедов Б.А. *Третья экспедиция англичан в государство Сефевидов (1565-1567 годы)* // Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, серия исторических наук, 1966, №8, с.90-97.
7. Ağayev R.Ə. *Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri: XV-XVI əsrlər*. Bakı, Kür nəşriyyatı, 2004. – 151s.

Cavid ƏLİSGƏNDƏRLİ

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: javid_alisgandarli@yahoo.com

**AMERİKALI TƏDQIQATÇILAR PETER BENCEMEN
GOLDEN, JUSTİN MCCARTHY, ERİCA MARAT VƏ
BÖYÜK BRİTANİYALI TƏDQIQATÇI EDVARD
PARKERİN TÜRK TARİXİNƏ BAXIŞLARI**

Açar sözlər: Peter Bencamen Qolden, Justin McCarthy, Erica Marat, Edvard Parker, türk dünyasının araşdırılması, türk xalqları tarixi, türk kimliyi

Türk tarixi ilə, xüsusən də qədim dövr və orta əsrlər tarixi ilə bağlı araşdırmalar etməli olan hər bir tədqiqatçı “türk xalqları öz tarixlərini yazmamışlar” deyir. Lakin türklərin öz tarixlərini yazmadıqlarına rəğmən, tarixləri çox hallarda saxtalaşdırılsa da, qonşu xalqlar və dövlətlər tərəfindən həm yazılıb, həm də araşdırılıb. Məlum elm sahələri sırasında qədim və müasir türk xalqlarının dillərini, ədəbiyyatını, tarixini, folklorunu, dinini, etnoqrafiyasını, maddi və mənəvi mədəniyyətini və s. öyrənən Türkologiya elmi də mövcuddur. Dərslərimizdə Türk xalqları tarixi üzrə araşdırmalardan bəhs edərkən qərb müəlliflərindən alman şərqşünası İ.Markvart, al-

man tarixçisi F.Althaym, fransalı şərqşünas J.Dekink, fransalı tarixçi R.Qrişman, ingilis tarixçisi K.Qordonun adlarını çəkir (1, səh.39-43), onların əsərlərinə istinadlar edirik. Lakin müasiri olduğumuz qərb araşdırmaçıları haqda məlumatlar az yer veririk. Ən yaxşı halda, Azərbaycan tarixi üzrə bu və ya digər dərəcədə araşdırmaları olan amerikalı tarixçilər Tadeuş Svyatovskiy (2) və Odri Altştadt (3), beynəlxalq siyasət üzrə araşdırmaçı Brenda Şaffer (4) və b. bir neçə digər tədqiqatçının adını çəkməklə kifayətlənmiş oluruq. Əslində isə hazırda dünyanın bir çox ölkələrində türkologiya üzrə araşdırmaların aparılması işi davam etdirilir. Bolqarıstanda, Macarıstanda, Polşada, Almaniyada, İsveçdə, Böyük Britaniyada, Fransada, ABŞ-da və bir sıra b. ölkələrdə bu və ya digər adlarla elmi mərkəzlər, müstəqil tədqiqatçılar türk dünyası məsələlərini araşdırmaqdadırlar. Məruzədə ABŞ və Böyük Britaniya tədqiqatçılarından bir neçəsinin türk dünyası məsələləri üzrə araşdırmaları haqqında məlumat veriləcək. Haqqında məlumat veriləcək araşdırmaçıların hansı kriteriyalara görə seçildiyi məsələsinə gəlincə, qeyd edim ki, tədris prosesində və elmi araşdırmalarımızda əsərlərindən istifadə etdiyimiz, müəyyən qədər faydalandığımız müəlliflərin araşdırmalarından danışılacaq. Xüsusi qeyd etmək istərdim ki, qərb müəllifləri türk xalqları və ya dövlətləri ilə bağlı araşdırmalarını sırf “türk dünyası” və ya “türk xalqı” adı ilə aparmırlar. Daha çox regiona, konkret olaraq hansısa dövlətə və ya məsələyə görə araşdırma edilir.

Amerikalı tarixçi türkoloq, islamşünas, Rutter Universitetinin (1766, Nyu Cersi ştatı) professoru, Yaxın Şərq ölkələri üzrə tədqiqatlar Mərkəzinin elmi rəhbəri *Peter Bencamen Qolden* (Peter B. Golden) türk tarixinin orta əsrlər dövrü üzrə tədqiqatçıdır. Türklərin mənşəyi və formalaşması, xəzərlər, qıpçaqlar, oğuzlar, onların mənşəyi, dini görüşləri, miqrasiyası, siyasi və mədəni təsiri, “Mahmud Qaşqarının türk dünyası” və s. məsələlər haqda çoxsaylı araşdırmaların müəllifidir. “Türk xalqları tarixinə giriş” kitabı türk dilinə tərcümə edilərək Türkiyədə nəşr edilib (5; 6). Türk, rus, alman, fransız, ərəb, fars, yunan, latın, macar və gürcü dillərini bilməsi ona araşdırmalarını mənbələr əsasında aparmasına imkan verir ki, bu

məqam onun tədqiqatlarının türk tarixini öyrənmək, öyrətmək, həm də araşdırmalarımızda istifadə etmək baxımından əhəmiyyətini bir az daha artırmış olur.

ABŞ-ın Louisville Universitetinin (1798, Kentucky) professoru, tarixçi, demoqraf *Justun A. McCarthy*nin əsas tədqiqat sahələri Osmanlı imperiyası, Balkanlar, Orta Şərqi tarixi məsələləridir. Muxtəlif illərdə ABŞ-ın Kaloformiya (UCLA) və Prinston (Princeton University) Universitetlərində, Böyük Britaniyanın London SOAS Universitetində, Türkiyənin Orta Doğu Teknik, Ankara və Boğaziçi Universitetlərində çalışmışdır (7). Həmçinin Türkiyə Araşdırmaları İnstitutunun (Institute of Turkish Studies) idarə heyətinin üzvüdür. *Justun A. McCarthy* araşdırmalarında türk kimliyi, Osmanlı türklərində dövlətçilik, Osmanlı idarəsi altında olan Balkanlarda və Orta Şərqdə idarəçilik və milli məsələlərə xüsusi önəm verir. Osmanlıda etnik məsələdən bəhs edərkən McCarthy ermənilərin soyqırım iddiaları məsələsinə də toxunur, soyqırım deyil, savaş olduğunu və bu savaşda ermənilərin də, türklərin də öldürüldüyünü deyir. Hətta Osmanlıda yaşayan ermənilərin sayının məqsədli şəkildə artırıldığını, rus mənbələri ilə müqayisə edildikdə, əslində bu rəqəmlərin düz olmadığını aşkar gördüyünü bildirir. Erməni soyqırımı olması iddiasının əksinə göstərir ki, XIX əsrdə Rusiya Balkanları öz təsir dairəsinə daxil etmək məqsədilə Osmanlının xristian millətlərindən istifadəyə başlamış, nəticədə onlar mütəmadi olaraq üsyanlar və qiyamlar qaldırmış (8), dövlət də onların qarşısını almaq üçün güc tətbiq etmək məcburiyyətində qalmışdı. Bu üsyanlar zamanı həmçinin milyonlarla müsəlman yaşadığı ərazilərdən qovulmuş, qətl edilmişdir (9). Amerika Erməni Komitəsi bu fikirlərinə görə McCarthy-nin Türkiyə hökuməti ilə əlaqələri haqqında iddialarla çıxış edir.

ABŞ-ın və Avropanın “Mərkəzi Asiya-Qafqaz İnstitutu və İpək Yolu Araşdırmaları Birləşmiş Mərkəzi”nin (“Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program Joint Center”) əməkdaşı fəlsəfə doktoru *Erika Marat* elmi dərəcəsinə Almaniya Bremen Universitetində almışdır. Postmüstəmləkə ölkələrində dövlət quruculuğu, hərbi institutlar, mütəşəkkil cinayətkarlıq məsələləri üzrə mütəxəssisdir. Araşdırmaları daha çox Mərkəzi Asiya regionu

ilə, başqa sözlə, həm də türk dünyasının böyük bir hissəsinin müasir dövrünün tədqiqi ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə “Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program” ABŞ-da və Avropada aparıcı analitiklərin, mütəxəssislərin birlikdə çalışdığı, İpək yolu ölkələrinin problemlərinin, inkişaf səviyyələrinin və digər əlaqəli məsələlərin hərtərəfli araşdırıldığı nüfuzlu mərkəzlərdən biridir. Vaşinqtonda və Stokholmda ofisləri var. Erica Marat “Mərkəzi Asiyada dövlət və cinayətkarlıq arasında əlaqə: Qırğızıstanda və Tacikistanda dövlətin gücsüzlüyü, mütəşəkkil cinayətkarlıq və korrupsiya” (10), “Mərkəzi Asiyada dövlət və hərbi qüvvələr: Qırmızı Ordudan müstəqilliyə qədər” (11), “Tülpan inqilabı: Qırğızıstan 1 il sonra” (12) kitablarının, həmçinin bir çox digər araşdırmaların müəllifidir.

Və son olaraq, XIX əsr araşdırmaçısı tərəfindən yazılmış, günümüzdə təkrar nəşrlə yenidən elmi ictimaiyyətə təqdim olunmuş 1 tədqiqat haqda. Böyük Britaniyanın Mançestr Viktoriya Universitetinin professoru, çinşünas alim *Eduard Parker* 1893-1894-cü illərdə Çində olarkən şəhər perfekti ona Çin tarixi üzrə orijinal materialları təqdim etmiş və müəllif həmin materialların əsasında “Tatarların tarixindən 1000 il” kitabını (13) yazmışdı. Kitabda türk tarixi ilə bağlı hələ də cavab axtarılan suallar haqda məlumatlar tapmaq olur. Məsələn, tatarların türk olub olmaması hər zaman mübahisə doğuran suallardan olmuşdur. Parker yazır ki, 1000 il boyu Avrasiya qitəsində köçəri dünya (köçəri həyat tərzini sürən tayfalar) monotərkibli olmuş. “tatar” adı isə köçəri dünyanın (köçəri həyat tərzini sürən bütün tayfaların) ümumi adı olmuşdur. Başqa sözlə, quen-nu (xunnu), skiflər, hunlar və tükrələr eyni tayfanın, eyni xalqın tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində mövcud olmuş müxtəlif adlarıdır. Köçəri tayfaların dəyişməyən adı isə “tatar” olmuşdur. Hətta Çin mənbələrində tatar adına türk adından 738 il əvvələ aid məlumatlarda (13, səh.24) rast gəldiyini, bu adın sonradan formasını dəyişərək “türk” kimi işlənməyə başladığını yazır (13, səh.8-10). Ümumilikdə türk tarixinə aid maraqlı məlumatlarla zəngin olan bu kitab 2003-cü ildə Kazanda yenidən nəşr edilib. Kitabın marağın çox olması səbə-

bindən 2009-cu ildə Moskvada, bu dəfə fərqli adla yenidən nəşr edilib (14).

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq, qeyd etmək istərdim ki, bu gün haqqında bəhs etdiyim araşdırmaçıların, həmçinin tezisə və məruzəyə qoyulmuş məhdudiyyətlər səbəbindən adını çəkə bilmədiyim bir çox digər qərb araşdırmaçılarının tədqiqatları ilə tanışlığın bundan sonra türk xalqlarının tarixi üzrə tədris və tədqiq zamanı hər birimiz üçün faydalı olacağına inanıram.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsməd Muxtarova. *Türk xalqlarının tarixi (qədim dövlər və orta əsrlər)*. Bakı, 2013. – 446s.
2. Tadeusz Swietochowski. *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community*. Cambridge University Press, 1985. – 272p.; yenə onun. *Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition*. New York, Columbia University Press, 1995. – 289p.
3. Audrey L. Altstadt. *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*. Hoover Institution Press, 1992. – 334p.
4. Brenda Shaffer. *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*. The MIT Press, 2002. – 300p.
5. Peter B. Golden. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. (Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East)*. Research Gate, January 1992. – 482 p. (Online). Mənbə: https://www.academia.edu/12545004/An_Introduction_to_the_History_of_the_Turkic_Peoples [Baxılıb: 29.04.2017].
6. Peter B. Golden. *Türk halkları tarihine giriş (ortacağ ve erken yenicağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da etnik yapı ve devlet oluşumu)*. Çeviren Osman Karatay. Ötüken Yayınları, 2002. – 505s; 2007. – 592 s. (6 dəfə nəşr olunub). – (Online). Mənbə: <http://www.idefix.com/Kitap/Turk-Halklari-Tarihine-Giris/Peter-B-Golden/Arastirma-Tarih/Tarih/Turk-Tarihi/urunno=0000000420654> [Baxılıb: 29.04.2017].

7. *Turkish-American Relations: Past, Present and Future*. Editors: Mustafa Aydin, Çağrı Erhan. Routledge, London and New York, 2004. - 252p.
8. Justin A. McCarthy. *The Armenian rebellion at Van*. Salt Lake City, Utah: The University of Utah Press, 2006. – 296p. (Online). Mənbə: <http://cdmbuntu.lib.utah.edu/cdm/ref/collection/upcat/id/1170> [Baxılıb: 29.04.2017].
9. Justin A. McCarthy. *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*. Darwin Press, Incorporated, New Jersey, 1995. – p.502. (Online). Mənbə: <https://www.scribd.com/document/136752589/Death-and-Exile-the-Ethnic-Cleansing-of-Ottoman-Muslims-1821-1922-1> [Baxılıb: 29.04.2017].
10. Erica Marat. *The State-Crime Nexus in Central Asia: State Weakness, Organized Crime, and Corruption in Kyrgyzstan and Tajikistan*. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, January 2008. – 100p. (Online). Mənbə: https://silkroadstudies.org/resources/pdf/SilkRoadPapers/2008_01_SRP_Marat_National-Ideology.pdf [Baxılıb: 29.04.2017].
11. Erica Marat. *The Military and the State in Central Asia: From Red Army to Independence*. Routledge, 2009. – p.176. (Online). Mənbə: <https://www.silkroadstudies.org/staff/item/13039-erica-marat.html> [Baxılıb: 29.04.2017].
12. Erica Marat. *The Tulip Revolution: Kyrgyzstan One Year Later*. Jamestown, 2006. – p.143. (Online). Mənbə: <https://jamestown.org/wp-content/uploads/2016/09/Jamestown-TulipRevolution.pdf> [Baxılıb: 29.04.2017].
13. E.H.Parker. *Thousand Years of The Tartars*. Shanghai: Printed by Kelly & Walsh, Limited, Nanking Road, 1895. - 371 p. (Online). Mənbə: http://portal.kspi.kz/files/book_ik/Паркер.pdf [Baxılıb: 29.04.2017].
14. Эдуард Паркер. *Татары. История возникновения великого народа*. Москва: Центрполиграф, 2009. (Online). Mənbə:

<http://adm.w.ru/books/Tatary--Istoriya-vozniknoveniya-velikogonaroda> [Baxılıb: 29.04.2017].

Şəlalə BAĞIROVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

Sosial elmlər kafedrası

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

E-mail: baghirova.shalala@mail.ru

GÖRKƏMLİ ARXEOLOQ QÜDRƏT İSMAYILZADƏNİN ELMİ ARAŞDIRMALARINDA ULU TÜRK DÖVRÜ

Açar sözlər: Qüdrət ismayılzadə, türk dövrü, elmi araşdırmalar, qayaüstü təsvirlər, atçılıq

Məlumdur ki, sovetlər dönəmində hökm sürən total rejim şəraitində türk xalqlarını türk dünyasından uzaqlaşdırmaq mühüm məqsədlərdən biri olmuşdur. Sovetlər birliyinin tərkibində olan Azərbaycan, Volqaboyu, Mərkəzi Asiya və digər ərazilərdə yaşayan türk xalqları türk dünyasının ayrılmaz hissəsi olduğu halda mümkün qədər bu anlayışdan kənar salınmışdı. Halbuki VI-VIII əsrlərdə Böyük Çin səddindən Qara dəniz sahillərinədək uzanan ərazilər türk dünyasının üzvi hissəsi olmuş və burada yaşayan türk xalqları həmin dövrdə baş vermiş böyük ictimai-siyasi və mədəni proseslərdə fəal iştirak etmişdir. Məhz sovet tarixşünaslığında Azərbaycan tarixinin ərəb işğallarına qədərki dövrü türk terminini aradan çıxarmaq məqsədilə ilk orta əsrlər dövrü kimi qələmə verilir. Əslində bunun nəticəsi olaraq Azərbaycan tarixinin mühüm bir dövrü sanki “oğurlanmış”, yaddan çıxmışdı. Azərbaycanın mədəni tarixi inkişafında mühüm tarixi mərhələ olmuş ulu türk dövrü uzun müddət diqqətdən kənar qalmış, tənəzzül dövrü kimi səciyələndirilərək qeydə alınmırdı.

Müasir dövrdə türk dünyasının keşməkeşli tarixini öyrənmək Azərbaycan tarixçilərinin qarşısında duran əsas məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Əhəmiyyətlidir ki, bu sahədə meydana çıxan yenilik-

lərin müəyyən bir qismi Azərbaycan tarixçilərinin əməyi ilə sanki yenidən özümüzə qaytarılmışdır. Azərbaycan tarixinin ulu türk dövrü ilə bağlı yorulmaz tədqiqatçı Qüdrət İsmayılzadənin elmi fəaliyyəti diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Görkəmli alim və pedaqoq, arxeologiya və qədim dünya tarixi sahəsində respublikanın aparıcı mütəxəssislərindən biri, Beynəlxalq Arxeoloqlar Cəmiyyətinin Şərq bölməsi üzrə Azərbaycan bölməsinin sədri, “Azərbaycan Arxeologiyası” jurnalının baş redaktoru, Bakı Dövlət Universitetinin Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasının müdiri, əməkdar müəllim, tarix elmləri doktoru, professor Qüdrət Seyfulla oğlu İsmayılzadənin əsərləri Azərbaycanın qədim tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsində əvəzsiz rol oynayır. Onun məhz türkologiya sahəsindəki sonrakı tədqiqatları ötən əsrin 80-90-cı illərində və yeni əsrin ilk iki onilliyində Mərkəzi Asiyada keçirilən beynəlxalq simpozium və konfranslarla bağlı olmuşdur.

Qüdrət İsmayılzadə ayrı-ayrı illərdə Aşqabad, Bişkek, Astana, Alma-Ata, eləcə də İzmir, Ankara və İstanbulda keçirilən konfrans və simpoziumlarda, nəşr olunan elmi məcmuələrdə “Azərbaycanın qayaüstü təsvirləri”, “Qədim Azərbaycanın oturaq cəmiyyətlərində köçəri kompleksləri”, “Azərbaycan ərazisi Böyük İpək Yolu tarixində”, “E.ə.I minillikdə Azərbaycan ərazisində etno-mədəni proseslər”, “Qafqaz Albaniyasına məxsus bir abidənin təhlili”, “At haqqında daş salnamə”, “Azərbaycan ərazisində qədim türk dövrü” və başqa elmi tədqiqat əsərləri, məqalələri dinlənilmiş və dərc edilmişdir. Həmin yazılarda görkəmli alim türk dövrünün Azərbaycan tarixində mühüm mərhələ olduğunu sübuta yetirmişdir.

Arxeoloq-alimin Qazaxıstanda nəşr olunan “Mədəni miras” məqaləsi də böyük maraqla qarşılanmışdır. Belə ki, Qazaxıstan Türk Akademiyasının təklifi ilə “At və onun türk dünyasının mədəni-tarixi inkişafında rolu” adlı böyük layihənin icrası zamanı yorulmaz alim az vaxt içərisində gərgin axtarış və tədqiqatlar nəticəsində aşağıda qeyd olunan yeddi məsələni uğurla başa çatdırmışdır:

1. Türk dövrünün atçılıq tarixinə aid materialları toplamaq;
2. Qədim dövrlərə aid atçılıqla bağlı ədəbiyyatın toplanılması və analizi;

3. Qafqaz və Azərbaycanın qayaüstü təsvirlərində ulu türk dövrü atçılığına aid artefaktların təhlili;
4. Mövzu ilə bağlı mənbələrin müqayisəli təhlilini aparmaq;
5. Azərbaycan ərazisində erkən atçılığa aid təsvirlərin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
6. Atçılığa aid icmallar tərtib etmək;
7. Atçılığın türk xalqlarının mədəni irsində yeri haqqında geniş icmal hazırlamaq.

Qüdrət İsmayılzadənin ötən əsrin 70-ci illərində Füzuli şəhəri yaxınlığında aşkar etdiyi Yedditəpə nekropolu bütün Qafqaz arxeologiyası üçün əlamətdar hadisə kimi qiymətləndirilmişdir. Gərgin axtarışlar nəticəsində həmin nekropolda ulu türk dövrünə aid zəngin qəbirlər üzə çıxarılmışdır. İri sal daşlardan düzəldilmiş hər bir qəbirdə vaxtilə üzü doğan günəşə yönəldilmiş və bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuş döyüşçülərin nəşinə və onları müşayiət edən zəngin dəfn avadanlığına təsadüf olunmuşdur. Onların içərisində iri ölçülü polad qılınclarla yanaşı, gümüş və bürüncdən, eləcə də şüşədən düzəldilmiş nəfis sənət nümunələri: dolça və camlar, kiçik ölçülü fiqurlar, toqqa başlıqları, musiqi alətləri, bəzək nümunələri və digər tapıntılar qeydə alınmışdır. Diqqətəlayiqdir ki, qeyd olunan tapıntıların oxşarlarına Azərbaycanda və o zamankı sovetlər ölkəsinin heç bir yerində rast gəlinməmişdir. Qüdrət İsmayılzadə aşkar olunan nekropolu və açılan qəbirləri tutarlı dəlillərlə Azərbaycan tarixində ulu türk dövrü ilə əlaqələndirmişdir.

Qüdrət İsmayılzadənin Qobustan təsvirləri ilə bağlı axtarışları da çox önəmli olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qobustan qayaüstü təsvirləri uzun müddət elmi tədqiqat obyektı olmamış və diqqətdən kənarda qalmışdı. Görkəmli alim uzun müddət ilk orta əsrlərə aid edilən Qobustan təsvirlərini sistemləşdirərək, geniş müqayisəli materiallar əsasında onları bilavasitə türk dünyasına aid incəsənət nümunələri olmasını üzə çıxarmış və bu haqda 2008-ci ildə Astana şəhərində keçirilən beynəlxalq konfransda geniş məruzə ilə çıxış etmişdir. Mədəni irsimizin mühüm göstəricisi olan Qobustan qaya təsvirlərinin ilk orta əsrlərə aid olan nümunələrini türk dünyasına məxsus irsə aid etməklə, bu zaman kəsiyini türk dövrü

kimi qeyd etməyi elmi əsaslarla bildirmişdir. Həmin məruzə çap olunaraq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmışdır.

Ümumilikdə, bütün deyilənlərə əsasən görkəmli alim Qüdrət İsmayılzadənin bəhs edilən dövrə aid elmi araşdırmaları Azərbaycanda aşkara çıxarılan ulu türk dövrünün izlərinin türk dünyasının digər maddi-mədəniyyət nümunələri ilə uyğunluğunu və türk xalqlarının etnik və mənəvi yaxınlığını sübuta yetirir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılzadə Q.S. *Azərbaycanın ilk orta əsr arxeologiyasında yenilik*. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, 2016. №2, s.70-76.
2. İsmayılzadə Q. *Tarixi Azərbaycan torpaqlarında ulu türk dövrü*. Türk dünyası: dünənə və bu günü (beynəlxalq elmi konfrans), tezislər. 23-24 may 2011.
3. Джафарзаде И.М. *Наскальные изображения Гобустана*. Труды Музея Истории Азербайджана. Баку, 1195. С.99-114.
4. Савинов Д.Г. *Древнетюркская эпоха: Некоторые общие вопросы изучения археологических памятников и их историко-культурной интерпретации* // Диалог цивилизаций. №1 (4), Бишкек, 2004, с.17-25.
5. Исмаилзаде Г.С. *Петроглифы Азербайджана как составная часть древнейшего искусства Евразии. К вопросу о характерных особенностях петроглифов Азербайджана* // Мир Наскального искусства. М., 2005, с.118-121.
6. Исмаилзаде Г.С. *К истории культурной интерпретации древних наскальных изображений на территории Азербайджана*. Проблемы изучения наскальных изображений в СССР. М., 1990, с. 91-98.
7. Фараджова М.Н. *Гобустан, Чашечные углубления*. Баку, 2007.

LƏMAN ƏSƏDZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti

Tarix fakültəsi, I kurs tələbəsi

E-mail: lamanasadzadeh@mail.ru

**TARİX ELMLƏRİ DOKTORU, PROFESSOR ƏSMƏD
MUXTAROVA VƏ ONUN TÜRK XALQLARININ
TARİXİNƏ DAİR ARAŞDIRMALARI**

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Xatirə AĞAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

Açar sözlər: Bakı Dövlət Universiteti, Türk xalqları tarixi kafedrası, Əsməd Muxtarova, türk xalqlarının dövlətçilik tarixi, Tarix və onun problemləri jurnalı

Qədim türklərin (hunlar, uyğurlar, karluklar, avarlar, bulqarlar, xəzərlər, bəklər, bəklər, səlcuqlar, qıpçaqlar, xakaslar və b.) tarixi qeyri-adi zənginliyə malikdir. Bu səbəbdən türklərin tarixinin dərinlən tədqiqi həllini tapmayan vacib məsələlərdən biridir. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bir sıra ali məktəblərdə “Türk xalqlarının tarixi” adlı yeni kurs tədris olunmağa başladı. “Türk xalqlarının tarixi” kursunun başlıca vəzifəsi dünyanın bir çox ölkələrində əsrlər boyu yaşayıb-yaradan, dünyaya elm və mədəniyyət xəzinəsini zənginləşdirən bu xalqın tarixini sistemli şəkildə ümumiləşdirmək və şərh etməkdən ibarətdir.

Türk xalqları tarixinin öyrənilməsində və tədris olunmasında məqsəd tələbələrə bu qədim xalqın tarixinə aid məlumat verməkdən ibarətdir. Bu xalqın tarixinin öyrənilməsinin bir sıra səbəbləri də vardır. Türkləri bir-birindən təcrid etmək, onların qədim dövlətə mədəniyyətə malik olduğunu göstərməmək, yeni nəslin dünyagörüşündə bu xalqın qədimliyinin formalaşmasına yol verməmək sovet milli siyasətinin başlıca məqsədi idi. Vaxtilə çox böyük ərazidə yaşayan və əsrlər boyu bu ərazilərdə türk mədəniyyəti və tarixinin qa-

lıqlarını sübut edən xalqın böyüklüyünü mənəvi zənginliyini qəbul etmək Sovet milli siyasətinə qətiyyənlə uyğun gəlmirdi.

Başqa xalqların tarixi yaxşı tədqiq olunduğu və dünyaya qədim bir xalq kimi tanındığı halda türk xalqlarını öz kökündən uzaqlaşdırmaq üçün onların ümumi tarixi arasında qəsdən uçurumlar yaradılır, bir-birindən təcrid edilmiş halda tədqiqata cəlb edilirdi. Türk xalqları tarixinin öyrənilməsi bir sıra çətinliklərlə bağlıdır. Qədim və erkən orta əsrlər dövründə türk xalqlarının tarixinin daha dərinlən öyrənilməsi üçün kifayət qədər mənbə yoxdur. Mövcud olan tarixi faktların müxtəlif dillərdə olması, mənbələrin pərakəndəliyi çətinliklər yaradıb.

Buna baxmayaraq, türk xalqları tarixini araşdıran professorlar olmuşdur. Bunlardan biri Əsməd xanım Muxtarovadır. Əsməd İmamməmməd qızı Muxtarova Bakı şəhərinin Buzovna qəsəbəsinə anadan olub. S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) tarix fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirib. 1967-1970-ci illərdə tarix fakültəsinin əyani aspirantı olub. 1971-ci ildən həmin fakültədə işləyir. 1974-cü ildə namizədlik, 1991-ci ildə doktorluq dissertasiyalarını müdafiə edib. 1993-cü ildən Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinin professorudur türk xalqlarının qədim dövr və orta əsrlər tarixi tədris edir. 1999-cu ildən “Türk xalqları tarixi” kafedrasının (2004-cü ilə qədər “Türk və Qafqaz xalqları tarixi” kafedrası) müdiri vəzifəsində çalışır.

Əsməd xanım 1997-ci ildən nəşrinə başlanmış və artıq 80 sayı nəşr olunmuş “Tarix və onun problemləri” elmi, nəzəri, metodik jurnalın təsisçisi və baş redaktorudur. Jurnalda bir çox professorlarımızın, eləcə də Əsməd xanımın elmi məqalələri dərc olunmuşdur. Təkcə yerli alim və professorlarımızla yanaşı xarici ölkələrdə də bu jurnala isti münasibət vardır. Jurnal vasitəsilə bir çox xarici ölkələrlə əlaqə yaradılmışdır. 45-dən çox elmi məqalənin, proqram, dərslik və dərs vəsaitinin, 3 monoqrafiyanın müəllifi bir çox nəşrlərin elmi redaktorudur. “Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər)” dərsliyinə görə “Sara xatun” diplomuna layiq görülmüşdür. 2002-ci ildə nəşr olunmuş “Türk xalqlarının dövlətçilik tarixi (qədim dövr

və orta əsrlər)” adlı dərs vəsaitinin müəllifidir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının, Bakı Dövlət Universitetinin Böyük Elmi Şurasının üzvüdür (1, səh.446).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Əsməd Muxtarova dərslik və dərs vəsaitinin müəllifidir. “Türk xalqlarının tarixi” dərsliyi Ali məktəblərdə Türk xalqları tarixi fənninin tədrisi üçün qiymətli vəsaitdir. Dərs vəsaitində Əsməd xanım türk xalqlarının tarixinə dair mübahisəli məsələlərə konkret olaraq bir aydınlıq gətirmiş və türklərin qədim dövrdən bəri qaranlıq qalan tarixi işıqlanmışdır. Bizə məlumdur ki, qədim türklərin soykökü məsələsi tarixçilər tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. Türklərin soykökü ilə bağlı əsassız konsepsiyalar mövcud idi. Bəzi rus və Avropa tarixçiləri skif, sak, kimmer tayfalarının iran mənşəli olması ilə bağlı fikirlər irəli sürərək türkləri soykökündən uzaqlaşdırmağa çalışırdı. Lakin Əsməd xanım tutarlı dəlillər və faktlarla bu tayfaların türk tayfaları olmasını təsdiqləyir. Dərslikdə maraq doğuran hissədən biri də eradan əvvəl Mərkəzi Asiyadakı etnosiyasi durumdur. Dərsliyin bu hissəsində Əsməd xanım türklərin soykökü və mənşəyi məsələsinə toxunmuş, tutarlı dəlillər və faktlarla eradan əvvəl Mərkəzi Asiyada türklərin yaşadığını və təqdirə layiq bir mədəniyyət yaratdıqlarını sübut etmişdir. Bu faktlar və dəlillər türklərin hələ qədim dövrlərdən bəri dövlətçilik ənənələrinə malik və erkən sivilizasiyanın yaratıcıları olduqlarını təsdiqləyir. Əsməd xanım dərsliyə ilk dəfə olaraq Şimali Qafqazın türk xalqları olan kumiklər, noqaylar, qaraçaylar, bəlkərlər haqqında elmi araşdırmalarını əlavə etmişdir.

Əsməd Muxtarova “Türk xalqlarının dövlətçilik tarixi (qədim dövr və orta əsrlər)” adlı dərs vəsaitində türk xalqlarının tarixinə dair gizli qalan tarixi həqiqətləri danışmaz bir fakt kimi aydınlaşdırmışdır. Professor dərslikdə e.ə.I minilliyin əvvəllərindən etibarən kimmerlərin, skiflərin, sarmatların Cənub-Şərqi Avropaya gəlmələrini və bu dövrdə onların dövlətçilik tarixini tədqiq edib. Əsməd xanım qədim dövrdə türk xalqlarının dövlət qurumlarını iki yerə ayıraraq. 1.Sırf köçəri maldar ellərin (kimmerlər skiflər saklar masaqetlər sarmatlar şərqə hunlar) hərbi demokratiyaya əsaslanan qurumları;

2.Maldar ellərin oturaq əhalisi olan ölkələrdə hərbi demokratiya qurumları (2, səh.129).

Dərslərin təhlilindən də aydın olur ki, Əsməd Muxtarova Türk xalqlarının qədim dövr və orta əsrlər tarixini tədqiq edir. Dərs vəsaitlərindən, monoqrafiyalardan, elmi məqalələrdən başqa Əsməd xanım beynəlxalq seminar, simpozium və konfranslarda da iştirak etmişdir. Bir çox fəxri diplomlarla təltif olunan Professor 2006-cı ildə Azərbaycan-Koreya Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyasının təşkil etdiyi konfransda iştirak etmişdir. 1997-ci ildən nəşr olunmasına başlanmış təsisçi və baş redaktoru olduğu “Tarix və onun problemləri” elmi nəzəri metodik jurnal vasitəsilə Sankt-Peterburqun Azərbaycanlı diasporası ilə, Moskva Dövlət Universiteti ilə, Daşkənd Universiteti ilə, İsrail, İran, Almaniya ilə əlaqələr yaratmışdır. Professorun baş redaktoru olduğu jurnalda iyirmidən çox elmi məqaləsi (“Fədakar elm adamı”, “Ustad alim və Böyük müəllim”, “Türk xalqlarının tarixşünaslığı”, “Skiflər, Qafqaza yürüşləri”, “Dünya və milli mədəniyyətin korifeyləri”, “Türk xalqlarının orta əsrlərdə məişəti və mənəvi mədəniyyəti” və s.) çap olunmuşdur. “Azərbaycanın müasir Türk dünyasına inteqrasiya prosesi və Heydər Əliyev” məqaləsində görkəmli dövlət xadimi, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin türk dünyasının birliyi üçün atdığı siyasi addımları və dünya birliyinin türk xalqlarının tarixinə dair fikirlərini araşdırmışdır. Bu araşdırmanında bir sıra özəllikləri var. Heydər Əliyevin çoxtərəfli gərgin fəaliyyəti sayəsində cəmiyyətin bütün sahələrində həyata keçirilən islahatların nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına bərabərhüquqlu üzv qəbul edilərək ümumavropa ailəsinə qovuşdu və burada öz layiqli yerini tutdu. Heydər Əliyev nəinki Azərbaycan Respublikasının yeni siyasət xəttini müəyyən etdi, həmçinin, bu siyasətin həyata keçirilməsinin yollarını, vasitələrini, üsul və metodlarını da dəqiq və məharətlə düşünüb hazırladı (3, səh.37). Məhz bütün bunlara görə Əsməd xanım Heydər Əliyev irsini tədqiq etmişdir.

Əsməd Muxtarova təkcə türk xalqlarının dövlətçilik tarixini deyil, həm də zəngin mədəniyyətə yaratmış türklərin xalq yaradıcılığını, dini inanclarını tədqiq etmiş və yazdığı elmi məqalələrdə bu

mövzuya da toxunmuşdur. “Qədim dövr və orta əsrlərdə qırğızlarda din və şifahi xalq yaradıcılığı” məqaləsi 2014-cü ildə çap olunmuşdur. Elmi məqalədə qədim və orta əsrlərdə qırğızlarda dini inanclar, həmçinin islamın qəbul edilməsi və yayılması, şifahi yaradıcılığın bu xalqın mədəniyyətinin inkişafında mühüm yer tutması və s. məsələlər haqqında məlumat verilir (4, səh.56).

Əsməd Muxtarovanın elmi araşdırmalarının yekunu olan məqalələr müxtəlif dillərdə (azərbaycan, ingilis, rus) və müxtəlif jurnallarda çap olunmuşdur. 2016-cı il dekabrın 8-də Londonun “Central Asian Survey” jurnalında Əsməd xanımın “The history of Turkish and Caucasian nations” başlığı altında elmi məqaləsi dərc olunmuşdur. Çox fəxredici bir haldır ki, məhz Əsməd Muxtarovanın söyləri nəticəsində türklərin tarixi ilə Avropa dövlətləri tanış olmuş olur.

Savadlı tədqiqatçının türk xalqlarının öyrənilməsində böyük əməkləri olmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, Əsməd xanımın yazdığı dərsliklər Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında da tələbələr və müəllimlər tərəfindən təkrar-təkrar oxunur:

“Kitabınızı oxuyanda mənə sanki ruhi-qida verir. Kitabınızı çoxdan oxumuşam. Ancaq sizin aşkarladığınız çox maraqlı faktları yenidən yada salmaq üçün hal-hazırda da oxuyuram. “Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər)” dərsliyiniz olduqca çox çətin, həm də ən ağır və böyük zəhmətin bəhrəsidir. Buna görə də mən sizə baş əyirəm. Sizə daha da böyük uğurlar, eləcə də ən yüksək nailiyyətlər arzu edirəm”.

Bütün bu tədqiqatları, elmi məqalələri, araşdırmaları onu sübut edir ki, Əsməd Muxtarova türk xalqlarının tarixi həqiqətlərinin dünyaya çatdırılmasında ən çox əməyi olan tarixi tədqiqatçıdır. Məhz respublikada ilk dəfə türk xalqlarının qədim dövrdə və orta əsrlərdə tarixinə dair tədris proqramı və metodik vəsait yazıb çap etdirən Əsməd Muxtarovadır. Müəllif dərsliklərini, monoqrafiyalarını yazarkən, ümumilikdə, 100-dən çox müxtəlif dillərdə olan mənbələrdən istifadə etmişdir. Bu əvəzsiz əməyinə görə Əsməd xanım Muxtarova “Sara xatun” diplomu ilə, “Hun tarixçi alim”, “Qızıl Qələm” mükafatları ilə, 2014-cü ildə “Fəxri Fərman”la təltif

olunmuşdur. Ali məktəblərdə tədris olunan dərsləkləri isə tədqiqat səviyyəsindədir. Tədqiqatçının elmi irsi əvəzsiz, uzunluğu ölçülə bilməyəcək qədər dərin bir dəryadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsməd Muxtarova. *Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər)*. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2008. - Səh.448.
2. Muxtarova Ə.İ. *Türk xalqlarının dövlətçilik tarixi (qədim dövr və orta əsrlər)*. Bakı, 2002. - Səh.136.
3. Əsməd Muxtarova. *Azərbaycanın müasir türk dünyasına integrasiyası prosesi və Heydər Əliyev* // “Tarix və onun problemləri” jurnalı, №2, 2013, s.34-40.
4. Əsməd Muxtarova. *Qədim dövr və orta əsrlərdə qırğızlarda din və şifahi xalq yaradıcılığı* // “Tarix və onun problemləri” №2, 2014, s.50-56.

III Bölmə

Türk xalqlarının qədim dövr və orta əsrlər tarixi məsələləri (2)

İsmayıl FAXTİYEV

*Sumqayıt Dövlət Universiteti,
tarix fakültəsi, III kurs tələbəsi*

E-mail: faxtiyev123@gamil.com

XƏZƏR TÜRKLƏRİNDƏ TOLERANTLIQ ƏNƏNƏLƏRİ

Elmi rəhbər:

Müəllim Aytən ƏSƏDOVA

Sumqayıt Dövlət Universitetinin müəllimi

Açar sözlər: Xəzər türkləri, tolerantlıq, tarix , multikulturalizm, barış

Azərbaycanın tarixən tolerant və multikultural dəyərlərə sahib olduğunu dünya ölkələrinə sübut edən tarixi faktlardan biridə Xəzər türkləridir. Xəzərlərin tolerantlığını və multikultural dəyərlə-

rini səciyyələndirən cəhətlər, onun ən çətin tarixi bir dövrdə və ən çətin bir strateji mövqedə yerləşməsi idi. Bir tərəfdə yeni çiçəklənən və İslam dininə əsaslanan Ərəb Xilafəti, o biri tərəfdə xristianlığı başlıca dəyərə çevirmiş Bizans imperiyası, digər tərəfdə isə Zərdüşt dininə sitayiş edən Sasani imperiyası yerləşirdi. Hər üç imperiyada müxtəlif dinə sitayiş edən insanlar dini təziqlərə və təqiblərə məruz qalmış və həmin dövrdə hamısının üz tuta biləcəyi yeganə məkan “Barış Yurdu” olan Xəzər Xaqanlığı olmuşdur. Bu gün tolerantlıq və multikulturalizm adlandırılan nəsnələr tarixən Xəzər türklərinin həyat tərzı olmuşdur.

İbn Fazlan öz Səyahətnaməsində Xəzər Xaqanlığının əhalisinin mehriban və xoşxasiyyətli insanlar olduğunu qeyd edir. Məhz bu səbəblərdən idi ki, buraya dini zorakılıqda əziyyət çəkən insanlar axışb gəlirdilər. Burada tam bir tolerantlıq höküm sürürdü. Bir çox yerlərdə təqiblərə məruz qalan bütün yəhudilər demək olar ki, buraya üz tuturdu. Xəzərlərin bu dini mənimsədikləri tarix və yəhudilərin ilk olaraq nə vaxt və haradan bu bölgəyə gəldikləri haqda mənbələrdə fərqli tarixlər mövcuddur. İbrani qaynaqlarına görə bu tarix 8-ci əsrin ilk illəridir. Ərəb tarixçisi əl-Məsudi isə bu tarixin Xəlifə Harun ər-Rəşidin (786-809) zamanında olduğunu qeyd edir. Yəhudilər 730-740-cı illərdə həm Bizansda, həm də islam ölkəsində təqiblərə məruz qaldıqları üçün Qafqazdan keçərək xəzərlərə sığınmışlar. Bizans imperatoru III leonun bütün yəhudilərin xristianlaşmasını əmr etməsindən sonra öz dinlərinə sadıq qalması hər şeydən üstün tutan yəhudilər Xəzər imperiyasına sığınmışlar. Yəhudilər təkcə Bizansdan deyil, o cümlədən, Ərəb xilafətindən və Sasanilərdən qaçıb buraya gəlirdilər. Bu isə bir daha Xəzərlərin tolerant olmasının əyani təzahürü idi.

Yaşadığımız bölgədə də Xəzər adı ilə bağlı bir çox toponimlərə rast gəlmək mümkündür. Xəzərlərin bu torpağa gəlişi 192-213-cü illərə təsadüf edir. Dağlıq Qarabağda Xəzərdağ, Ordubad rayonunda Xəzəryurd, Ararat vadisində Xəzərqlux (ermənicə qlux “təpə” deməkdir) və başqa toponimlər məhz həmin əsrlərdə xəzərlərin oralarda məsgunlaşması ilə bağlıdır. Xəzərlərin kəbər tayfasının adı

ilə bağlı (Azərbaycanda Kəbirli toponimləri onunla bağlıdır). Şəhur –Dərələyzə mahalında keçən əsrdə Kəbirli kəndi də vardı.

Məşhur rus tarixçisi L.N.Qumilyov da Xəzərlərin bütün dinlərə qarşı tolerant olduğunu bildirmişdir. Əsərini burada yazdığını bildirən ərəb müfəkkiri əl-İdrisinin Xəzərlərin tolerantlığına dair fikirlər bildirməsi isə həmin dövrdə Xəzər tolerantlığının müzakirə predamenti olmasının göstəricisidir. Xəzərlər ədalət və tolerantlığı ilə şöhrət qazanmışdılar.

Xəzər ölkəsində kilsə, məscid və sənəqlər yan-yana yerləşirdi. Həmin dövr üçün bu cür hallar xarakterik deyildi. Bütün dinlərə bərabər hüquqlu azadlıqlar verilmişdi. Hər millət öz dilində ibadət edə bilirdi. Bütün dinlər rahat şəkildə öz misyonerlik fəaliyyəti vasitəsilə öz dinlərini təbliğ edə bilirdi.

Bu gün Azərbaycanın tolerantlıq və multikulturalizm modeli dünya arenasına nümunə kimi təqdim olunur. Dünyada insan əminliyinə qarşı yönələn xoşagəlməz hadisələrin baş verdiyi bir zamanda Azərbaycanın bütün dünyaya barış mesajları olan, ümümbəşəri dəyər sayılan multikulturalizm nümayişi qloballaşan dünyada Azərbaycanın sülhə çağırışı və barışa olan töhvəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycan yəhudilərin rahat və təhlükəsiz yaşadığı ölkədir*. “Azərbaycan qəzeti”, 2006-cı il 17 may, s.3.
2. Avcıoğlu Doğan. *Türklerin Tarihi*, C-1, İstanbul, 1986.
3. Gömeç Saadettin. *Eski Türk inancı üzerine bir özet*. Ankara, 2003.
4. H.Əliyev Fondu. “*Azərbaycan*” kitabı. Nəşriyyat Meqa-Basım. 2009.
5. Mehriban Əliyeva. *Xoş niyyət*. Bakı. 2014.

Füzuli RAMAZANOV

Bakı Dövlət Universiteti,

SABAH qrupu IV kurs tələbəsi

E-mail: fizuli.ramazanov.92@mail.ru

OSMANLI DÖVLƏTİNİN YARADILIŞI HAQQINDA

Açar sözlər: Qayılar, Ərtoğrul Qazi, Osman Qazi, Osmanlı dövlətinin yaradılışı

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc RUİNTƏN

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Orta çağ dönməində yaradılmış ən qüdrətli dövlətlərindən biri olan Osmanlı – qövm-kökən etibarilə türk, dini baxış etibarilə islam ünsürlərini özündə ehtiva edərək formalaşan tipik şərq (türk – islam) dövlətidir. VII əsr hökm sürmüş Osmanlı dövləti tarixin artan inkişaf mərhələlərində Asiya, Avropa və Afrika qitələrinin ictimai-siyasi həyatlarında baş vermiş hadisələrində mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan da, Osmanlı tarixinin araşdırılması və tədqiqi Şərq tədqiqatçıları qədər, Qərb tarixçi və araşdırmaçıların da daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusən də Xaçlı yürüşlərinin və Monqol basqınlarının davam etdiyi bir dövəmdə Anadolu Səlcuqlu dövlətinin çökməsi və bu ərəfədə Səlcuqlu dövlətinin ana təməlləri üzərində yeni bir türk xanədanlığının yaradılışı. Osmanlı dövlətinin yaradılışı baxımından Azərbaycan tarixşünaslığında araşdırılmış xüsusi bir tədqiqat əsəri yoxdur. Buna görə də Türk xalqları tarixinin Erkən Osmanlı dövrünün tədrisi ilə bağlı bir boşluq sezilir.

Dövlətin yaradılması araşdırılarkən düşünürəm ki, Anadolu-nun XI – XIII əsrlər tarixi üzərində durmaq lazımdır. Hansı ki bu coğrafi alana yayqın oğuz-türkmən köçləri məhz bu dövəmdə baş verdi və Oğuz-türkmən köçləri ilə Anadolunun türkləşməsi yaşandı. Osmanlı dövlətini yaradanalarda bu köçərlərdə yer almış Oğuzların qayı boyudur. Qayı “güc və qüdrət” deməkdir. Qayılar Oğuzların sağ qolunda yer olan Bozoxların, Günxan qolunun ən böyük boyu-

dur. Qayı xan Oğuz xaqanın ən böyük oğludur. Buna görə də Qayılara oğuz boyları arasında ehtiramla yanaşılmışdır.

Qayılarla bağlı qısaca bir məlumatı da qeyd edirəm ki; J.Marquard və bəzi qərb tarixçiləri oğuzlardan olan “Qayıları”, Monqollara mənsub qəbilələrdən “Qaylar”la birləşdirməyə çalışan mülahizə irəli sürmüşlər. Fəqət Qayılarla Qaylar arasında ən kiçik bir qövüm bağlılığı olmadığı toponomik və filoloji dəlillərlə sübut edilmişdir.

Köçəri həyat tərzini sürən Qayılar Anadoluya iki ayrı dövəmdə iki ayrı qol halında daxil olublar. Birinci əhəmiyyətli Qayı boyu 1071-ci il Malazgirt Zəfəri ilə Anadoluya daxil olmuş və sonrakı illərdə güclənərək Artuklu bəyliyinə yaratmışlar. Xorasan və Mərv əlində yaşamlarını sürdüən bir digər Qayı qolu isə Monqol hücumları nəticəsində Böyük Səlcuqlu Dövlətinin 3 uc sərhəd xəttindən biri olan Qərb sərhəd xəttinə doğru çəkilmiş və XII əsrin sonlarında Xarəzmşahlarla birlikdə Anadoluya daxil olmuşlar.

XII əsrdə Qayı toplumu təqribən 20.000 çadırlıq bir obadan ibarət idi. Aləndakı Türkmənlər və Tatarlar isə 50.000 çadırdan ibarət olub, daha çox kütləyə sahib idi. Fəqət Süleyman şahın və Qayıların uğurları digər obalara təsir etdi və güclü bir lider axtaran Türk kütlələri Süleyman şaha itaət edərək Qayı boyuna daxil oldular. Artıq 70.000 çadırdan ibarət olan qayı obasının güc nüfuzu artmışdı.

Sonrakı dövəmlərdə bir müddət Əhlət və 30 il boyunca Ərzurum və Ərzicanda məskunlaşsalar da Süleyman şah ana vətəni Türküstan coğrafiyasına geri dönmək qərarını verir. Geri dönərkən Cəber qalası yaxınlığında gölə düşərək vəfat edir. Bu hadisə ilə Qayı boyunun birliyi pozulur. Süleyman şaha itaət edən türkmən kütlələri Şama köç edir. Süleyman şahın 4 oğlu Sungur Tekin, Gündoğdu, Dündar ilə Ərtoğrudan ilk ikisi Xorasan, digər ikisi isə 400 ailə ilə Ərzurum sərhəd xətti civarındakı Sürmeliçuxur hövzəsində məskunlaşdılar.

1230-cu il Yasseçəmən savaşında Cəlaləddin Xarəzmşaha qarşı Səlcuqlu sultanı Ələddin Keyqubadın qoşununun tərəfində vuruşan qayılar onun qalib gəlməsində mühüm rol oynadılar. Nəticədə Ərtoğrulun liderliyi altında olan qayılar yurd əldə etdilər.

Həqiqətdə Ərtoğrul Qazinin obası səlcuqlu sultanına deyil, səlcuqların böyük əyalət bəylərindən biri olan Kastamonundakı Çobanoğullarına, sonra isə Kərmiyanoğullarına tabe olmuşdur. Bəylük Osman Qazinin bəyliyinə ilk illərindən sonra Konyadakı mərkəzə tabe bir əyalət bəyliyi dərəcəsinə yüksəldi. O illərdə Konyadakı Səlcuqlu sultanı Təbrizdə oturan Elxani hökəmdarı İl-xana, o da Pekindəki Böyük Xaqana tabe idi. 1281-ci ildə Ərtoğrul Qazinin vəfatı ilə Osman Qazi boyun başına keçmiş və qaza savaşılarını yürütməyə başlamış, bir çox uğurlar əldə etmişdir.

Osmanlının yaradılışı və inkişafı dönməndə bu məsələ (Qəza savaşı) üzərində durulması da vacibdir. Bir çox Qərb tarixçilərinin, xüsüsən də Paul Wittekin qeyd etdiyi kimi, qəza (ya da müqəddəs savaş) Osmanlının varlılıq səbəbi olmuşdur. Növbəti yüzilliklərdə Qəza siyasətinin tərək edilməyə başlanılması ilə Osmanlı dövlətinin bir durğunluq mərhələsinə keçəcəyini görürük.

XIII əsrin sonlarında Anadoluda monqollara qarşı üsyan baş verir. Bu üsyanla bağlı monqollar III Əlaəddini əsir alır və Səlcuqlu taxtı boş qalır. Belə bir dönmədə Osman bəy Erməni Dərbəndi, Domanıç və digər döyüşlərdə qələbə çalır. İnəgöl, Bilecik, Yarıhsar kimi mühüm yerləri fəth edir. Beləliklə, bir qism tarixçilərin 1299-cu il, digər bir qisminin isə 1302-ci ildə baş vermiş Bafeus (Qoyunhisar) savaşı ilə Osman bəy tərəfindən yaradıldığı qəbul edilən Osmanlı bəyliyi yaradılmış olur. Orxan Qazi (1326-1362) hakimiyyəti dövründə yeni qanunlar və təşkilatı-isləhatlar həyata keçirərək Osmanlı bəyliyinə dövlətə çevirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Derviş Ahmed Aşık. *Aşıkpaşazadə Tarihi*. Hazırlayan Cemil Ciftçi. Mostar Yayınları, İstanbul, 2008.
2. F. Köprülü. *Türk Ədəbiyyatında ilk Mutasavvıflar*. İstanbul, Alfa Yayınları.
3. Joseph Von Hammer. *Böyük Osmanlı Tarihi*. Üçdal Nəşriyyatı. (Online). Mənbə:
<https://hacikaanonaran1.files.wordpress.com/2014/12/cilt1.pdf>
[Baxılıb: 30 aprel 2017].

4. Paul Wittek. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. Çevirən Fatmagül Berktaş, Pencere Yayınları, İstanbul, 2000.
5. R. Özdək. *Türkün qızıl kitabı*. 3-cü cild. Bakı, 1996.

Lalə ƏSGƏROVA

Bakı Dövlət Universitetinin tələbəsi

E-mail: laleesgerova98@gmail.com

AMERİKALI TƏDQİQATÇI JUSTİN MCCARTHY “TÜRK KİMLİYİ”VƏ OSMANLI İMPERİYASINDA “ETNİK TƏMİZLƏMƏ” MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc RUİNTƏN

Bakı Dövlət Universiteti

Açar sözlər: Justin Mccarthy, Türkiyə, türk tarixi, türk kimliyi, etnik təmizləmə

Amerikalı tarixçi, demoqraf, Louisville Universitetinin professoru Justin Mccarthy 1945-ci ildə anadan olub. McCarthy əvvəlcə fəlsəfə oxumuş, daha sonra isə tarix ilə maraqlanmışdır. Osmanlı imperiyası, Balkanlar və Orta Şərq tarixi əsas tədqiqat sahələridir. Bir çox kitabların müəllifidir. Hazırkı məruzədə Osmanlı tarixinin araşdırılmasına həsr etdiyi “Ölüm və sürgün: Osmanlı müsəlmanlarının etnik təmizliyi. 1821-1922” (1995), “Osmanlı xalqları və imperatorluğun sonu” (2001), “Osmanlı türkləri” (1997; 2013) və s. kitabları əsasında türk kimliyi, Osmanlıda etnik təmizləmə siyasəti iddiaları haqda fikirləri diqqətə çatdırmağa cəhd ediləcək.

İlk olaraq “*türk kimliyi*” məsələsi haqqında. Müəllif 2003 və 2004-cü illərdə Türk Təhsil Resursları və Amerika Qlobal Təhsil Forumu tərəfindən nəşr olunmuş “Türklər kimdir?”, “Türkiyə və türklər” kitablarında türklər, onların tarixi haqqında geniş məlumat verir, ilk olaraq “Türk” termininə aydınlıq gətirməyə çalışır. Qeyd edir ki, bu gün “türk” dedikdə Türkiyə Respublikasının vətəndaşları nəzərdə tutulur. Lakin sadəcə bununla kifayətlənməmək lazımdır.

Türk dedikdə, eyni zamanda, Çindən Avropaya qədər geniş ərazini əhatə edən, böyük dil və mədəniyyət ailəsi də nəzərdə tutulmalıdır (səh.4). Əsl türk dilində danışanlar Mərkəzi Asiyada yaşamışlar. Onlar köçəri tayfalar halında bugünkü Sibir, Qərbi Çin, Qazaxıstan, Qırğızıstan və ətraf ərazilərdə yaşamışlar. Onların erkən vaxtlardan çinlilər və Orta Şərq farsları və ərəbləri ilə bərabər adları çəkilməmişdir, lakin onların Orta Şərqdə daha geniş yayılması X əsrə aiddir. Orta Şərqin əlverişli təbii şəraiti köçəri türklərin burada qalmasına səbəb oldu. Müəllif həmçinin türklərin hələ Mərkəzi Asiyada olarkən İslam dinini qəbul etdiklərini yazır. Baxmayaraq ki, tarixdə bəzi türklər yəhudi və xristian olmuşlar, İslam dini onlar arasında daha geniş yayılmışdı və bu günə qədər də qalmaqdadır (səh.4).

Justin McCarthy əsərlərində həmçinin türklərin tarix boyu yaratdığı dövlətlər haqqında da məlumat verir. Qeyd edir ki, ilk türklər, məlum olduğu kimi, tayfalar halında yaşamışlar. Türk tayfaları qüvvələrini bir ittifaqda birləşdirdikdə və güclü başçılarının qaydalarını qəbul etdikdə artıq böyük qaliblərə çevrildilər (səh.11). Bu tayfalar arasında ən yaxşı tanınanı Hun tayfa ittifaqı olmuşdur. Türklər Orta Şərqə gəldikdən sonra burada bir sıra dövlətlər yaradılar. Müəllif qeyd edir ki, türklər daima hərəkətdə olmuş, öz ərazilərini genişləndirməyə çalışmışlar. Onların qərbə doğru genişlənməsi Səlcuqların başçılığı ilə olmuşdur. Səlcuq dövlətini quranlar köçəri türklər idi. İlk Səlcuq sultanları köçəri adət-ənənələrlə yaşayırdılar. Lakin səlcuq sultanları tezliklə qərara aldılar ki, daha sabit qayda-qanunlu dövlət yaratsınlar. Bu məqsədlə onlar ilk növbədə ordunu, vergi sistemini və bürokratiyanı təşkil etdilər (səh.12). Səlcuqlar tez bir zamanda İrani və İraqı tutmuş, 1055-ci ildə isə Abbasilər Xilafətinin paytaxtı olan Bağdadı ələ keçirmişdilər. İlk zamanlar Səlcuq qoşunları köçərilərdən təşkil olunduğu üçün onlar otlaqlar yaxşı olan yerləri işğal edirdilər. Köçərilər İran və İraqı tutmaqla kifayətlənmədilər. Daha sonra Bizans istiqamətində - Anadoluya tərəf hərəkət etdilər. 1071-ci ildə məşhur Malazgird döyüşü baş verdi. Malazgird döyüşündəki qələbə türklərin Anadoluda məskunlaşmasında böyük rol oynadı (səh.4). Yunanlar, kürdlər, ermənilər və başqaları bu ərazilərdə məskunlaşdılar və onların əksəriyyəti Türk di-

lini, İslam dinini qəbul etdilər. Nəticədə onlar da Türkcə çevrildilər. Türklərdə ümumiyyətlə irqçilik olmadığına görə (*the Turks had no concept of "race"*), onlar türklərlə birlikdə yaşayıb türk olmaq istəyənlər hər kəsi türk hesab edirdilər və bu baxımdan, hazırki türklər (Türkiyə türkləri) zamanında Mərkəzi Asiyadan köçüb gəlmiş türklərlə türk olmaq istəyənlərin sonrakı nəsilləridirlər (səh.4).

Justin McCarthynin hesab edir ki, Osmanlılar bütün türk dövlətləri içərisində köçəri həyatdan oturaq həyata dönüşdə ən uğurlu olanlardır (səh.20). “Osmanlının ilk sultanı Osman Şimal-Şərqi Anadolu Söyütlü şəhəri ətrafındakı əraziləri idarə edirdi. Onun oğlu Orxan isə bütün Şimal-qərbi Anadolu və Avropanın kiçik bir hissəsini idarə etməyə başlamışdı”. Müəllif Osmanlı sultanları içərisində ən məşhurlardan birinin Fateh Sultan Mehmet olduğunu qeyd edir. Belə ki, Konstantinopolu fəth etməklə özündən əvvəlki sultanların məqsədlərini həyata keçirmişdir.

Osmanlıda mövcud qaydalardan, idarəçilik sistemini araşdıran müəllif belə bir müddəa irəli sürür ki, Osmanlıda xalqlar etnik və dini dözümlülük şəraitində yaşamışlar. Lakin buna baxmayaraq, “tolerantlıq və idarəçilik bacarıqları (*Tolerance and ability*) imperiyanın əbədi mövcud olması üçün kifayət deyildi” (səh.5). Osmanlı imperiyası elmi, iqtisadi sahələrdə çox da uğurlu deyildi. Bundan əlavə, Avropada genişlənməkdə olan milli hərəkət Osmanlı xalqlarına da təsirsiz ötüşmür, imperiyanın slavyan xalqları (bolqarlar, yunanlar) Rusiya və Avropanın təsiri və təşviqi ilə üsyanlar törədir, mövcud hakimiyyət əleyhinə qiyamlar qaldırırdılar (səh.5). XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Krım və Qafqaz bölgələrindən olan köçkünlər Anadolu türklərin sayını daha da artırıdılar (səh. 5). 1800-cü ildən 1920-ci illərə kimi 3 milyona yaxın miqrant indiki Türkiyə ərazisinə gəlmişdi. Çərkəzlər və bosnalılar öz adət-ənənələrinin əksəriyyətini qoruyub saxlasalar da, vaxt keçdikcə onlar da türk dilini və mədəniyyətini qəbul etməyə başlamışdılar.

Müəllif həmçinin türklərin müasir tarixi haqqında da məlumat verir. Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyyət və Osmanlının getdikcə zəifləməsi türklərin inkişafına mane olurdu. Lakin Mustafa Kamal Atatürkün başçılığı ilə keçirilən islahatlar geriləmənin qarşı-

sını aldı. 20 illik bir müddətdə türklər imperiya quruluşundan respublika quruluşuna keçdilər (səh.69). Təhsil qərb sisteminə uyğunlaşdırıldı. Türklərin geyimləri də Avropaya uyğunlaşdırıldı: fəs və çadra atıldı. Türkiyə dünyəvi dövlətə çevrildi, ərəb əlifbası ləğv edildi. Bir sıra belə islahatlar türk xalqının inkişafına gətirib çıxardı.

Justin McCarthynin Osmanlı tarixi üzrə araşdırmalarında xüsusi diqqət ayırdığı məsələlərdən biri də *“etnik təmizləmə” məsələsidir*. Hətta bu problemə xüsusi araşdırma da həsr etmişdir: *“Ölüm və sürgün: Osmanlı müsəlmanlarının etnik təmizliyi”* (Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922, 1996). Kitabda XIX – XX əsrin əvvəllərində Balkanlarda və Yaxın Şərqdə müsəlmanların deportasiyası, qətli və yaşadıkları faciələr əksini tapır. Müəllif göstərir ki, bu faciələr Rusiyanın Balkanları öz təsir dairəsinə daxil etmək məqsədilə Osmanlının xristian millətlərindən istifadəsi ilə başlamış, milyonlarla müsəlmanlar yaşadıkları ərazilərdən qovulmuş, qətl edilmişlər. Müəllif həmçinin ermənilərin soyqırım haqda olan iddialarını rədd edir, yüz minlərlə erməninin və ən az bir o qədər də müsəlman türkünün öldüyünü bildirir: *“Erməni soyqırımını olmayıb. Bir savaş vardı. Bu savaşda erməni üsyançılar hökumətə qarşı ayaklandılar. Hökumət müvafiq tədbir gördü. Bu hadisələr səbəbindən ermənilər öldü. Bəzən türklər tərəfindən öldürüldülər. Amma türklər də ermənilər tərəfindən öldürülür, qətl edilirdilər. Hətta ermənilərdən daha çox türk öldürülmüşdü”*.

Son olaraq qeyd etmək istərdik ki, hazırkı məruzəmizdə tariximizin mübahisəli hesab olunan məsələlərindən sadəcə ikisinə qərb müəlliflərindən yalnız birinin - Louisville Universitetinin professoru Justin McCarthynin araşdırmaları nümunəsində aydınlıq gətirməyə çalışdıq. Hesab edirik ki, bu istiqamətdə araşdırma və fəaliyyətlərin davam etdirilməsi gələcək tədqiqatlarımız üçün də çox əhəmiyyətli ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Justin A. McCarthy. *The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923*. Pearson Education Limited; Routledge, 2013. –

- p.406 (Online). <https://www.amazon.com/Ottoman-Turks-Introductory-History-1923/dp/0582256550> [Baxılıb: 11.04.2017].
2. Justin A. McCarthy, Carolyn McCarthy. *Turkey and Turks. Justin A. McCarthy. Who are Turks? 2003.* (Online). Mənbə: <http://www.tc-america.org/files/news/pdf/who-are-turks.pdf> [Baxılıb: 11.04.2017].
3. Justin A. McCarthy. *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922.* Darwin Press, Incorporated, New Jersey, 1995. – p.502. (Online). Mənbə: <https://www.scribd.com/document/136752589/Death-and-Exile-the-Ethnic-Cleansing-of-Ottoman-Muslims-1821-1922-1> [Baxılıb: 11.04.2017].
4. Justin A. McCarthy. *The Ottoman Peoples and the End of Empire* . "Historical Endings" series, April 2001. (Online). Mənbə: <https://www.scribd.com/document/45425618/The-Ottoman-Peoples-and-the-End-of-Empire-Historical-Endings-by-Justin-McCarthy-5-Star-Review> [Baxılıb: 11.04.2017].

IV Bölmə

Türk xalqlarının yeni və müasir dövrlər tarixi məsələləri (2)

Şəmsiyyə YUSİFLİ

Bakı Dövlət Universiteti,

tarix fakültəsi, III kurs tələbəsi

E-mail: semsiyye.yusifli58@mail.ru

“ÇANAQQALA SAVAŞI”

TARİXİNİN TƏDQİQATINA BİR BAXIŞ

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Rövşən HƏTƏMOV

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Birinci Dünya müharibəsi, Çanaqqala döyüşü, Mustafa Kamal Atatürk, türklər

Çanaqqala cəbhəsi Birinci Dünya müharibəsində əsas cəbhələrdən biri olaraq, müharibənin gedişinə mühüm təsir etmişdir. Çə-

naqqala döyüşünün qələbə ilə nəticələnməsi, müharibənin uzanmasına və Rusiyada çarlıq rejiminin devrilməsi və yerinə bolşevik rejiminin qurulmasına səbəb olmuşdur. Böyük ümidlərlə Çanaqqalaya hücum edən və qətiyyətlə qələbə qazanacağına inanan ingilislərin məğlub olması, onların hərbi-siyasi nüfuzuna böyük zərbə vurmuşdur. İngiltərənin məşhur dövlət xadimi, Gelibolunun tərk edilməsi haqqında qərar vermiş Uinston Çörçill Gelibolu döyüşü barəsində “yeganə məğlub olduğum döyüş” ifadəsini işlətməmişdir.

Antanta dövlətlər tərəfindən döyüşən Yeni Zelandiya və Avstraliyalı əsgərlərin burada nümayiş etdirdikləri qəhrəmanlıq mübarizəsi həmin ölkələrdə milli şüurun oyanmasına və milli məniyyətin inkişafına səbəb olmuşdur. Çanaqqalada qazanılan zəfər eyni zamanda Türk millətinin özünə olan inamını yüksəldərək Qurtuluş hərəkətinə nümunə təşkil etmiş, Çanaqqalada qazandığı uğur Mustafa Kamal Atatürkün ilk öncə “Anafartalar Qəhrəmanı”, sonra Milli Mücadilə lideri və Cümhuriyyət qurucusu olaraq Türk cəmiyyətinin sevgi və hörmət qazanmasının da başlanğıc nöqtəsini meydana gətirmişdir.

Döyüşlərdə Azərbaycanlı könüllülərdən ibarət 3000 gənc də Osmanlı türkləri ilə birgə işğalçılara qarşı mübarizə aparmışlar. Çanaqqala döyüşündə türk birliyinin şücaəti dünyaya insanlıq dərsi vermişdir. Bu səbəbdən Çanaqqala döyüşləri hərbi və siyasi nəticələrinin yanında müharibəyə qoşulan ölkələlərin fərqliliyi döyüşə tətbiq edilən strategiya və hərbi elm baxımından olduğu qədər yol açdığı böyük insan itkiləri və tarixin milli kimliyi inşası baxımından milli və beynəlxalq sahədə maraq doğuran bir çalışma sahəsi olma özəlliyini daşıyır.

Türk və dünya tarixində mühüm səhifə olan Çanaqqala döyüşləri, elm və ictimaiyyət sahələrində çox geniş tədqiqat mövzusu olmuşdur. Döyüşə qatılan ölkələrdən İngiltərə, Fransa, Yeni Zelandiya və Avstraliya da bu döyüşlər haqqında çox ciddi tədqiqatlar aparılmış, döyüşdə iştirak edənlər müəyyən edilmiş, onlarla görüşülərək yazılı, səsli, görüntülü qeyidlər əldə edilmişdir. Türkiyə tədqiqatçılığında Çanaqqala döyüşləri istər memuar fəaliyyətləri, istərsə döyüşün olduğu ərazilərə ziyarət etmək mövzusunda getdikcə artan

bir maraq olmaqla yanaşı döyüş haqqında Baş qərargahın başçılığının nəşr etdiyi bir neçə işlər istisna olmaqla sənədlərə əsaslanan, elmi, ciddi və əhatəli bir kitabın yazılmamış olması ciddi çatışmazlıqdır. Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün Dövlət Arxivlər ümumi müdirliyi Çanaqqala zəfərinin 90-ci il dönümündə “Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharibeleri” adlı iki cildlik kitab nəşr edilmişdir. Kitabın ilk cildində xronoloji olaraq 10 avqust 1914 - 31 avqust 1915-ci il tarixi arasındakı hadisələri izah edən sənədlərdən meydana gəlməkdə olub, təxminən bir illik bir dövrə aid olmasına baxmayaraq, məzmun baxımından müxtəliflik kəsb edir. Kitabda ayrıca sənəd fotokopileri, fotosəkil və xəritələrə də yer verilmişdir. Kitabın ikinci cildi xronoloji baxımdan 1915-ci il sentyabr - 1920-ci il dekabr tarixləri arasındakı hadisələri əhatə edir. İkinci cildə yer alan sənədlər mövzu baxımından iki əsas bölməyə ayrılır. Birinci bölmədə 4 sentyabr 1915-ci ildən Seddülbahirin təhliyə edilib Çanaqqala müharibələrinin sona çatdığı 9 yanvar 1916-cı il tarixində qədərki hadisələri izah edən sənədlər mövcuddur. İkinci bölmədə isə Çanaqqaladan düşmənlərin çıxarıldığı 9 dekabr 1916-cı ildən 14 yanvar 1920-ci ilədək baş verən hadisələr və Çanaqqala döyüşlərinin sonrakı illərdə müşahidə təsir və nəticələriylə əlaqədar sənədlər yer almaqdadır.

Türk və bir çox xarici tədqiqatçılar Çanaqqala mövzusunı tədqiq etmişlər, ancaq müxtəlif istiqamətlərdən Çanaqqala döyüşlərinin icimaiyyətdəki qəbulu üzərinə ətraflı bir iş tapılmamışdır. Bu boşluğu Cahidə Sınmaz Sönməz “Çanaqqale Savaşları Anma və Kurtulma Etkinlikləri (1916-1938)” adlı tədqiqatında doldurmuşdur. Tədqiqatın məqsədi Çanaqqala zəfərinin Osmanlı ictimaiyyətinə təsirini və Cümhuriyyət dövründə cəmiyyətdəki Çanaqqala qəbulunu ortaya qoymaqdır. Bu çərçivədə Çanaqqala Şəhidlərinin anma tədbirləri, arxiv sənədləri və dövrün mətbuə vasitəsilə tədqiq etməyə çalışmışdır.

Semet Atacanlının yazdığı “Atatürk və Çanaqqalanın komandirləri” adlı kitabı Çanaqqala Döyüşünün fərqli bir baxımdan şərhidir. Atatürkün müharibələr zamanı Türk ali komanda heyətiylə əlaqələri, mübahisələri, şəxsi qarşıdurmaları, müharibələr ortasında

yaşanan çətin dövrlər, Atatürk və komandirlər arasında gərginliklər, rolların dəyişib Atatürkün tək lider olduğu Respublika dövründə eyni komandirlər ilə əlaqələri təsvir olunmuşdur.

Halil Ersin Avcı “Dünya Medyasında Çanakkale Savaşları 1915” kitabında “Türk tarixinin ən əhəmiyyətli cəbhələrindən biri olan Çanaqqala cəbhəsindəki döyüş hələ televiziya, radio və internetin olmadığı bir dünyada necə əks-səda tapmışdı?” başlığı ilə dünya mətbuatında Çanaqqalanın necə təsvir olunduğunu yazmışdır. Türkün zəfəri olan Çanaqqala döyüşü təbii ki, yalnız quruda, havada və dənizdə olmaqla qalmamış, yazılı mətbuatın sətirində və vizual mətbuatın xəttlərində də dərin qarşıdurmalar yaşanmışdı. Halil Ersin Avcının uzun illərini verdiyi bu qiymətli iş - xronoloji ardıcılıqla və Türkçə-İngilisçə şərhləriylə Çanaqqala döyüşünün tam fərqli təsvirini təqdim edir.

Cemalettin Yıldız “1914-1915-1916 Çanakkale Seddülbahir Kahramanları” adlı tədqiqatında qeyd edir: “Birinci Dünya Hərbi Çanaqqala Cephəsində üç bölgədən ibarətdir. Bunlar Seddülbahir, Arıburnu, Anafartalar bölgələridir”. Bu kitabda Çanaqqala Cəbhəsi Seddülbahir Bölgəsi qəhrəman və qəhrəmanlıqlarını, bunların ən böyüyü Ezelili Yahya çavuşun əhvalatı qeyd edilmişdir. Həmçinin kitabda ilk dəfə Çanaqqala cəbhəsində şəhid düşən yüzlərlə zabıt və Komandirlərin fotosəkil albomun verilir.

Alman tədqiqatçısı Klaus Volfun “Gelibolu 1915 - Birinci Dünya Harbinde Alman Türk Askeri İttifakı” adlı əsərində Çanaqqala zəfəri, sayı və atəş gücü üstünlüyünə sahib düşməyə qarşı dastanlıq bir müqavimət göstərən Osmanlı əsgərinin və başda Mustafa Kamal olmaq üzrə fərdi təşəbbüsləri ilə müqavimət ruhunu qavrayan zabıtlər təsvir olunmuşdur. Alman arxivlərindən faydalanaraq Birinci Dünya müharibəsində alman-türk hərbi əlaqələrini ətraflı bir şəkildə araşdıran Klaus Volf kitabında Çanaqqala savaşını almanların dünyagörüşü baxımından təqdim edir. Kitabda 1918-ci ilə qədər Çanaqqala ilə əlaqəli vəzifə yerinə yetirən və bu vəzifə səbəbiylə həyatını itirən alman əsgərlərinin siyahısı da verilmişdir.

Çanaqqala savaşının digər tədqiqatçısı isə Stephan Çambersdir. Çambersin Çanaqqala döyüşünün vacib bölmələrini gerçəkliyi

ərəziylə birlikdə dəyərləndirən bir neçə kitabı mövcuddur. İki kitabında (“Çanakkale Zığındere”, “Arıburnu-Çıkarma”) Chambers daha çox Çanaqqala döyüş meydanlarından bəhs edir. Chambers Çanaqqala döyüşünə münasibətini belə izah edir: “Bu gün Peter Hart və Les Carlyon kimi yazarın yazdıqları çox yaxşı tək cildlik Gelibolu kitabları var, ona görə də mən çox yaxşı kitablar varkən təkrar yazmaq istəmədim. Mənim yanaşmamdakı fərqlilik; Gelibolu yarımadası kimi balaca bir qaya parçasına diqqət edərək, rəsmi qaynaqlar və iki tərəfdən də əsas qaynaqlarını istifadə edərək, ərazini gəzmək istəyən bir çox insana bir döyüş sahəsi rəhbəri təmin edərək onun hekayəsini izah etmək”. Chambers Çanaqqalanın əhəmiyyətli bir cəbhə olmaqla birlikdə, Qərb cəbhəsində almanlara qarşı verilən mübarizə ana cəbhədə meydana gətirdiyindən ingilislər üçün ikinci dərəcə əhəmiyyəti olduğunu vurğulayan Chambers, 100 il üçün "Biz Gelibolu üçün atalarımıza borcluyuq və bu borcu nəsilərə Gelibolunun gerçək hekayəsini anladaraq ödəyə bilirik ki, Gelibolunun həqiqəti fantastikadan daha çox dramatikdir!" deyir.

Çanaqqala döyüşləri istər tarixi, istərsə də milli tarix baxımından tədqiqat obyektı olmaqdadır. Yeni arxiv mənbələrinin və me-muar ədəbiyyatının ortaya çıxarılması, müxtəlif yanaşma metodlarından istifadə olunması, yeni tədqiqatçılar nəslinin formalaşması, tarixi yaddaşın milli təfəkkürdə möhkəmlənməsi səbəbindən Çanaqqala döyüşlərinin tarixi daim aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cahidə Sınmaz Sönməz. *Çanaqqale Savaşları Anma və Kurtulma Etkinlik-ləri(1916-1938)*. Çanaqqala, 2015, səh 23.
2. Cemalettin Yıldız. *1914-1915-1916 Çanakkale Seddülbahir Kahramanları*. 2015, səh.391.
3. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*. (Cilt 14, Sayı 21). Çanakkale, 2016, səh.785.
4. Halil Ersin Avcı. *Dünya Medyasında Çanakkale Savaşları 1915*. İstanbul, Timaş yayınları, 2015, səh.224.

5. Klaus Volf. *Gelibolu 1915 - Birinci Dünya Harbinde Alman Türk Askeri İttifakı*. İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, səh.680.
6. *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale muharibeleri*. Ankara,2005, I cild, səh.696.
7. *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale muharibeleri*. Ankara,2005, II cild, səh.672.
8. Semet Atacanlı. *Atatürk və Çanaqqalanın komandirləri*. İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, səh.644.
9. Stephan Chambers. *Arıburnu – Çıkarma*. İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, səh.328.

Aytəkin YUSİFLİ

Bakı Dövlət Universiteti

Tarix fakültəsi, III kurs tələbəsi

E-mail: yusifliaytekin@gmail.com

**QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN TƏDQIQI:
TÜRKİYƏ VƏ AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIĞINDA
FƏRQLİ YANAŞMALAR**

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Qasımova Sevinc

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Qafqaz İslam Ordusu, Nuru paşa, Mart soyqırımı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Bakının azad edilməsi

Tezisdə Qafqaz İslam Ordusunun yaranmasını doğuran səbəblər, bu dövrdə siyasi vəziyyət, Azərbaycan və Türkiyə tarixində yeri və tarixşünaslıqdakı fərqli yanaşmalar işıqlandırılmaqla, qarşılaşdırılmalı analiz və müqayisəli təhlil əsasında həm türk, həm də Azərbaycan tarixçilərinin problemə yanaşmaları diqqətə çəkiləcək, dərslərdəki konsepsiyalar və fərqli fikirlər təhlil ediləcək, problemə sovet tarixşünaslığında yanaşmanın səbəbləri, eyni zamanda həm sovet, həm türk, həm də çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığında

problemin öyrənilməsi səviyyəsi və tədrisi məsələlərinə diqqət çəkiləcək və yeni yazılan dərsliklərlə müqayisə ediləcəkdir.

Məlumdur ki, Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycana gəlişi məqsədi mübahisəli məsələlərdən biridir. Bu vaxta kimi tarixşünaslıqda “işğal”, “qardaşlıq yardımı” və hər iki konsepsiyayı qəbul edən tarixçilər fərqli yanaşmaları ilə seçilmiş və müxtəlif dövrlərdə hakim konsepsiya sayılmışdır. Tarixşünaslıq baxımından sovet dövrünün ideoloji təsiri altında yazılmış əsərlərdə dövrün tələbinə uyğun olaraq Osmanlı dövlətinin yardımı Almaniya-Osmanlı koalisiyasının “ işğalçılıq siyasəti ” adı altında pərdələnirdi. Buna görə də bu tip əsərlərdə Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycana gəlişinin işğal xarakteri daşdığını və məqsədin Qafqaza yiyələnmək olduğunu qələmə alırdılar. Qafqaz İslam Ordusu ilə bağlı zəngin faktları özündə əks etdirən Seyidağa Axundzadənin “Mart hadisəsi. 1918 və yaxud Nuru paşanın Bakını işğal etməsi” adlı kitabı uzun müddət diqqətdən kənarda qalmışdır. Əsərin adı xətalı hesab edildiyindən tədqiqatçılar kitaba ehtiyatla yanaşır. Mahiyyətinə varanda isə “işğal” sözünün sadəcə həmin tarixi şəraitə uyğun olaraq işləndiyini, əslində isə Azərbaycan və türk könüllülərindən təşkil olunan Qafqaz İslam Ordusunun azadlığımız uğrunda mübarizəsinin həqiqətlərə dayanaraq real obyektiv təsvirini görə bilərik. Ümumilikdə 4 cildə ibarət olduğu güman edilən əsərin II və III hissələrində Qafqaz İslam Ordusundan bəhs edilir. III hissədə Bakı ətrafı döyüşlər, bolşeviklərə qarşı mübarizə öz əksini tapdığından əsərin II hissəsi əldə olmasa da, belə güman edilir ki, burda Qafqaz İslam Ordusunun yaranması, Azərbaycana gəlişi, mübarizənin Gəncədən başlaması əks olunur. Hadisələrin real şahidi olan və Qafqaz İslam Ordusunun təşkilində yaxından iştirak edən Nağı Şeyxzamanlının xatirələri dövrü araşdırmaq baxımından ən dəyərli mənbədir. “Nağı Şeyxzamanlının xatirələri və istiqlaliyyət fədailəri” kitabında Azərbaycanın azadlığı uğrunda çətin yollardan keçən Qafqaz İslam Ordusunun mübarizəsindən bəhs edilir.

Tezisdə mövzu ilə bağlı A.İsgəndərovun, M.Süleymanovun, A.Aşırının, V.Qafarovun, Q.Türkerin, M.Rıhtımın, S.İzzetin, M.Kırzioğlunun, M.Görürılmazın tədqiqatlarına diqqət yetirilmək-

lə bəzi məsələlərə də aydınlıq gətirilmişdir. Qardaş Türkiyədə Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti ilə bağlı araşdırmalar, müxtəlif istiqamətləri özündə əks etdirən kitablar və məqalələr çap olunur. Müasir türk tarixşünaslığında türk hərbi qaynaqlarını və hadisəyə şəxsən qatılanların görüşlərini yetərincə tədqiq edən Mustafa Görüryılmaz müəllifi olduğu “Türk Qafqaz İslam Ordusu və ermənilər” kitabında Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan və Dağıstanda apardığı hərbi əməliyyatlar və nəticələr, I Dünya müharibəsi dövründə Qafqaz regionunda siyasi vəziyyət, soyqırım və Qafqaz İslam Ordusunun bolşevik-daşnaklarla mübarizəsini əks etdirir. 5-ci Qafqaz diviziyasının qərargah rəisi Rüşdü bəyin xatirə və təcrübələrinə əsaslanaraq yazdığı “Büyük Harpte Bakü Yollarında 5.Kafkas Piya-de Fırkası” kitabı da dövrü xarakterizə edən zəngin mənbədir. Qafqaz İslam Ordusunun tədqiqatçılarından biri olan Halil Balın konkret faktlara əsaslanaraq yazmış olduğu “Azərbaycan Cümhuriyeti”nin kuruluş mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu” kitabı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması dövründə öz qardaş köməyini əsirgəməyən türk əsgərlərindən bəhs edir. M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində nicatını türk ordusunun xilaskarlığında gören xalq kütlələrinin Nuru paşanın qarşılmasını “Xalq Nuru Paşanı göydən enmiş mələk kimi qarşıladı” sözləri ilə təsvir edir.

Qafqaz İslam Ordusunun xalqımızın azadlığı, bütövlüyü uğrunda apardığı mübarizə zaman-zaman dövrü mətbuatda da öz əksini tapırdı. Bu baxımdan dövrün tədqiqatçılarından olan Akif Aşırılı-nın “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu” kitabı diqqətə layiqdir. Siyasi-publisistik materiallar əsasında qələmə alınan kitabda Qafqaz İslam Ordusu ilə bağlı dövrü mətbuatda dərc olunmuş məqalələr əks olunur. Dövrün mətbu orqanları, milli qəzetlərimizlə yanaşı, müxtəlif yönümlü mətbu orqanlarda çap olunan siyasi-publisistik materialları və rəsmi informasiyalar müqayisəli təhlillərə çəkilmiş, tədqiq edilərək tarixin real, obyektiv mənzərəsi canlandırılmışdır. Eyni zamanda ikili yanaşmalara alman mətbuatında da rast gəlinir. Almaniya Bakının türk ordusu tərəfindən azad olunması cəhdlərini “işğal” kimi qiy-

mətləndirir, bu məsələyə mövqeyini “Nyus-Parker dantes çaytunq” qəzetində bildirirdi. Almanıyanın türk ordusunun qardaşlıq köməyini “işğal” kimi dəyərləndirməkdə məqsədi Bakının neft ehtiyatlarına sahib olmaqla yanaşı, alman kolonistlərinin istəyindən çıxış edərək Bakını Azərbaycandan ayrı təsəvvür edir, onun Sovet Rusiyasının və Osmanlının deyil, maraqlı qüvvələrin neytral məkanına çevrilməsini istəyirdi.

Həmçinin aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanda milli ordu quruculuğu prosesinin əsas təkanverici amili olmuş və göstərilən köməklər nəticəsində milli hərbi kadrlar yetişmişdir. Bütün aparılan işlər, hərbi təhsil məktəbinin yaradılması nəticəsində Azərbaycan Milli Ordusu yarandı.

Aldarını qeyd etdiyim elmi əsərlər, məqalələr və araşdırmalar tədqiqatın hərtərəfli aparılması üçün əsas mənbə olmuşdur. 1918-1920-ci illərin tədqiqi ilə bağlı əsərlərdəki faktlar tutuşdurulmuş, müqayisəli təhlil edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alen W.E., Muratof R. *1828-1921. Türk Kafkas Sınırındaki Harblerin Tarihi*, Ankara, 1996.
2. Aşırılı A. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu*. Bakı, Nurlar, 2013.
3. İsgəndərli A. *Azərbaycan həqiqətləri 1917-1920*. Bakı, Elm və təhsil, 2013.
4. İzzet S. *Piyade Tümeninin Azərbaycan və Şimali Kafkasya'daki Harekat ve Muharebeləri*. Ankara, 1939.
5. Kırzioğlu M.F. *Kars İli ve Cevresinde Ermeni Mezalimi*. Ankara, Köksav, 1999; Bakı, Qismet, 2008.
6. Şaumyan S. *Bakinskaya kommuna*. Bakı, 1927.
7. Süleymanov M. *Azərbaycanda Türk Şəhidlikləri*. Bakı, Herbi nəşriyyat, 2000.
8. Süleymanov M. *Nuri Paşa və silahdaşları*. Bakı, Nurlar, 2014.
9. Süleymanov M. *Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan*. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1999.

10. Tekleli M., Rıhtım M. *Qafqaz İslam Ordusunun Xronologiyası*. Bakı, Nurlar, 2008.
11. Türker Q.R. *Qafqaz Türk İslam Ordusu Bakı Yollarında*. Bakı, Nurlar, 2008.

Aygün İSMAYILOVA

Bakı Dövlət Universiteti,

Tarix fakültəsi, I kurs magistr

E-mail: aygunismayilova13@gmail.com

TÜRK XALQLARININ DEPORTASIYASININ AZƏRBAYCANDA TƏDQIQI SƏVİYYƏSİ

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Aynur Məmmədova

BDU slavyan ölkələri tarixi kafedrası

Açar sözlər: II dünya müharibəsi, deportasiya, Krım türkləri, Ahıska türkləri, qaraçaylar, balkarlar, tədqiq

Bildiyimiz kimi, Böyük Vətən müharibəsi zamanı Stalinin həyata keçirdiyi siyasətə uyğun olaraq, bir çox xalqlar kimi, türk xalqları – qaraçaylar, balkarlar, Krım türkləri, Ahıska türkləri də deportasiyaya məruz qalmışdır. Bu dövrdəki türk xalqlarının deportasiyası ilə bağlı Azərbaycanda geniş şəkildə elmi araşdırılma aparılmamışdır. Buna baxmayaraq bir sıra məqalələr və Ahıska türkləri ilə bağlı kitablar mövcuddur. Qaraçayların, balkarların deportasiyası ilə bağlı məqaləyə belə rast gəlinmir. Qaraçayların deportasiyası ilə bağlı yalnız ədəbiyyatşünas, Nizami Tağısoyun 2012-ci ildə yazdığı “40-60-cı illər qaraçay ədəbiyyatında janrlar” adlı əsərində qısa məlumat var. Belə ki, müəllif dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin qaraçay ədəbiyyatına da təsirsiz ötüşmədiyini vurğulamış və 1943-cü ildə Stalinin əmri ilə qaraçayların deportasiya edilməsini qeyd etmişdir.

Deportasiyaya məruz qalan türk xalqlarından Ahıska türkləri ilə bağlı ölkəmizdə aparılan araşdırmalar daha çoxdur. Asif Hacılı-

nın “Ahıska türkləri. Vatan bilgisi” adlı kitabı nəşr olunmuşdur ki, burada Ahıska türklərinin deportasiyası barədə ətraflı məlumat verilir. Müəllif Ahıska türklərinin deportasiyası ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirmiş, onların 1956-cı ildə bəraət aldıqdan sonra belə Gürcüstana köçməsinin yasaqlanması və Azərbaycan ərazisində məskunlaşmaları, Azərbaycanda onlara olan münasibət və digər məsələlər barədə məlumat verilmişdir. Bu kitabda qeyd edilir ki, 1956-cı ilin 28 aprelində SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin 135/142 sayılı fərmanı ilə Ahıska türkləri komendant rejimindən və yerlərini dəyişdirməklə bağlı məhdudiyyətlərdən azad olunurlar. Lakin nəşr hüququ olmayan bu fərmanda ahıskalıların Gürcüstana köçməsi qadağan olunur. Məsələ ilə bağlı Ahıska türkləri etirazlarını bildirmək üçün müraciət etsələr də, nəticəsiz qalır. Onlar 1957-ci ildə Moskvada olan Azərbaycan nümayəndəsi İslam İslamzadə ilə görüşürlər və o, ahıskalılara Azərbaycana köçməyi təklif edir. Bu zaman 31 dekabr 1957-ci ildə iki bənddən ibarət K.Voroşilov və M.Georqadzenin imzasıyla fərman verilir. Bu fərmanda Ahıska türklərinin Gürcüstanın Ahılkelək, Adıgün, Aspindza ərazilərində məskunlaşdırılma üçün yer olmadığından Ahıska türklərinin Azərbaycana daimi yaşayış üçün köçürülməsinə icazə verildiyi vurğulanır. Lakin Ahıska türklərinin Azərbaycana köçməyə razılığına baxmayaraq, bir çox siyasi dairələrin müqavimətinə görə bu proses uzanır və yalnız İ.Mustafayevin 1958-ci ildə Xruşşovla görüşündən sonra məsələ həll olunur [1, 56]. Ahıskalılar əsasən, Azərbaycanın Saatlı, Sabirabad, Quba, Qusar, Xaçmaz kimi düzən rayonlarında məskunlaşırlar.

Ahıska türkləri ilə bağlı Sevil Piriyevanın 2005-ci ildə nəşr olunmuş “Ahıska türkləri Azərbaycanda” adlı kitabı var. Üç fəsildən ibarət olan bu kitabda Ahıska türklərinin məskunlaşma tarixi, məşğuliyyəti və Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yeri haqqında məlumatlar verilir. Burada həmçinin deportasiyaya məruz qalmış insanların xatirələrinə də yer verilmişdir. Bundan başqa, 1996-cı ildə Ənsarov Əlipaşanın “Ahıska türkləri” adlı kitabı nəşr olunmuşdur ki, burada əsasən, müəllifin də canlı şahidi olduğu 1989-cu ildə

baş verən Fərqanə hadisələrinə geniş yer verilsə də Ahıska türklərinin 1944-cü ildə deportasiya olunmasından da bəhs edilməmişdir.

Ahıska türklərinin deportasiyası ilə bağlı bir sıra məqalələr də dərc edilmişdir. Belə məqalələrdən biri 2010-cu ildə “Kaspi” qəzetində çıxan Azər Nuriyevin “Ahıska türkləri iki dəfə didərgin düşmüş xalq” adlı məqaləsidir. Burada “Vətən” cəmiyyətinin Mərkəzi Şurasının sədri Şəmsəddin Sərvərovun açıqlamalarına da yer verilmişdir. Qeyd edək ki, Arif Yunusovun da “İki kere sürgün edilən halk” adlı məqaləsi var. Bu məqalə türk dili ilə yanaşı ingilis və rus dillərində də nəşr olunmuşdur. Bundan başqa, 2010-cu ilin sentyabrında Mustafa Əzizin “Zaman” qəzetində “Ahıska türklərinin qara taleyi” adlı məqaləsi dərc edilmişdir ki, burada da onların deportasiyaya məruz qalmasından bəhs olunur. Əli Kərimbəylinin “Xalq cəbhəsi” qəzetində 2010-cu ildə çıxmış “Türk soqyqırımları və Ahıska türkləri” adlı məqaləsində bu xalqın deportasiya olunmasında Mikoyanın aktiv fəaliyyət göstərməsi öz əksini tapmışdır. Tarixçi Ənvər Börüşoyun “Ahıska türkləri üçün yeni problem” adlı məqaləsində bu xalqın deportasiyaya məruz qalması, eləcə də öz yurd-yuvalarına qayıtmaları ilə bağlı üzləşdikləri problemlərdən danışılır.

Kırım türklərinin deportasiyası ilə bağlı geniş şəkildə tədqiqat aparılmasa da, bu məsələ ilə bağlı bir sıra məqalələr dərc olunmuşdur. Bunlardan biri Elşən Mirişlinin 2016-cı ildə “Türküstan” qəzetində nəşr olunan “Kırım tatar türkləri tarixin dolanbaclarında” adlı məqaləsidir. “Kırım türklərinin sürgünü” adlı məqalələr 2012-ci ildə “Türküstan” və “Xalq cəbhəsi” qəzetlərində də dərc olunmuşdur. 2009-cu ildə çap olunan “Ruslar Kırım tatarlarının sürgününə haqq qazandırır” adlı məqalədə Kırım türklərinin deportasiyası haqqında Kırım tatarlarının lideri, Ukrayna Ali Radasının deputatı Mustafa Cəmilin açıqlamasına yer verilmişdir.

Türk xalqlarının deportasiya olunması Mais Əmrahın müəllifi olduğu 2005-ci ildə nəşr edilmiş “Mərkəzi Asiyanın türk respublikaları müharibə dövründə (1941-1945)” adlı dərsliyində də öz əksini tapmışdır. Kitabın VI fəslində deportasiyalar və onların Mərkəzi Asiya respublikaları üçün nəticələrinə həsr edilmişdir [3]. B.Nəcəfovun, A.Paşayevin və L.Həsənovanın deportasiya ilə bağlı əsərləri

1948-1953-cü illərdə Azərbaycan türklərinin Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunmasına həsr edilsə də, burada türk xalqlarının da deportasiya olunduğu vurğulanaraq müqayisə edilmişdir. L.Həsənova göstərmişdir ki, azərbaycanlıların köçürülməsi sovet deportasiya siyasətindən kənarda tədqiq oluna bilməz [5].

Yuxarıda göstərilənlərdən bir daha aydın olur ki, bəhs edilən mövzu ilə bağlı Azərbaycanda geniş tədqiqat işi mövcud deyil. Lakin rus tarixşünaslığında məsələ ilə xeyli sanballı tədqiqat əsərləri var. Burada tarixi faktlar dəqiq qeyd edilsə də, Stalinin deportasiya siyasətinə tarixçilərin yanaşmasında müəyyən ziddiyətli məqamlar da ortaya çıxır. Azərbaycanda məsələ ilə bağlı geniş tədqiqat işi olmadığından çox vaxt biz rus tarixçilərinin əsərlərinə müraciət edirik. Odur ki, müharibə zamanı həyata keçirilən deportasiya siyasətinin səbəbləri, nəticələri və d. məsələlərin respublikamızda tədqiqinə ehtiyac var.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacılı Asif. *Ahıska türkləri*. Vatan bilgisi. İstanbul, 2009.
2. Piriyeva Sevil. *Ahıska türkləri Azərbaycanda*. Bakı, 2005.
3. Əmrah Mais. *Mərkəzi Asiyanın türk respublikaları müharibə illərində (1941-1945)*. Bakı, 2005.
4. Бугай Н.Ф. *Л.Берия - И.Сталину: “Согласно Вашему указанию...”*.
5. Əsəd Qurbanlı. *Deportasiyanı doğuran şərait və səbəblər (1948-1953)*. "Dirçəliş. XX əsr", №82-83- 2004-2005, s.135-140. (Online). Mənbə: <http://1905.az/deportasiyani-doguran-sərait-və-səbəblər-1948-195> [Baxılıb: 30.04.2017].
6. Məhəmmədəli Asifli. (19 avqust 2015). *Stalinin Türkiyə ilə düşmənçiliyinə qurban gedən xalq*. (Online). Mənbə: http://az.azvision.az/Stalinin_Turkiye_ile_dushmenchiliyine_-68168-xeber.html [Baxılıb: 30.04.2017].
7. Nizami Tağısoy. *40-60-cı illər qaraçay ədəbiyyatında janrlar*. Bakı, 2012. (Online). Mənbə: <http://nizami-tagisoy.net/16.htm> [Baxılıb: 30.04.2017].

Lamiyə MUSTAFAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti,

tarix fakültəsi, II kurs tələbəsi

E-mail: mustafayeva.lamiye@yahoo.com

XƏZƏRİN STATUSU MƏSƏLƏSİNİN XƏZƏRYANI TÜRK DÖVLƏTLƏRİ ARASINDA MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRİ

Elmi rəhbər:

Cavid ƏLİSGƏNDƏRLİ

Bakı Dövlət Universiteti

Açar sözlər: Xəzərin statusu, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan

Xəzər dənizi dünyanın ən böyük qapalı su hövzəsi hesab olunur. Onun strateji önəmini artıran amillər zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik olmasıdır. Təsadüfi deyil ki, uzun illərdir 5 Xəzəryanı dövlət - Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, İran və Rusiya dənizin hüquqi statusunu müəyyən edə bilmirlər. Əsas mübahisə dənizin milli sektorlara bölünmə prinsipinin razılaşdırılmamasıdır.

Keçmişdə Xəzər dənizi SSRİ və İranın daxili su hövzəsi hesab olunurdu. Beynəlxalq hüquq doktrinası da SSRİ - İran razılaşmasını qəbul edirdi. Bu müqavilələr 1921-ci il fevralın 26-da və 1940-cı il martın 25-də imzalanan “SSRİ və İran arasında ticarət və dənizçilik haqda müqavilə” hesab olunur. 1921 və 1940-cı il müqavilələri hələ də qüvvədədir, çünki, bu məsələ hələ də həll olunmamış qalmaqdadır. Bildiyimiz kimi, 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılır və sahil dövlətlərinin sayının 2-dən 5-ə qədər artır və bununla belə Xəzərin hüquq statusu məsələsi yeni bir mərhələyə qədəm qoyur. Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, İran və Rusiya Xəzərin bölünməsi ilə bağlı fərqli mövqe sərgiləməsi məsələni daha da qəlizləşdirirdi.

Xəzərin hüquqi statusunun həll olunmamasının əsas problemlərindən biri də sahilə yaxın ölkələrin tam yaxınlaşmasına imkan verməməsidir. Məsələnin həll olunmamasının nəticəsidir ki, Xəzərin

həm enerji, həm də bioloji ehtiyatlarının mənimsənilməsi ilə bağlı anlaşılmazlıqlar davam edir. Belə bir sual ortaya çıxır Xəzərin hüquqi statusu məsələsi niyə həllini tapmır?

Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan, Azərbaycan və İran tərəfindən əhatələnən Xəzər sahilinin ümumi uzunluğu 7000 kilometri keçir. Xəzərin qapalı bir hövzə olması onun statusunun dəniz, yoxsa göl olması ilə bağlı qeyri-müəyyənlik yaradır. Neft və təbii qaz ehtiyatları baxımından çox zəngin olması və kəşf edilməsini gözləyən çoxlu sayda neft-təbii qaz yatağının olması Xəzərin statusunu ön plana çıxarır.

Xəzər dənizinin hüquqi statusunu təyin edilməsi zamanı 3 əsas yanaşma ortaya çıxmışdır.

1. Beynəlxalq quru sərhədlərinin orta xətt boyunca dənizə qədər uzadılması ilə milli sektorların yaradılması və sahil dövlətlərin özlərinə aid milli sektorlar daxilində hər cür suverenliyə və haqqa sahib olmasıdır. Bu yanaşmaya Rusiya və Qazaxıstan qarşı çıxır.

2. Bu yanaşma isə 1982-ci il tarixli BMT Dəniz Hüququ üzrə Müqaviləyə uyğun olaraq hər bir ölkə üçün 12 millik dəniz suları nəzərdə tutur, qalan ərazi isə sahil ölkələrinin ümumi istifadəsinə verilir. Türkmənistan ilə İran bu yanaşmaya müsbət yanaşır.

3. Xəzərin hüquqi statusu mövzusunda ortaya qoyulan digər yanaşma isə dənizin beş ölkə arasında bərabər bölünməsinə nəzərdə tutur. İranın irəli sürdüyü bu həll yoluna Xəzərlə ən uzun sahili olan dövlətlər Qazaxıstan və Rusiya qarşı çıxır. Mövcud bölünmədə yalnız Qazaxıstanın payı 20 faizdən çoxdur. İran ilə sərhədi olan Azərbaycan və Türkmənistan kimi ölkələr öz paylarından İrana təhvil verəcəyi halda özlərinə qonşu olan Qazaxıstandan pay ala bilməyəcəyini bildikləri üçün bu yanaşmanın əleyhinədir.

Rusiya bu məsələni qonşu olduğu Qazaxıstan və Azərbaycan ilə razılaşaraq həll etmək istəyir. Çünki, Rusiya bu problemin davam etməsinin bölgədə mövcud olan ehtiyatların istifadəsinin gecikməsinə səbəb olduğunu düşünür, eyni zamanda Azərbaycanın ABŞ və Avropa Birliyinə yaxınlaşmasından narahatlıq keçirir. Elə bu məsələ də Azərbaycan isə Xəzəri bir "göl" olaraq qəbul edir və bu gölün sahil ölkələri arasında "milli sektorlara" uyğun olaraq bö-

lünməsinin tərəfdarıdır. Azərbaycan bu məsələdə Qazaxıstanla ortaq nəticəyə gələ bilər. 2001-ci ilin noyabrında və 2003-cü ilin fevralında hər iki dövlət arasında müqavilə imzalanır. Digər tərəfdən isə baxmayaraq ki, Azərbaycan və Türkmənistanın tezisləri bir-birinə çox yaxın idi, ancaq, onlar arasında ciddi anlaşmazlıqlar yaranmağa başlamışdı. İki ölkə arasındakı anlaşılmazlığın əsas nöqtəsi “orta xəttin çəkilməsi” mərhələsində ortaya çıxır. Türkmənistan Azərbaycanın Abşeron yarımadası vasitəsilə Xəzərin dərinliklərinə doğru daxil olduğunu, buna görə də Azərbaycan ilə özü arasında orta xəttin çəkilməsi zamanı Abşeron yarımadasının nəzərə alınmamasın lazım olduğunu bildirir. İki ölkə arasındakı anlaşılmazlıq səbəbi ilə “Kəpəz” və “Azəri-çıraq” yataqları mübahisəli hesab olunur. Azərbaycanın nəzarətində bu yataqlar Türkmənistanın iddiaları qəbul olunacağı halda Türkmənistana aid milli sektora daxil olacaq. Qazaxıstan Xəzərin şimalında Rusiya ilə yaşaya biləcəyi anlaşılmazlığı həll etmək üçün bu ölkə ilə bir müqavilə bağlamış, iki ölkə dəniz sərhədlərinin müəyyən olunmasında “orta xətt” prinsipinə söykənərək sərhəd bölgəsindəki enerji yataqlarının bərabər istifadəsində razılaşmışdır. Elə bu razılaşmaya bənzər bir razılaşma Qazaxıstan və Azərbaycan arasında da baş verib. Yəni Xəzərin şimalındakı bölgü istiqamətində bir konsensusun olduğu deyilə bilər. Amma Rusiya enerji şirkəti “Lukoil”un Rusiya-Qazaxıstan sərhədini keçdiyi üçün Qazaxıstanın Rusiyaya dəfələrlə nota verdiyini də deyə bilərik. İranın Xəzərin beş bərabər hissəyə bölünməsinə nəzərdə tutan prinsipi isə etirazla qarşılanır. İranın Xəzərdəki paylaşma mübarizəsi çərçivəsindəki hədəfinin Azərbaycana zərər vermək, bu ölkənin iqtisadi inkişafının arxasındakı ən əhəmiyyətli silah olan enerji ehtiyatlarının rolunu zəiflətmək olduğu da ortadadır. Bu baxımdan İranın Xəzərdə Azərbaycanla problem yaşayan Türkmənistanı dəstək verdiyini də görürük. İran Azərbaycanın Xəzərdəki enerji ehtiyatları çərçivəsində Türkiyə, Avropa Birliyi və ABŞ ilə əməkdaşlıq etdiyini görür və bunun Rusiyada da narahatlıq doğurduğunu bildiyi üçün Rusiya ilə də Xəzər oxunda uyğunlaşmağa çalışır.

Azərbaycanın digər türk dövlətləri ilə münasibətlərində də müəyyən dövr ərzində narazılıqlar olmuşdur. Ancaq bunlar müəyyən vaxt keçdikdən sonra öz həllini tapmışdır. Lakin Xəzərin statusu ilə bağlı olan narazılıq Türkmənistan ilə hələ də öz həllini tapmamışdır. Həmin bu hadisə dövlətlərarası münasibətlərin digər sahələrinə, o cümlədən siyasi əməkdaşlığa da təsir göstərir. Lakin, ədalətli danışsaq görərik ki bəzi vaxtlarda Türkmənistan tərəfindən yumuşalma hiss olunurdu. Məsələn, 1997-ci il fevralın 25-26-da Türkmənistanın Prezidenti S.Niyazov Qazaxıstanın Prezidenti N.Nazarbayevlə status məsələsinə dair danışıqlar aparırlar və qərara gəlirlər ki, statusu müəyyənləşdirən konvensiya qəbul olunana qədər tərəflər keçmiş SSRİ vaxtında təyin olunmuş Xəzərin milli sektorlara bölünmə prinsipini rəhbər tutaraq öz sektorları çərçivəsində neft hasilatı ilə məşğul olacaqdılar.

Ümumiyyətlə, Xəzərin hüquqi statusu problemi Xəzəryanı dövlətlərin müasir beynəlxalq vəziyyətinə təsir göstərən amillərdən biridir. Bu baxımdan, Xəzərin statusu probleminin həlli mühüm beynəlxalq əhəmiyyət daşıyır. Dünya bazarında neft və təbii qaz kimi enerji ehtiyatlarına ehtiyacın artması, bu ehtiyatların istismarı və daşınması ilə bağlı reallaşdırılan transregional layihələrdə dünya ölkələrinin iştirakı, ixrac kəmərlərinin təhlükəsizliyi Xəzərin hüquqi statusu probleminin məhz beynəlxalq hüquq normaları əsasında həllinin zəruriliyini göstərir. Xəzər regionunda mübahisəli məsələlərin həlli, təhlükəsizlik mühitinin formalaşması və sabitliyin bərqərar edilməsi həm Xəzər hövzəsi ölkələrinin iqtisadi inkişafına, həm də regionun enerji ehtiyatlarının birgə istismarında əməkdaşlığı gücləndirməyə çalışan ölkələrin imkanlarının genişlənməsinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Elman Nəsirov. *Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr (1991-1999)*. Bakı, Respublika Xatirə Kitabı Nəşriyyatı, 1999. – s.104.
2. Sevinc Ruintən. *Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri)*. Bakı, Adiloğlu, 2005. – 236 s.

3. Рустам Мамедов. *Международно-правовой статус Каспийского моря* (вчера, сегодня, завтра). Баку: Азернешр, 2006. – с.464.

Məsumə TƏHMƏZLİ
Bakı Dövlət Universiteti,
tarix fakültəsi, III kurs tələbəsi
E-mail: tmesume97@gmail.com

POSTSOVET MƏRKƏZİ ASİYADA GEOSİYASI VƏZİYYƏT: PROQNOZLAR, REALLIQLAR

Elmi rəhbər:
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Rövşən HƏTƏMOV
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Mərkəzi Asiya, SSRİ, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan

SSRİ-nin dağılmasından sonra dünyanın siyasi xəritəsində meydana çıxmış dövlətlər sırasında Mərkəzi Asiyanın müstəqil türk dövlətləri öz spesifik xüsusiyyətlərinə və geosiyasi mövqelərinə görə fərqlənirlər. 1991-ci ilə kimi dünyada yalnız 1 türk dövləti mövcud idisə, artıq SSRİ-nin dağılmasından sonra daha 5 müstəqil türk dövləti yarandı. Tədqiqatçı Müzəffər Özdağ 1989-cu ilin statistik göstəricilərindən çıxış edərək göstərir ki, “Ümumilikdə 44.274.000 əhaliyə və 3.850.500 kv.km əraziyə sahib olan Qərbi Türkünstanın türk respublikaları Birləşmiş Millətlər Təşkilatında təmsil olunan 186 dövlətin 180-dən ərazisinə görə, 162-sindənsə əhalisinin sayına görə böyükdür”. Bu dövlətlər Avropa və Asiya qitələri arasında Türk Dünyasının yerləşdiyi məkanı - geosiyasi türk qurşağını formalaşdırmışdı. Dini-mənəvi dəyərlərə malik Türk Dünyası siyasi-iqtisadi müstəvidə tam bütövləşməsə də zəngin təbii sərvətlərə malik olması, tarixi İpək Yolu üzərində yerləşməsi, yaxın qonşu ölkələrə nümunə olacaq demokratik dünyəvi dövlət quruculuğu yolunu tutması baxımından diqqət mərkəzində olmuşdur.

Sovet imperiyası dağılana qədər Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri dünya dövlətləri üçün qapalı region idi, lakin XX əsrin 90-cı illərində bu region müstəqillik əldə etdi. Region ölkələri birdən-birə baş verən bu müstəqilliyə hazır deyildilər və Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarının xarici siyasi meyllərinin formalaşması SSRİ-də gedən siyasi proseslərin nəticəsində mümkün olmuşdu. Məhz bu arqumentdən yararlanan bir çox qərb analitikləri regionun müstəqilliyinə və gələcək inkişafına bədbin yanaşmış, qüsurlu müqayisələrin təsiri altında düzgün proqnozlar verməmişdilər.

Mərkəzi Asiya ilə yanaşı, yaxın qonşuluqda yerləşən digər dövlətləri də vahid geopolitik vahid kimi götürən ABŞ politoloqu Zbiqnev Bjezinski “Beynəlxalq münasibətlər” məqaləsində regionu “Avrasiyanın Balkanı” adlandıraraq, özündə “böyük güc vakuumu təmsil etdiyini” yazırdı. Onun fikrincə, burada daim yaxınlıqda yerləşən müxtəlif qonşu dövlətlərin geosiyasi maraqları toqquşub və bu tendensiya hazırkı vəziyyətdə də özünü qoruyub saxlamışdır. Başqa bir amerikalı alim Martha Brill Olcott “Orta asiyalıların hazır olmadıqları, istəmədikləri və zəruri bir dövr ərzində konkret bəhrəsini görməyəcəkləri müstəqilliklə qarşılaşdıqları” nəticəsinə gəlmişdir. Digər Qərb tədqiqatçısı Nanci Lubin də eyni fikri bölüşərək Orta Asiyanın silah qaçaqmalçılığı üçün tranzit ərazi olacağını və regionda narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsinin genişlənəcəyini proqnozlaşdırmışdır. O, bu kontekstdən çıxış edərək regionu “ikinci Kolumbiya” kimi xarakterizə etmişdir. Harvard universitetinin tədqiqatçıları Əli Banuazizi və Mayron Viner Mərkəzi Asiyanın siyasi gələcəyindən bəhs edərkən Avropanın Balkanları ilə bir paralellik aparmışlar. Bütün bu versiyalar Orta Asiya türk dövlətlərinin siyasi sistemə yeni qədəm qoyduğu dövrdə irəli sürülürdü.

Dünya dövlətlərinin xarici siyasət fəaliyyətləri Mərkəzi Asiyada baş verən proseslərə təsir edirdi. ABŞ-ın Mərkəzi Asiyada yürütdüyü xarici siyasətdə diqqəti cəkən cəhət yeni müstəqillik əldə etmiş dövlətlərə məhz inkişafın “Türkiyə modelini” təklif etməsi idi. Bu, ABŞ-ın Türkiyə ilə uzun illər davam edən müttəfiqlik mü-

nasibətləri ilə yanaşı, regionun etnosiyasi reallıqlarından qaynaqlanırdı.

Orta Asiya da daxil olmaqla Rusiya imperiyası ərazisində yaşayan türk xalqları istər Osmanlının, istərsə Türkiyə Cümhuriyyətinin daim diqqət mərkəzində olmuşlar. Sovetlər birliyinin dağılması, kommunizmin çökməsi və müstəqil türk dövlətlərinin meydana çıxması ilə Türkiyə yenidən Türk Dünyasında məsuliyyətli missiyasını öz üzərinə götürdü. SSRİ-nin süqutundan sonra postsovet məkanında yeni müstəqil türk dövlətlərinin meydana çıxması, həmçinin Qara dəniz hövzəsində ənənəvi qüvvələr nisbətinin pozulması ilə Türkiyə üçün yeni imkanlar açıldı. Əvvəlki mülahizələrinə zidd olaraq Qərb tədqiqatçıları və alimləri sovetlər birliyinin dağılması ilə Mərkəzi Asiyada Türkiyənin önəminin artmağa başladığını vurğulayırdılar. Füller Türkiyəni “yenidən düzənlənən dünyanın geosiyasi mərkəzi” kimi qiymətləndirirdi. Ümumiyyətlə Qərb mətbuatı Türkiyənin dəyişən dünyada böyük regional gücə çevrildiyini vurğulayırdı.

1991-ci ildən sonra Türkiyənin rəsmi dairələri regionda müstəqilliyini əldə etmiş türk dövlətləri ilə bütün istiqamətləri əhatə edən əlaqələrin qurulub inkişaf etdirilməsi kursunu götürmüşdülər. Türkiyə tədqiqatçısı İlham Uludağın fikrincə, “İndi qarşıda duran başlıca məsələ Orta Asiya və Azərbaycan kimi türk respublikalarında hüquqi dövlətin qurulması, demokratiyanın möhkəmlənməsi, bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin bərqərar olmasına Türkiyə Cümhuriyyətinin istiqamət verməsi və yardımçı olmasıdır”.

Professor İlham Uludağın fikrincə, “1991-ci ildən sonra Türkiyənin təxminən Marşal planına uyğun kompleks kurs həyata keçirməsi mümkün idi. Həyata keçirilməli olan bu proqram bütün sahələri əhatə etməli idi. Hərbi sahədə əməkdaşlıq, qarşılıqlı hərbi personalın hazırlığı, silah istehsalının qarşılıqlı uzlaşdırılması, hərbi yardım mexanizminin hazırlanması, siyasi istiqamətdə isə xarici siyasətdə ortaq prinsiplərin müəyyənləşməsi, demokratiyanın dərinləşməsi üçün birgə səylərin göstərilməsini əhatə etməlidir”.

Yeni müstəqil türk dövlətləri yarandıqdan dərhal sonra Türkiyə onları tanıyan ilk ölkə oldu. Həmin dövrün aparıcı türk mətbuatının izlənilməsi göstərir ki, qardaş ölkələrə xüsusi diqqət ayrılmış-

dır. Azərbaycan tədqiqatçısı Natiq Məmmədli “Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri və Türkiyə” monoqrafiyasında Türkiyənin türk dövlətlərinə yönəlik xarici siyasətinin ana xəttini bütün Türk Dünyasının siyasi həmrəyliyinə nail olunmasını təşkil etdiyini qeyd edirdi. Onun fikrincə, bu konsepsiya dahi mütəfəkkir İsmayıl bəy Qaspiralının “dildə, fikirdə, işdə birlik” fəlsəfəsindən, Atatürkçü düşüncə tərzinin mahiyyətindən və nəhayət, müasir dünyanın inkişaf tempindən irəli gəlir.

Regionda geostrateji maraqlarını təmin etmək istəyən ABŞ da Türkiyənin bölgəyə dair xarici siyasətinin başlıca prinsipi olan demokratiyanın inkişaf etdirilməsi yönündə müttəfiq dövlətin bütün söylərini dəstəkləyir. ABŞ-ın tanınmış politoloqlarından Pol Qobl Amerikanın dünyəvilik prinsipini müdafiə etməsini siyasiləşmiş islam dalğasının artması ehtimalından irəli gəldiyini vurğulamışdır. “ABŞ-ın İran şahının öz müxalifətini sıradan çıxarmasına göz yumması nəticəsində siyasi mübarizənin ağırlığı məscidlərin üzərinə düşdü və beləliklə, hazırkı İran rejimi yarandı. Bu baxımdan Orta Asiyada da oxşar proseslərin cərəyan edəcəyindən bir ehtiyatlılıq hiss olunur”.

Müasir Azərbaycanlı tədqiqatçılardan Sevinc Ruintən və Cavid Əlisgəndərlinin müəllifi olduqları məqalədə SSRİ dağıldıqdan sonra Mərkəzi Asiya və ondan kənarda yeni müstəqillik qazanmış dövlətlərin gələcəkdə olan inkişafında İslam amilinin mühüm rol oynayacağı qeyd edilir. Həmçinin məqalədə, regionda dünyəvi dövlət quruculuğu prosesinin mühüm tərkib hissəsi olan demokratiyanın möhkəmlənməsinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi ilə yanaşı, bu prosesin Türkiyə və ABŞ-ın maraqları sırasında olduğu da bildirilir.

Müstəqilliklərini yeni əldə etmiş türkdilli respublikalar, həmçinin regionda maraqları təzəcə formalaşmağa başlayan Türkiyə üçün dövlət başçılarının zirvə toplantılarının keçirilməsi böyük əhəmiyyətə malik idi. Türkiyə mətbuatında dövlət başçıları sammitlərinə həsr olunmuş ümumiləşdirilmiş analitik materiallarda xüsusi vurğulanırdı ki, XXI əsr ölkələrimiz üçün sabitlik, dinamik inkişaf, konstruktiv siyasi dialoq, qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlıq, xalqlarımız üçün isə ictimai tərəqqi və rifah əsri olacaqdır.

XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində Türkiyə ilə Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri arasında münasibətlər bütün sferalarda inkişaf etmişdir və bu münasibətlər hazırda da davam etməkdədir.

Ümumilikdə, Mərkəzi Asiya dövlətləri arasında qarşılıqlı əlaqələr çoxtərəfli münasibətlər çərçivəsində inkişaf edir. Hal-hazırda altı türk dövləti arasında ikitərəfli əlaqələr bərabər deyil. Bunun səbəbi müəyyən məsələlərdə konsensusun olmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhməd Şahidov. *Türkdilli dövlətlər arasında ikitərəfli qarşılıqlı münasibətlər*. (Online). Mənbə: <http://www.shahidov.com/turkdillidovl%C9%99tl%C9%99r-arasinda-ikit%C9%99r%C9%99fli-qarsiliqli-munasib%C9%99tl%C9%99r/> [Baxılıb: 30.04.2017].
2. İlhan Uludağ. *Sovetlər Birliyi sonrası bağımsız türk Cümhuriyyətləri və türk qruplarının sosyo ekonomik analizi. Türkiyə ilə ilişkiler*. İstanbul, TOBB, 1992, səh.443.
3. İsrail İsmayilov. *Türk Dünyası XX əsrin 90-cı illərində*. Bakı, Zaman, 2001, səh.144.
4. Mehmet Saray. *Yeni türk cümhuriyyətləri tarixi*. Ankara, Bilig, 1999, səh.522.
5. Natiq Məmmədli. *Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri və Türkiyə*. Bakı, AzAtaM, 2005, səh.233.
6. Sevinc Ruintən, Cavid Əlisgəndərli. *Yeni dünya düzəni şəraitində Mərkəzi Asiya regionu geosiyasi maraqlar sistemində // Tarix və onun problemləri jurnalı, №4, 2012, s.232-244.*

V Bölmə

Türk xalqları tarixinin tarixşünaslıq məsələləri (2)

Türkanə Məmmədli

BDU Tarix fakültəsi,

Tarix müəllimliyi ixtisası SABAH qrupu IV kurs

E-mail: türkanmemmedli95@gmail.com

ŞUMERLƏR VƏ İSKİTLƏR TARİXŞÜNASLIQDA

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevda Hüseynova

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: qərb tarixşünaslığı, şumerlər, iskitlər, şumer dili, iskit mədəniyyəti, yaşıdıqları ərazi

Ön Asiyada tarixin ulu çağlarında yaşamış olan şumerlərin və iskitlərin öyrənilməsi Azərbaycan tarixinə də təsir edir. Ümumiyyətlə şumer-türk dilinin bənzəyişlərinin öyrənilməsi Sovetlər İttifaqında “türçülük”, “pantürkizm” adlandırılıb damğalanırdı. SSRİ Elmlər Akademiyasında Oljas Süleymanovun “Az i ya” kitabının necə qarşılanması buna örnək ola bilər.

Tanınmış çex tarixçisi B.Hrozni qeyd edir ki, e.ə.VI minillikdə və daha qabaqlar şumerlər hardasa Türkünstan və ya Qazaxıstanda (Qırğızıstanda) və buradan gündöğərdə yaşayırdılar. Həmçinin qeyd edir ki, şumer dili bir tərəfdən bəzi Altay və türk-tatar cizgiləri, bir tərəfdən isə bəzi Hind-Avropa cizgiləri, məsələn şəxs adlarında daşımaqdadır. Şumer dili elə bil Hind-Avropa və türk-tatar ünsürlərindən ibarətdir. XIX əsrdə F.Q.Mişçenko, V.F.Miller, V.V. Latışev və b. Herodotun “Tarix”ində qeyd etdiyi kimi “çar iskitləri” türk, “əkinçi iskitləri” isə Hind-Avropa soykökündən sayırdılar. Şumerlərin türkcə ilə “əqraba” olması haqda ilk dəfə alman professoru Fritz Hommel yazmışdır. Ankara universiteti dil və tarix-coğrafiya fakültəsində şumeroloji kafedranın professoru Beno Landsberqer açmış, e.ə.2150-1950-ci illərdə Mesopotamiyada hökm etmiş kutilər barəsində “türklərlə ən yaxın münasibətdə olan, hətta bəlkə də eyniyyət göstərən qəbilə budur” ilk dəfə yenə o olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, arxeoloji araşdırmalar da iskitlər haqqında bizə bir sıra məlumatlar verir. Məsələn kurqan anlayışı Hind-Avropa, Hind-İran və Qafqaz dillərinin heç birində yoxdur. Bu anlayışın kökü yalnız türk dillərindəndir. Bu dillərdəki qur (tikmək, düzəltmək, torpaq tökməklə yaratmaq) və qan (ata, soy, nəsil) sözcüklərinin birləşməsindən yaranmışdır.

İskitlərin həyatında at mühüm yer tuturdu. Bir sıra Hind-Avropalı alimlər atın bir ev heyvanı kimi ilkin olaraq hind-avropalı tayfalar tərəfindən ram edildiyini yazırlar. T.Qamkrelidze, V.İvanov və b. bu fikrin nümayəndələridir. Ancaq hind-avropalı şərq slavyanların dilində bu ev heyvanının adı (loşad. merin) türkcədən alınmışdır. Herodot iskit dilində işlənən achu sözünü yazıya almışdır. Müllenqof, Erman, Tomaşek kimi Hind-Avropa düşüncəli alimlər də onun türkcədəki acı anlamında işləndiyini bildirməli olmuşlar. Bu göstəricilər həm də türklərin Ön Asiyada və Aralıq dənizi üzərində tarixin ulu çağlarından yerləşib oturduqlarını sübuta yetirir. Həmçinin e.ə.III minillikdə Şumer çivli yazılarında işlənmiş onlarca söz və ya onların törəmələri türk dillərində indiyədək yaşamaqdadır. Alman alimi F.Hommel şumerlərin Mərkəzi Asiyadan gəlməsi humer dilinin Altay-Türk dilləri ilə qohum olması müddəasını müdafiə etmiş və bir çox şumer-türk sözlərinin qarşılıqlı müqayisəsini vermişdir. A.S.Amonjolov, O.Süleymanov, A.Məmmədov, İ.M.Miziyev və başqaları şumer-türk leksik uyğunluqlarını qeyd etmişlər. Türk alimi O.Nədim Tuna şumer və türk dillərinin tarixi əlaqəsinə həsr etdiyi əsərində 170-ə qədər şumer sözünün türk leksikası ilə müqayisəsini vermiş və linqvistik kriteriyalar əsasında şumer-türk leksik uyğunluqlarını müəyyən etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov Z., Yusifov Y. *Azərbaycan tarixi*. Bakı, 2007. – 720s.
2. Əliyarlı S. *Azərbaycan tarixi*. Bakı, 1996. – 872s.
3. Q.Qeybullayev. *Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən*. Bakı, 1994. – 248s.

Tünzalə ÜZEYİROVA

Bakı Dövlət Universiteti,

Tarix fakültəsi, III kurs tələbəsi

E-mail: meherrem.uzeyirov@mail.ru

XAKASLAR VƏ ONLARIN TƏDQIQINƏ BAXIŞ

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Rövşən HƏTƏMOV

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Sibir, xakaslar, N.Y.Biçurin, türk xalqları, şamanizm

Sibirin türk xalqlarının qədim və orta əsrlər tarixinə aid türk dilində yazılı mənbələrin yoxluğu, həmçinin qonşu xalqların mənbələrində məlumatların azlığı onların tarixinin araşdırılmasında çətinliklər yaradır. Məlumdur ki, Sibir Asiyanın nəhəng bir hissəsinin türkçə ümumi coğrafi adıdır. Sibir toponimi bir baxışa görə monqolcada “bataqlıq yerdə sıx kolluq, balta girməmiş sıx orman” mənasındakı ifadədən götürülüb. Digər bir fərziyyəyə əsasən bu toponim “Sabir” adlı türk tayfasının adı ilə əlaqələndirilir. Ərəb mənbələrində bu ərazinin adı “Sibir” və ya “İbir”, Çin mənbələrində “Si-bi-rh” və “Bissibur” kimi qeyd edilmişdir.

Avrasiya materikində qədim dövrlərdən mövcud olan türk xalqlarından biri də xakaslardır. Xakasların folkloru, mərasimləri haqqında Azərbaycan dilində müəyyən tədqiqat əsərləri yazılsa da onların tarixinə aid yalnız ayrı-ayrı ədəbiyyatlarda səthi məlumatlara rast gəlmək mümkündür. H.Həvilov “Dünya xalqlarının etnoqrafiyası” adlı tədqiqat əsərində Sibirə yaşayan digər xalqlarla yanaşı xakasların da etnoqrafiyası haqqında qısa məlumatlar vermişdir. Sibirin türk xalqlarının tarixi, mədəniyyəti haqqında daha ətraflı məlumatları Ə.Muxtarova “Türk xalqlarının tarixi” dərslində şərh etmişdir. Hazırda sayı 71 min nəfər olan xakaslar Rusiya Federasiyasının Krasnoyarsk əyalətinin Xakas Muxtar vilayətində məskunlaşmışlar [2, s.398]. Rus mənbələrində adlarına XVIII əsrdən sonra rast gəlinən xakasların qədim tarixi haqqında yazılı mənbələr aşkar

olunmamışdır. Əvvəllər Ağban (Abakan) və ya Minsuğ (Minusinsk) tatarları adlandırılan xakaslar XX əsrin əvvəllərindən yerli ziyalılardan təklifi ilə Çin mənbələrində adı çəkilən Xakas dövlətinin şərəfinə bu cür adlandırılmışlar. “Xakas” etnoniminin əvvəllər məlum olub olmaması haqqında bir - birinə zidd fikirlər mövcuddur. Tan dövrü Çin salnamələrində təsadüf olunan “kırkız” etnonimini tanımış rus çinşünası N.Y.Biçurin “xakas” kimi vermişdir [3, s.30]. Alman çinşünası V.Şott bu tərcümənin yanlış olduğunu bildirmiş və N.Biçurin “xakas” kimi verdiyi etnonimin “kırkız” sözünün təhrif olunmuş forması olduğunu göstərmişdir. “Xakas” sözünün yanlış oxu nəticəsində yarandığını V.V.Bartold da təsdiq edir. S.Y.Yaxontov bu fikri daha da açıraq göstərir ki, Çin mənbələrində rast gəlinən və Yenisey qırğızları mənasında işlədilən “xyaqaslar” sözünün ilkin formasının “xakas” sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Belə məlum olur ki, N.Biçurin yanlış oxu nəticəsində yeni söz, yəni “xakas” etnonimini yaratmışdır. L.R.Kızlasov qədim zamanlarda Minsuğ çökəkliyində, Yenisey ərəzində xakasların yaşadığı fikrinə şərək çıxsa da bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən Y.S.Xudyakov, S.M.Vaynşteyn bu fərziyyənin yanlış olduğunu söyləyirlər.

Xakasiya ərəzindəki mağara tipli yaşayış yerlərinin 40 min il tarixi olduğunu söyləyən tədqiqatçılar daş dövründən və tunc dövründən başlayaraq buradakı mədəniyyətin izlərini Afanasyev (m.ö.III – II əsrlər), Andronov (m.ö. II minilliyin ortaları), Qarasu (m.ö.XIII-VIII əsrlər), Taqar (m.ö.VII-II əsrlər) və Taştık (m.ö. I əsr – m.s.V əsr) dövrlərinə bölürlər. Şamanist türklərin bu yerlərin qədim sakinləri olmasını sübut edən qayaüstü rəsmlər, məzarlar və s. tədqiqatçıların diqqətindən yayınmamışdır. Bunlardan biri də iki min il əvvələ aid edilən Duz gölü yaxınlığındakı qayada çəkilmiş qavallı şaman rəsmidir. Rəsmdə üç dünyanı əks etdirən əlində dünygür (dəf) tutan şaman təsvir edilmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatında bu yerlərin qədim sakinləri haqqında verilən maraqlı məlumatlardan nümunələr gətirən xakas arxeoloqu L.Kızlasov m.ö.IV – III əsrlərə aid bir mətnə görə, şimal torpaqlarında həmişə atlı adamların yaşadıklarını yazır. Başqa bir rəvayətə görə, “oradakı batırların bədəni insan bədəni, ayaqları isə uzun tüklə örtülmüş at ayaqları

imiş .Onlar Dinlinlər ölkəsinin sakinləri idilər. Onlar özlərini qamçılayır və vəhşi qazlar kimi, “qa, qa, qa” deyər qışqıra – qışqıra ucuz – bucaqsız çöllərdə çapırlarmış”. L.Kızlasovun istinad etdiyi başqa bir mənbədə deyilir: “Dinlin ölkəsi var. Oradakı adamların ayaqlarından dizdən aşağı tük bitib, (onların) at dırnaqları var, (onlar) gəzməyi sevirlər”. O, dinlinlərin türk dilli olması əleyhinə çıxsada ilk təkəri, ilk əl dəyirmanlarını onların yaratdığını söyləməklə dediyinin əksini sübut etmiş olur.L.Kızlasova görə 682-ci ildə yaranan Şərqi Türk xaqanlığı ərazisində yaşayan xakaslar avropoid tipli olublar.

Xakas adı altında xaas (kaçınlar), sağay, beltir, koybal, kızıl kimi tayfalar birləşirlər. Bu tayfaların özləri də kiçik boylardan ibarətdirlər.Məsələn, sağaylar - sağay, turan, sarıq, kırqıs, pürüt kimi boylara bölünürlər. XVIII əsrin əvvəllərinə qədər Kızılyar (Krasnoyarsk) yaxınlığındakı rayonlarda məskunlaşmış xaasların xakasların etnogenezində rolu böyükdür. Xakasların əsas hissəsini təşkil edən sağaylar XVII əsrdə Tom və İyus çaylarının yuxarı axarlarında Yenisey qırğızları ilə yanaşı yaşayırdılar. V.Vaynşteynə görə, XVII əsrdə koyballar samodiketdilli matorların bir soyu idilər. Onlar XVII yüzilliyin ortalarından öz sərkədələri Koybalın adı ilə adlanırlar. Sonralar Kızılyar qəzasına köçməklə kətdilli və türkdilli qruplarla birləşərək tədricən türk dilini qəbul etdilər.

XIX əsrin ilk yarısında xakas türkcəsini daha ətraflı öyrənən filoloq və etnoqraf M.A.Kastren Sibir ərazisində olarkən xakasların folkloruna aid qiymətli məlumatlar əldə etmişdir.O, kızıl, sağay və beltirlərin adət-ənənələri, dini inancları ilə bağlı maraqlı faktlar üzə çıxarmışdır. XIX əsrin II yarısında V.Radlov və N.F.Katanov araşdırmaları ilə xakas türkcəsinin, xakas dialektologiyasının tədqiqində yeni bir dövr başlatmışlar. V.Radlov əsərlərində Abakan ərazisində yaşayan xakaslardan “Abakan tatarları” deyər bəhs etmişdir. V.Radlova görə Abakan tatarları istər kökən, istər dil, istərsə də yaşayış tərzı baxımından fərqli olan boyların uzun müddət birlikdə yaşaması nəticəsində yaxınlaşmasından yaranmışdır [4, s.112]. Sağay tayfasından olan tanınmış xakas şərqşünası, müqayisəli dilçilik doktoru N.F.Katanov bu barədə belə yazırdı: “Atam Sağay tayfa-

sının tatarı, anam isə Xaas tayfasının tatarlarından idi. İndi bu tayfalardan birincisi Sağay çölündə məskunlaşır...”. Bu gün Katanovun tədqiqatlarının əsasən tarixi dəyəri ön plana çəkilsə də onun tədqiqatları xakas türkcəsinin inkişafı tarixinin öyrənilməsi baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir.

Çar Rusiyasının Sibir bölgəsini işğalından sonra xakasların həyatında qədimdən mühüm yer tutan şamanizm dini inancı əleyhinə tədbirlər görülmüş, xakasları məcburi şəkildə xristianlaşdırmağa başlamışlar. Nəticədə bir çox şaman kimliyini gizlətməli olmuşdur. Şamanizmin tədqiqində V.N.Tuguçekova, V.A.Burnakov mühüm rol oynamışdır. Bizcə, hələ də dərinlən öyrənilməyən şamanizmin araşdırılması xakasların, həmçinin digər türk xalqlarının da adət-ənənə və mərasimlərinin yaranma səbəblərinin üzə çıxarılmasında mühüm rol oynaya bilər. Xakas mərasimlərinin öyrənilməsi ilə XIX əsrin sonu XX əsrdə K.Pataçakov, son dövrlərdə isə M.Usmanova, V.Butanayev, V.A.Burnakov məşğul olmuş, xakasların həyatının müxtəlif sahələri ilə yanaşı onların mərasimlərini araşdırmış, tədqiqat əsərlərində toy mərasimi, yas mərasimi, uşağın dünyaya gəlməsi və tərbiyəsi ilə bağlı adətlərə geniş yer vermişdir. Müasir dövrdə azərbaycanlı mütəxəssislərdən G.Y.Məmmədli “Türk xalqlarının mərasimləri” adlı dissertasiyasında xakasların mərasimlərinə, adət-ənənələrinə, dini görüşlərinə geniş yer vermiş, həmçinin xakasların tarixinin araşdırılması məsələlərinə də müəyyən dərəcədə işıq salmışdır. İstər xakasların, istərsə də Sibirdə yaşayan digər türk xalqlarının tarixi haqqında Azərbaycan dilində kifayət qədər tədqiqat əsərləri yazılmadığı üçün bu sahədə müəyyən dərəcədə boşluq hiss olunur. Gələcək illərdə azərbaycanlı mütəxəssislər tərəfindən Sibir ərazisində mövcud olan türk xalqlarının tarixi keçmişinin, zəngin mədəniyyət və adət-ənənələrinin, eləcə də xakasların tarix boyu qədim dini inancları kimi mövcud olan xakas şamanizminin tədqiq edilməsi və bu sahədə olan boşluğun doldurulması arzu ediləndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulsəlam Arvas. *Hakas “şamanizm”i (dünya görüşü) üzerine yapılan çalışmalar- II*. Çankırı Karatekin Üniversitesi, Türkiye.

(Online). Mənbə: <http://gazi.edu.tr/posts/download?id=118940>
[Baxılıb: 23.04.2017].

2. Əsməd Muxtarova. *Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər)*. Bakı, Adiloğlu, 2010. – 448 səh.

3. Güllü Yoloğlu Məmmədli. *Türk xalqlarının mərasimləri (tıva, xakas və qaqauz türklərinin materialları əsasında tarixi- etnoqrafik tədqiqat)*. Bakı, 2006. – 283 səh.

4. Gülsüm Killi Yılmaz. *Hakas ağız araştırmaları tarihi üzerine*. Ankara, 2007. (Online). Mənbə:

[http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/IV-](http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/IV-3_Eylul2007/236_43_MTAD_4-3_GKilliYilmaz.pdf)

[3_Eylul2007/236_43_MTAD_4-3_GKilliYilmaz.pdf](http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/IV-3_Eylul2007/236_43_MTAD_4-3_GKilliYilmaz.pdf) [Baxılıb: 23.04.2017].

5. *Türkler Ensiklopedisi*. 20-ci cild. Ankara, 2002. – 925 səh.

Nəsibə MİRZƏYEVA

Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi,

Qafqazşünaslıq ixtisası, IV kurs tələbəsi

E-mail: nasiba_mirzayeva@mail.ru

GÜRCÜSTANDA TÜRKSÜNASLIĞIN BANISI - SERGİ CİKİA

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Arzu MƏMMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Açar sözlər: Türksünaslıq, Sergi Cikia, Gürcüstan, linqvistika, leksikologiya

Türksünaslıq Gürcüstanda bir elm kimi Tbilisi Dövlət Universiteti qurulduqdan sonra meydana gəlmiş və türksünas Sergi Cikianın adı ilə bağlıdır. Tbilisidə Şərq elmlərinin və türksünaslıq mərkəzinin qurulmasının bir çox səbəbləri vardır: gürcülərin türk xalqları ilə əsrlər boyu davam edən sıx siyasi, ticarət və iqtisadi əlaqələri; Gürcüstanın cənub-şərqində türk-türkmən boylarının yerləş-

məsi; gürcü tarixi haqqında geniş məlumat verən osmanlı mənbələrinin gürcü elminə daxil olması; gürcücə yazı və danışiq dilində türk sözlərinin mövcudluğu; hal-hazırda ölkələr arasında sürətlə irəliləyən geosiyasi vəziyyətin olması bu səbəblər içərisində sadalana bilər. Gürcüstanda türkcənin tədrisinə dair bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Türk ədəbiyyat tarixinin klassik və müasir problemləri, şeir, xalq ədəbiyyatı, qədim və çağdaş türk dili problemləri sistematik olaraq tədqiq edilir. Gürcü alimləri türkcülüyün bütün sahələri üzrə sözlərin düzülüşü və lüğəvi mənası, səsələr haqqında elmi araşdırmalar aparmışlar. Bu tədqiqatlarda türkcə tədris kitabları böyük önəm daşıyır. Bu dərsliklər içərisində “Elida Kvantaliani - Nana Canaşianın türkcə dil bilgi kitabı”, “İrine Qotsiridzenin türkcə dil bilgi kitabı”, “Elida Kvantaliani-Türkcə oxu kitabı”, “Nunu Qurgenidzenin türk dili yardımçı kitabı”, “Teona Aphazava və Elizabet Bjalavanın türkcə dərs kitabı” adını çəkmək olar. Təsədüfi deyil ki, seçilən bu kitablar içərisində Sergi Cikianın “Türkcə oxuma kitabı” da öz yerini tutur.

Sergi Cikia (1898-1993) 20 oktyabr 1898-ci ildə Martvili rayonunun, Oğori kəndində anadan olmuşdur. Sergi Cikia gürcü şərqşünası, Gürcüstanda türkşünaslığın banisidir. Gürcüstanda Tbilisi Universitetinin fəlsəfə fakültəsinin, linqvistika ixtisası üzrə, 1927-1929-cu illərdə İstanbul universitetində təhsil almışdır. Burada məşhur türkşünas Fuad Köprülünün tələbəsi olmuş və Osmanlı sənədlərini oxumağı öyrənmişdir. 1929-1932-ci illərdə Leninqrad SSRİ elmlər akademiyasının dilçilik institutunda aspirant dərəcəsi alıb. Bir müddət Peterburq universitetində çalışan Cikia burada türk dilindən dərs deyir. 1936-cı ildə türkşünaslıq kafedrasında çalışmış və ilk dəfə bu sahə üzrə mühazirə söyləmişdir. 1945-1953-cü illərdə şərqşünaslıq fakültəsinin dekanı, 1960-cı ildən ölümünə qədər G.Sereteli adına Şərqşünaslıq İnstitutunun türkşünaslıq bölümündə tədqiqatçı kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, 150-dən artıq elmi tədqiqatın müəllifidir. S.Cikianın tədqiqatları çoxözlü olmuşdur: türk filologiyası, türk dilinin dialektləri, türk dilinin tarixi, türk-gürcü dillərinin əlaqəsi, türkcə sənədlər və tarixi mənbələrin nəşri. Cikianın fundamental əməyinin əsasını “Gürcüstan vilayətinin müfəss-

səl dəftəri”, “İbrahim Peçevinin Qafqaz və Gürcüstan haqqında əməyi”, “Türk-laz dillərinin əlaqəsi” əsərləri təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Gürcüstan vilayətinin müfəssəl dəftəri” gürcücə yayımlanmış türk tarixinin ən önəmli mənbələrindən hesab olunur. Müəllif tərəfindən tarixi sənədlərin əksəriyyəti nəşr edilib ki, bunlardan ən əhəmiyyətli “XVIII əsrin I yarısında Gürcüstanda Osmanlının Hüquqi Sənədləri”dir. S.Cikinin türkcə-gürcücə və gürcücə-türkcə lüğətlərinin hazırlanmasında, düzəliş edilməsində, Azərbaycan məktəbləri üçün gürcü dilində dərsliklərin hazırlanmasında danılmaz rolu vardır. O, həmçinin türk xrestomatiyasının müəllifidir. Bir çox gürcü türkşünaslar kimi (N.N.Canaşia, V.G.Cangidze, G.Tsalkalamidze, İ.Şervəşidze) S.Cikiya da türk dillərinin ləhcələrinin öyrənilməsinə diqqət ayırmışdır. Azərbaycanda istifadə olunan türk dilinin ləhcələrindən başqa bu alim tərəfindən Türkiyənin əhalisinin istifadə etdiyi dilin müqayisəsi aparılmış, bu dilin gürcü dilinin ümumi qrammatikasında buraxdığı izi müəyyənləşdirilmiş, həmçinin türk xalqlarının ədəbiyyatında onların yeri təsbit edilmişdir. Cikiya Türkiyə türkcəsinin kök və şəkicilərinin təsnifatını aparmış, bununla yanaşı gürcü dilində istifadə olunan türk kökənli sözlərin siyahısını hazırlamışdır. Sergi Cikiinin araşdırmalarından belə qənaətə gəlmək olar ki, bir-birinə yaxın yaşayan xalqların mədəniyyətində, dilində, münasibətində qarşılıqlı yanaşma, bənzərlik mövcuddur. Təsədüfi deyil ki, linqvistik baxımdan türk-gürcü, gürcü-azərbaycanlı, türk-lazların dillərində bu açıq şəkildə özünü biruzə verməkdədir. Sergi Cikiya Azərbaycanın intibah dövrünün nümayəndələrindən olan Xaqani, Nizami, o cümlədən, M.Ə.Sabir M.F. Axundov, C.Məmmədquluzadənin əsərlərini tərcümə vasitəsilə gürcü xalqına da çatdırmışdır.

Müasir dövrdə Gürcüstanda türk dilini təkcə leksikoloji baxımından deyil, həm də fonetik və sintaktik baxımdan araşdırılması davam etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Anadolu türkcəsi Ahıska şivesinde morfolojik özellikler hakkında*
// Bizim Ahıska dergisi, yaz 2016.

2. *Founder of Georgian Turkology: Sergi Cikia Biography.*

Translated by Prof.Dr.Ilyas Ustunyer

<http://silkroadinstitute.ibsu.edu.ge/index.php/en/publications/books/286-founder-of-georgian-turkology-sergi-jikia>

3. İlyas Üstünyer. *Gürcü Türkolojisinin kurucusu - Sergi Cikia*. Konya, 2014.

4. N.N.Canaşia, M.Kh.Svanidze. *Gürcistan'da türkoloji* // Tarih Dergisi, Sayı 54 (2011/2), İstanbul, 2012, s.221-229.

5. Tsisana Abuladze. *Turkish studies in Georgia* // III.Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara , 2010.

6. სერგი ჯიკია

https://www.tsu.ge/universteteli_avtorebi/biografia.php?id=441

7.თურქოლოგია საქართველოში <http://science.org.ge/>

Nuranə QASIMOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Tarix və Coğrafiya fakültəsi, II kurs magistrant

Email: nurana.gasimova@mail.ru

**SOVET HAKİMİYYƏTİNİN İLK İLLƏRİNDƏ TÜRK
XALQLARININ TARİXİNİN TƏDQİQINƏ DAİR**

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Ənvər Məmmədov

Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: SSRİ, sovet hakimiyyəti, türk xalqları tarixi, türk xalqları tarixinin tədqiqi, repressiyalar

Dünya xalqlarının tarixi bir-birindən təcriddə deyil, əksinə qarşılıqlı təsir dairəsində inkişaf etmişdir. Şerti də olsa dünya tarixinin iki qütübü kimi səciyyələndirilən Şərq və Qərb xalqları bir-birinə bağlılığı və təsiri nəticəsində müasir sivil mərhələyə yetişə bilmişdir. Türk xalqlarının tarixi də bu mənada dünya tarixinin bir qolu olmaqla yanaşı, həm də əsas tərkib hissəsidir.

Türklər dünyanın qədim və qüdrətli xalqlarındandır. XX əsr türk ədəbiyyatının məşhur nümayəndəsi Ə.Nesinin təbirincə desək, "hər bir millətin böyüklüyü onun əhalisinin çoxluğuna və ərazisinin genişliyinə görə müəyyənləşdirilmir. Hər bir xalqın böyüklüyü onun tarix və mədəniyyətinin qədim və zənginliyinə görə müəyyənləşdirilir." Bu mənada türklər öz tarix və mədəniyyətlərinin qədimliyi, zənginliyi baxımından dünya xalqları arasında böyüklüyünü, aparıcılığını tam şəkildə təsdiqləyə bilmişlər. Türklərin təxminən dörd min il bundan əvvəl Altay-Sayan dağları boyunca yaşamaları tarixi fakt kimi təsdiqlənmişdir. Lakin türklərin tarixinin daha əvvəllərə aid olduğu şəksizdir. Türklərin 2800 il siyasi təşkilatlanma, 2700 il ədəbiyyat, 2500 il yazı tarixinə malik olmaları bu fikrin həqiqiliyinə tam əminlik yaradır.

Hazırkı dövrdə türk xalqlarının tarixinin təkcə hər hansı milli zəmində yox, ümumtürk anlayışları səviyyəsindən və bu səviyyənin nəzəri-estetik prinsiplərinin dərk baxımından öyrənilməsi vacibdir.

Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, keçmiş SSRİ məkanında yaşamış türk xalqları öz həqiqi tarixlərindən və zəngin mədəniyyətlərindən uzun müddət nəinki uzaq salınmış, həm də müəyyən siyasi tələblər daxilində ondan yadırgadılmışlar. Sovet hakimiyyətinin 20-30-cu illərində ölkə rəhbərliyinin inzibati-komanda sistemində Stalinin başçılığı ilə həyata keçirilən siyasi xətt bu problemə öz dərin təsirini göstərmişdir. Bu zaman türk xalqlarının tarixi bolşevik hakimiyyətinin ideoloji diqtəsi ilə saxtalaşdırılmış, mövcud ideologiyaya xidmət edən sovet tarixşünaslığında bilərəkdən təhrif edilmişdir. Digər sahələrdə olduğu kimi tarix elmi də bütövlükdə partiya və dövlət orqanlarının nəzarətinə verilmişdi.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində bu istiqamətdə bir birinə zidd iki cərəyanın toqquşması müşahidə olunur. Birinci "milli" cərəyanın nümayəndələri ümumtürk tarixini və mədəniyyətini yaratmağa çalışır, yeni proletar cərəyanın nümayəndələri isə qarşılarına xalqın qəhrəman əməyini, burjuaziyaya qarşı mübarizəni və ateizmi təbliğ edən ədəbi-bədii əsərlər yaratmağı və onu tədris etməyi məqsəd qoymuşdur. Bu xətti genişləndirmək üçün bütün ittifaq üzrə ədəbi-bədii və mədəni-maarif müəssisələri şəbəkəsi yaradılmışdı.

İdeoloji ustanovka ilə razılaşmayan elm və mədəniyyət xadimləri ciddi cəzalara məruz qalırdılar. 30-cu illərdə Sovet İttifaqında həyata keçirilmiş repressiya tədbirləri ümumtürk elmi və mədəniyyətinə də ciddi zərbə vurmuşdu. Belə ki, bu zaman türk ziyalılarının böyük qismi repressiyanın qurbanı oldular.

ƏDƏBİYYAT

1. Бордюгов Г.А., Козлов В.А. *История и конъюнктура. Субъективные заметки об истории советского общества*. М., 1992.
2. *Bağımsızlığın ilk yılları (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan)*. Ankara, 1994.
- 2.Nadir Devlet. *Çağdaş türk dünyası*. İstanbul, 1989.

Günay BAYRAMOVA

Bakı Dövlət Universiteti

tarix fakültəsi, III kurs tələbəsi

E-mail: gunkam10@gmail.com

AHISKA TÜRKLERİ TƏDQİQATLARDA

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Atamoğlan Məmmədli

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Ahıska türkləri, SSRİ, Gürcüstan, deportasiya, tədqiqatlar, iki dəfə deportasiya olunmuş xalq

SSRİ-nin repressiv islahatlarına məruz qalan Qafqaz xalqlarından biri də ahıska türkləridir. Gürcüstanın cənub-qərbində yerləşən Ahıska bölgəsi ilk zamanlardan türklərin yaşadığı ərazilər olmuşdur. XX əsrdə iki dəfə deportasiyaya məruz qaldı ahıska türkləri... Bu bir xalq üçün olduqca çətin prosesdir, çünki nəticədə məskunlaşdığı ərazi ilə birlikdə həmin xalq mədəniyyətini, hətta varlığını da itirə bilərdi.

İlk olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, tarixi ədəbiyyatlarda tez-tez ahıska türklərinin adına ‘mesxeti’ olaraq rast gəlirik və bir çox tarixçilərimiz də bunu olduğu kimi yazırlar. Bu gürcü tarixçilərinin aborigen xalq olan ahıska türklərini gürcüləşdirmək söylərinin nəticəsidir. Ərazidəki türkləri gürcülərin bir qolu kimi msxeti gürcüləri adlandırırlar. “Gürcü alimləri ahıskalıları müstəqil dilə, mədəniyyətə, etnik psixologiyaya məxsus xalq saymır, onları İslam dinini qəbul etmiş “müsəlman gürcüləri”, yerləşmə-coğrafi baxımdan isə mesxetilər adlandırırlar” (8, səh.7). Ahıskalıları isə özlərini deportasiyadan sonra belə heç vaxt mesxeti türkü olaraq adlandırmamış, həmişə ahıska türkü olaraq təqdim etmişlər. “Onların mənşəyi problemində fikir ayrılıqları olsa da, türk mənşəli olduqları danılmaz faktır” (3, səh.1).

Ahıska türkləri haqqında yazılan məqalə və monoqrafiyalar çoxluq təşkil etsə də, bunların sadəcə bir hissəsi tarixi və elmi səciyyə daşıyır. Ümumiyyətlə, bu yöndəki tədqiqatları araşdırılma istiqamətinə görə belə təsnif etmək olar: 1. Bədiiliyin ön planda olduğu tədqiqatlar 2. Tarixi səciyyə daşıyan tədqiqatlar.

Ahıska türkləri haqqında ən çox araşdırma aparanlardan biri professor Asif Hacı “Ahıska türkləri: İnanc dünyası”, “Ahıska türklərinin sürgün folkloru” , “Ahıska türkləri. Vətən bilgisi” kimi monoqrafiyalarında əsasən maddi mədəniyyət, folklor, din həmçinin də toplum həyatı ilə bağlı məsələləri nəzərə çatdırmışdır. N.Sasıyevin “Yetim qalmış ahıskalı” kitabında isə bədiilik daha çox ön plandadır.

Ahıska türkləri haqqında tarixi və elmi məlumatları daha ətraflı S.Piriyeva araşdırmış və təhlil etmişdir. “Ahıska türkləri Azərbaycanda” adlı monoqrafiyasında 1944-cü ildə deportasiya olunmuş xalqın sonrakı həyatı, həmçinin Azərbaycanda məskunlaşması haqda məlumat verilir. S.Piriyeva və A.Piriyevin “Türk dünyası və ata yurdum Ahıska” adlı kitabındada yenə türk dünyası (tatarlar, çuvaşlar, kabarda-balkar, qaraçay-çərkəz və b. haqqında da ayrıca danışılır) və ahıskalıları haqqında məlumat verilir. İlk olaraq ahıskalıların türk mənşəli olması, onların eyni din, eyni dilə mənsub olması sübut olunur. Bununla yanaşı ahıska türklərinin deportasiya

olunma səbəblərindən bəhs edərkən müəlliflər onların 3 dəfə deportasiya olunduğu fikrini irəli sürür. Bəhs olunan tədqiqatlarda ahıska türklərinin mənşəyi problemi də ətraflı tədqiq olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, ahıskalıların Gürcüstan ərazisindən deportasiya edilməsinin əsas səbəbi kimi Türkiyənin Ərdahan bölgəsi ilə sərhəd zonasında yaşadıqları üçün onların “xain” yaxud “casus” ola biləcəklərindən ehtiyat edirdilər. Burada diqqəti çəkən bir digər məsələ də bu bölgələrdən kırım tatarları, inqışlar, balkarlar, qaraçaylar, kalmuklar, kürdlər və ahıska türkləri kimi xalqların sürgün edilməsi idi (4, səh.13). Bu xalqlar Türkiyə tərəfdarı olduğundan, Stalin onlara güvənmir, onları təhlükə olaraq görür və bölgəni özünə görə etibarlı hala gətirmək istəyirdi.

Lakin ahıskalıların deportasiya məsələsində nəzərə çatdırılmayan məsələlər də vardır. Bunlardan ilk olaraq ahıska türklərinin deportasiyası probleminə yalnızca rusların deyil, eyni şəkildə gürcülərin də rolu böyük olmuşdur ki, ədəbiyyatlarda bu fakt bir qədər kölgədə qalmışdır. Gürcülər daima Türkiyəyə ərazi iddiaları ilə çıxış ediblər, hansı ki, Azərbaycana qarşı olan iddiaları nəticəsiz qalmamış, Borçalı bölgəsini mənimsəmişlər. Gürcüstan-Türkiyə sərhəd zonasında türk mənşəli tayfaların yaşaması təbii olaraq onların işinə əngəl idi. Ərdahan, Ərzurum, Artvin, Trabzon, Rize kimi sərhədyanı bölgələrə daima ərazi iddiaları olan gürcülər də türklərin bu ərazilərdən deportasiyasında maraqlı idilər. Digər tərəfdən qərb qonşularımız ermənilərin də rolunu qeyd etmək məqsədəuyğun olar. Həmişə əsassız ərazi iddiaları ilə gündəmə gələn bu xalq bölgənin aborigenlərindən deportasiyasında ən az gürcülər qədər aktiv olmuşlar. Bölgədəki kəndlərin çoxunun boşalması nəticəsində şəhər və qəsəbələrdə təşəbbüs ermənilərin əlinə keçmiş və ərazidə Gürcüstanın nüfuzunu tanımayaraq hələlik bölgənin muxtariyyətini müdafiə etməklə, yaxın gələcəkdə də Qarabağ kimi Ermənistana bağlamağı xəyal edirlər. Bundan başqa ahıskalıların Özbəkistan ərazisində 1989-cu ildəki ikinci deportasiyasının səbəbləri də aydınlaşdırılmalıdır. 2 türk xalqının bir-birinə qırdırmaq SSRİ-nin bir digər siyasi planı idi.

Fikrimcə, yazılmış tədqiqat əsərlərində yalnızca ahıskalılardan sürgün olunması deyil, həm də onların qürbətdə yaşadıkları problemlərə də aydınlıq gətirilməli, Gürcüstanın bu yöndə göstərmədiyi səylər nəzərə çatdırılmalıdır. Fərqli ölkələrdə yaşamaq məcburiyyətində qalan ahıskalıların sosial, iqtisadi, mədəni problemlərini həll etmək hələlik yaşadıkları ölkələr tərəfindən təmin edilməlidir. Xüsusilə də Rusiyanın Krasnodar bölgəsində yaşayanların problemləri dövlət və beynəlxalq təşkilatlar nəzdində həll olunmalıdır.

“Gürcüstan 29 Aprel 1999-cu ildə Avropa Şurasına üzv olmuş və Avropa Şurasına daxil şərti olaraq Ahıska türklərinin Gürcüstan cəmiyyəti ilə integrasiyası və ana vətənlərinə dönmələrinə icazə verən hüquqi bir çərçivəni qəbul edəcəyini, Ahıska türklərinə Gürcüstan vətəndaşlığını əldə etmə haqqı tanıyacağını qəbul etmişdir” (5, səh.283). Gürcüstan bu verdiyi sözü tutsa, ahıskalıların problemlərinin böyük bir hissəsi həll olunmuş olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Hacıli. *Axısqa türkləri. Vətən bilgisi*. İstanbul, 2009, 583 səh.
2. *Ahıska türklərinin tarixi*. (Online). Mənbə: www.ahıskalılar.org [Baxılıb: 30.04.2017].
3. İ.Kazımov. *Axıska (Mesxet) türklərinin dili*. Bakı, 1999, 278 səh.
4. K.Aslan. *Ahıska türkləri*. Ahıska türkləri kultür və dayanışma dərneği, Yayın No.1 Ankara 1995, 63 səh.
5. M.Akif Kütükçü. *Uluslararası hukuk çerçevesinde Ahıska türklərinin anavatanlarına dönüş sorunu*. İstanbul, 2011.
6. N.Sasıyev. *Yetim qalmış Axıskalı*. Bakı, 2011, 360 səh.
7. S.Piriyeva. *Ahıska türkləri Azərbaycanda (tarixi, sosial-mədəni həyatı)*. Bakı, Elm, 2005, 264 səh.
8. S.Piriyeva, A.Piriye. *Türk dünyası və ata yurdu Ahıska*. Bakı, 2003, 298 səh.

VI Bölmə

Türk xalqları tarixinin tədrisi və təbliği məsələləri

Nərgiz BABAXANI

Bakı Dövlət Universiteti

tarix fakültəsi, III kurs tələbəsi

E-mail: Babaxaninergiz@gmail.com

AZƏRBAYCANDA ÜMUMTÜRK TARİXİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ ÖZBƏKİSTAN TARİXİNİN TƏDQIQI VƏ TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc RUİNTƏN

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Bakı Dövlət Universiteti, Türk xalqları tarixi kafedrası, Özbəkistan Respublikası, özbək xalqı, türk xalqları tarixi

XX əsrin 90-cı illərində müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycan dövləti dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvü olmaq, dünya xalqları və dövlətləri ilə münasibətlər qurmaq istiqamətində siyasət yürütməyə başladı. Tarixi, mənəvi və mədəni bağlılığının olduğu türk dövlətləri və xalqları ilə əlaqələr bütünlükdə bu əlaqələrin mühüm tərkib hissələrindən biri kimi müəyyənləşdirildi. Müstəqillik haqda Konstitusiyaya Aktının qəbul edildiyi gündən bu günə qədər Azərbaycanın türk dövlətləri olan Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan və Özbəkistanla münasibətləri digər dövlətlərlə olan münasibətlərindən özünəməxsusluğu ilə seçilmişdir. Mərkəzi Asiyada özünəməxsus çəkisi ilə fərqlənən Özbəkistanla münasibətlər xüsusilə fərqləndiyinə görə, həmçinin tarixi əlaqələrin bu günki münasibətləri daha düzgün dərk etmək baxımından əhəmiyyətli ola biləcəyini hesab etdiyimizdən, hazırki məruzədə Özbəkistan tarixinin Azərbaycanda tədqiqi və tədrisi məsələlərinə aydınlıq gətirməyi lazım bilirik.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası və Özbəkistan Respublikası adı ilə dövlətlər Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlişindən sonra yaradılmışlar. Azərbaycan Xalq Respublikası 1918-1920-ci illərdə, daha sonra isə 1920-ci ildən – Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası. Özbəkistan isə XX əsrin 20-ci illərində SSRİ-də inzibati-idarəçilik sistemində islahatlar və milli-dövlət bölgüsü siyasəti nəticəsində, öncə Sovet Sosialist Respublikası, daha sonra isə 1991-ci il sentyabr ayının 1-dən Özbəkistan Respublikası adlandırılmağa başlandı. Bu zamana qədər özbək xalqı bölgənin digər xalqları ilə birlikdə müxtəlif adlarla çoxsaylı dövlətlərə sahib olmuşlar. Məsələn, Xarəzm, Soqdana, Baktriya, Türk xaqanlığı, Şeybanilər dövləti, Teymurilər, Buxara xanlığı, Xivə xanlığı, Kokand xanlığı, Buxara Xalq Sovet Sosialist Respublikası, Xarəzm Xalq Respublikası və s. Bu mənada Azərbaycan və özbək xalqları arasında əlaqələrin öyrənilməsinə müxtəlif rakurslardan yanaşmaq lazım gəlir: Azərbaycan və özbək xalqları arasında tarixən mövcud olmuş əlaqələrin öyrənilməsi baxımından; Azərbaycan Respublikası ilə Özbəkistan Respublikası arasında mövcud olmuş əlaqələrin öyrənilməsi baxımından.

Hər iki türk dövlətinin müstəqillik qazanması, ikitərəfli əlaqələrin yaranması tədqiqatçıların Özbəkistana marağını artırırdı. Uzun müddət SSRİ-nin tərkibində olan türk xalqlarının az qala milli kimlikləri unudurulmuş, tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmasına isə imkan verilməmişdir. Buna görə də müstəqillik dönməsində türk xalqlarının tarixi tədqiqatçılar tərəfindən araşdırma obyektinə olmuşdur. Əməkdaşlığa və qardaşlığa əsaslanan ikitərəfli münasibətlər Özbəkistan tarixinin, mədəniyyətinin, təhsil sisteminin tədqiqinə yol açmışdır.

Tarixçi tədqiqatçılar daha çox Azərbaycan-Özbəkistan münasibətləri, Özbəkistanın mədəniyyəti, müəyyən qədər də Mərkəzi Asiya regionun müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində yeri məsələlərinə diqqət yetirmişlər. Araşdırmalar əsasən dissertasiya və monoqrafiya səviyyəsində araşdırılmış, bu araşdırmaları əks etdirən məqalələr nəşr etdirilmişdir. Azərbaycanlı tarixçi tədqiqatçıların

Özbəkistanla, özbək xalqı ilə bağlı araşdırmalarını 2 qrupa ayırmaq olar:

1) regionda, yaxud dünyada tarixən və günümüzdə baş verən hadisələrə həsr olunmuş məsələlərdə Özbəkistanla bağlı məqamlara bu və ya digər dərəcədə toxunulmuş araşdırmalar (Nisbət Mehdiyeva, Sevinc Ruintən, Cavid Əlisgəndərli, Natiq Məmmədli, Pərviz Səmədov, Ramil Ağayev və b.);

2) Azərbaycan-Özbəkistan münasibətləri baxımından aparılmış araşdırmalar (Ərrəhman Əhmədov, Sevinc Ruintən, Rimunə Hüseynova, Raisə Cəfərova və b.).

Tədrislə bağlı məsələlərə gəlincə, Azərbaycanda Özbəkistanın tarixi, mədəniyyəti, günümüzdə dünya birliyindəki yeri və s. məsələlər bakalvr təhsil pilləsində ümumilikdə “Türk xalqları tarixi” fənni çərçivəsində, həmçinin xüsusi kurslar çərçivəsində tədris edilir. Magistratura təhsil pilləsində isə Bakı Dövlət Universitetində “Türk dünyası tarixi” ixtisasında “Türk xalqlarının dövlətçilik tarixi (qədim dövr və orta əsrlər)”, “Türk xalqlarının mədəniyyəti (XIX - XX əsrin əvvəlləri)”, “Mərkəzi Asiya və Qazaxıstan, Volqaboyu, Sibir və Kırıda ictimai-siyasi vəziyyət (XIX-XX əsrin əvvəlləri)”, “1917-1920-ci illərdə Rusiya imperiyası ərazisində yaşayan türk-müsəlman xalqlarının milli-azadlıq hərəkatı”, “Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri dünya dövlətlərinin maraqları sistemində” fənləri çərçivəsində tədris olunur. Bakalavr və magistratura təhsil pillərində müvafiq olaraq buraxılış işləri və magistr dissertasiyaları hazırlanır.

Qeyd etmək istərdim ki, müstəqillik illərində Özbəkistanın ümumilikdə tarixi, bu günü ilə bağlı araşdırmaların aparıldığına baxmayaraq, hələ də onun siyasi həyatı, bununla bağlı bir sıra vacib məsələlərə kifayət qədər diqqət ayrılmamışdır. Məsələn, Fərqanə vadisi məsələsi. Fərqanə vadisi Özbəkistan, Qırğızıstan, Tacikistan dövlətlərinin ortasında yerləşmiş, üç dövlət üçün bir sıra problemlərin mərkəzidir və Özbəkistanın siyasi xəttini müəyyənləşdirilməsinə çox böyük təsir gücü vardır. Özbəkistanın Qırğızıstan və Tacikistanla problemləri, ölkənin demokratik həyatındakı məhdudiyyətlər birbaşa Fərqanə vadisində baş verən hadisələrlə bağlıdır. (Le-

vent Demirci. Özbəkistan, Kırgızistan və Tacikistanın Kəsişimin-deki Sorunlu Vadi: Fergana). Bu baxımdan problemin araşdırılması vacib məsələlərdən biridir.

Son olaraq qeyd edim ki, bu məqaləni yazmaqda əsas məqsədim Özbəkistan tarixinin tədqiqində və tədrisindəki boşluqları göstərməkdir. Özbəkistanın geosiyasi önəmi həmçinin, ikitərəfli əlaqələr Özbəkistan tarixinin dərinədən tədqiqini və tədrisini zəruri edir. Fikrimcə, Özbəkistan tarixinə dair tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ərrəhman Əhmədov. *Dağlıq Qarabağ problemi Azərbaycanın Türkdilli dövlətlərlə siyasi əlaqələri fonunda* // Tarix və onun problemləri, 2009, № 1-2, s.147-151.
2. Natiq Məmmədli. *Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri və Türkiyə*. Bakı, Adiloğlu, 2005.
3. Nisbət Mehdiyeva. *XX əsrin əvvəllərində Özbəkistan incəsənəti* // Tarix və onun problemləri, №1, 2011, s.63-66.
4. Nisbət Mehdiyeva. *Özbəkistanda məktəb və mədrəsələr, dünyəvi təhsil (XIX-XX əsrin əvvəlləri)* // Tarix və onun problemləri, 2009, №3, s.36-40.
5. Nisbət Mehdiyeva. *XIX əsrin birinci yarısında Kokand, Xivə və Buxara xanlıqlarının inzibati quruluşu* // Pedaqoji tədqiqatlar (Elmi məqalələr məcmuəsi). B., ADPU, 2005.
6. Nisbət Mehdiyeva. *XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyanın Türkiyə-tanın idarəetmə sistemində etdiyi dəyişikliklər* // Elm və Təhsil Mərkəzi «Təfəkkür» Universiteti. Elmi əsərlər. VI buraxılış. B., TNPM, 2003.
7. Levent Demirci. *Özbəkistan, Kırgızistan və Tacikistanın Kəsişimin-deki Sorunlu Vadi : Fergana* // Savunma Bilimleri Dergisi, Noyabr 2012, №2, s.33-69.
8. Pərviz Səmədov. *Türk dili danışan ölkələrin parlament assambleyası təşkilatlanma örnəyi kimi* // Tarix və onun problemləri, 2011, №2, s.105-109.

9. Ramil Ağayev. *Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri: XV-XVI əsrlər*. Bakı: Kür nəşriyyatı, 2004. - 151 s.
10. Rəisə Cəfərova. *Mərkəzi Asiya Respublikalarında Azərbaycan Diasporu // Tarix və onun problemləri*, 2014, №2, s.57-63.
11. Rimunə Hüseynova. *Heydər Əliyev və Azərbaycan-Özbəkistan münasibətləri (1993-2003-cü illər) // Tarix və onun problemləri*, 2014, №3, s.158-164.
12. Rimunə Hüseynova. *Azərbaycanın Türk dövlətləri ilə münasibətlərinin inkişafında Heydər Əliyevin rolu (1993-2003-cü illər). Problemin tarixşünaslığı // Tarix və onun problemləri*, №2, 2013, s.173-179.
13. Sevinc Ruintən. *Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri)*. Bakı, Adiloğlu, 2005. – 236 səh.
14. Sevinc Ruintən, Cavid Əlisgəndərli. *Postsovet Mərkəzi Asiya Respublikalarında ABŞ və Rusiyanın hərbi-siyasi iştirakı // Tarix və onun problemləri*, 2014, №2, s.178-193.
15. Sevinc Ruintən, Cavid Əlisgəndərli. *Yeni dünya düzəni şəraitində Mərkəzi Asiya regionu geosiyasi maraqlar sistemində // Tarix və onun problemləri*, 2012, №4, s.232-244.
16. Sevinc Ruintən. *Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikası ilə Özbəkistan arasında münasibətlər // Tarix və onun problemləri*, 2010, №4, s.129-133.

Elşən RƏSULOV

Bakı Dövlət Universiteti

Tarix fakültəsi , III kurs tələbəsi

E-mail: elsenresulov96@mail.ru

TÜRK XALQLARI TARİXİNİN TƏDRİSİ BDU TƏLƏBƏLƏRİNİN GÖZÜ İLƏ

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Mətanət Məmmədova

Bakı Dövlət Universitetinin dostenti

Açar sözlər: Türk xalqları tarixi kafedrası, Türk xalqları tarixinin tədrisi, Bakı Dövlət Universiteti

*"Tarix bir millətin qanını, haqqını,
varlığını heç bir zaman inkar edə bilməz"*

(Mustafa Kamal Atatürk)

Hal-hazırda türkün və türkçülüyn dünyadakı mövqeyi hamımıza məlumdur. Bu, türkün keçdiyi tarixi inkişaf yolu ilə sıx bağlıdır. Türkün tarixini yaşatmaq üçün onun təbliği, tədrisi ən mühüm məsələlərdən biridir.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycanın dünyaya inteqrasiyası, dünya xalqları, xüsusilə də, türk xalqları ilə ictimai-siyasi, sosial-mədəni əlaqələr yaradıldı. Bu inkişaf təhsildən yan keçə bilməzdi. Türk dövlətləri ilə əlaqələrin qurulması, onların söykökümüz ilə bağlılığı Azərbaycanda türk xalqları tarixi fənninin müstəqil fənn kimi tədrisini zəruri etdi. 1992-ci ildə Bakı Dövlət Universitetində yeni kafedralardan biri olan “Türk və Qafqaz xalqlarının tarixi” kafedrası yaradıldı. Bu, əslində Türk xalqları tarixinin müstəqil fənn kimi tədrisi üçün ilk təşəbbüs idi. Kafedranın fəaliyyətinə uyğun olaraq kitablar hazırlanmışdır. Sonradan Türk xalqarı tarixinin tədrisinə dair müxtəlif məqalələr, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları, dərslilər, proqramlar, metodik vəsaitlər hazırlanmağa başlandı. Dərslilərə Əsməd Muxtarovanın “Türk Xalqları tarixi (qədim dövr və orta

əsrlər)”, Nisbət Mehdiyevanın “Türk Xalqlarının tarixi. Yeni dövr (XIX-XX əsrin əvvəlləri)” adlı kitablarını misal göstərmək olar. 2012-ci ildə rektorluğun əmri ilə “Türk və Qafqaz xalqlarının tarixi” kafedrası əsasında 2 müstəqil kafedra - “Türk xalqları tarixi” və “Qafqaz xalqları tarixi” kafedraları yaradıldı. Hazırda “Türk xalqları tarixi” kafedrasında 7 müəllim ştatda, 5 müəllim saathesabı qaydada fəaliyyət göstərir. Türk xalqlarının tarixi fənni BDU-da müəyyən proqram əsasında 3 semestr ərzində tədris olunur və yekun dövlət imtahanı ilə başa çatır. Tədrisdə önəm verilən məsələlərdən biri də türk xalqlarının keçdiyi tarixi inkişaf yoludur. Fənn çərçivəsində “Azərbaycan Tarixi” istisna olmaqla, hazırda müstəqil olan türk dövlətləri ilə bərabər, digər dövlətlərin türk subyektləri, həmçinin dövlət qurumu olmayan türk xalqlarının tarixi, ümumiyyətlə, türk dünyasının tarixi tədris edilir. Lakin onu qeyd etmək istərdik ki, Türk xalqlarının tarixinin tədrisi, daha geniş və uzun müddət tədris olunması əhəmiyyətlidir. Türk olmamız və öz soykökmüz haqqında dərin biliklərə sahib olmamız buna ən əsas səbəbdir.

Türk xalqlarının tarixinin tədrisi bizə nə verir? 1) dövr üzrə türklər haqqında məlumat; 2) onların maddi və mədəni xüsusiyyətləri; 3) türkün dünya tarixində rolu və s. Onu öyrənməklə biz nə əldə edirik? 1) tarix qarşısında borcumuzu ödəyirik; 2) soykökümüzün tarixi inkişaf yolunu öyrənirik; 3) türklüyü yaşayır və yaşadıırıq.

Türk xalqları tarixinin tədrisi millətin formalaşması, onun keçmişi haqqında bilik əldə edilməsi üçün çox vacib faktordur. Hər bir tarixin tədrisində olduğu kimi, türk xalqlarının tədrisində də əsas yer tələbələrin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsi və daha geniş dünyagörüşünün və şəxsiyyətinin formalaşdırılması amilidir.

Türk xalqları tarixinin tədrisində əsas ünsürlərdən biri tələbələrin həmin fənnin tədrisinə münasibəti və onu necə görmək istəmələridir. Hər bir fənnin tədrisində olduğu kimi, Türk xalqları tarixinin tədrisində də tarixi faktların düzgünlüyünə fikir verilməli, hadisələr bir-biri ilə əlaqələndirilmiş şəkildə keçirilməli, əgər bir şəxsiyyətin tarixindən danışılırsa, şəxsiyyətin mühüm ünsürləri tələbələrə aşılmalıdır. Tələbələr Türk xalqlarının tarixinin tədrisini daha maraqlı və oxuduqları türk xalqları və ya türk dövlətində baş verən

hadisələri canlı və obrazlı şəkildə görmək istəyirlər. Təbii ki, burada müəllimin şərhilə tələbələrin hadisə haqqında fikiri düzgün formalaşdırılmalı, tələbələr üçün yorucu olmamalıdır. Tələbələr müəllimin maraqlı faktları daha çox vurğulamağını istəyir və dərslərin təşkilində mövzu üzrə təqdimatlar, tarixi oyunları, düşündürücü sualları daha çox görmək istəyirlər. Mühazirə və seminar dərslərini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Mühazirə müəllimin yalnız quru şərhilə kifayətlənməməlidir. Mühazirədə müəllim həm şərh etməli, həm də tələbələrin diqqətini dərse çəkməli, tələbələrə maraqlı olması üçün bilmədikləri hadisələri daha çox vurğulamalı, onları öz şərhində iştiraka dəvət etməlidir. Həmin mövzu həm müəllim, həm də tələbə üçün daha maraqlı olar. Tələbələrin mövzu haqqında biliyini yoxlamaq üçün onu öz kürsüsünə dəvət edib bildiklərini şərh etməsini xahiş etməlidir. Bu zaman müəllim həm də auditoriyanın danışılan mövzu haqqında bildiklərinin eynisini şərh etməmək üçün cəhd etməli, lakin danışılan mövzunun əsas mahiyyəti və xüsusiyyətlərindən yayınmamalıdır. Tələbələr mövzuya uyğun olaraq müxtəlif elmi seminarların, təlimlərin keçirilməsini istəyirlər. Mövzunun tarixi yerlərdə keçirilməsi dərslərin təşkilini daha rəngarəng edir, bu zaman tarixi hadisəni hiss edərək sanki öz ruhlarında duyur və danışılan mövzu ilə onların fikirləri bütünləşir.

Türk xalqlarının tarixi dərslərində qədim türk yazılı abidələr haqqında məlumatlara aid nümunələr azlıq təşkil edir. Qədim türk yazılı abidələri türk xalqlarının milli iradəsini, əsrarəngiz dil tarixini əks etdirən nümunələrdir. Azərbaycan və digər türk dillərinin tarixi inkişaf istiqaməti, fonetik, leksik və qrammatik bölmələrinin yaranması və formalaşması məhz bunlar əsasında müəyyən edilmişdir. Çağdaş türk ədəbiyyatının, mədəniyyətinin genetik əsasında qədim türk mədəniyyəti dayanır. Buna görə də qədim türk yazılı abidələrinin öyrənilməsi, Tarix fakültələrində tədrisi tariximizin, mədəniyyətimizin öyrənilməsi istiqamətində mühüm tələblərdən biridir. Təbii ki, XXI əsr türkün dünyada öz sözünü deməyə qadir olduğu bir dövrdə qədim türk yazılı abidələrinin tədrisi üçün dərslilər və proqramların hazırlanmasına ehtiyac var.

Türk xalqlarının mədəniyyəti çox zəngindir və dərsliklərdə öz əksini tapmışdır. Lakin mədəniyyətin tədrisinə çox səthi yanaşılır. Zənnimcə, Türk xalqlarının mədəniyyəti ayrıca fənn kimi tədris olunmalı və tarixi əhəmiyyəti qeyd edilməlidir.

Diqqəti bu mövzuya çəkməkdə əsas məqsədim, fənnin tədrisində tələbələrin istəklərinin əks olunması, həmçinin, tələbələrin fikir və istəkləri nəzərə alınmaqla, türk xalqlarının tədrisinə daha çox önəm verilməsi və dərsin təşkilində əyani vəsaitlərin rolunun artırılmasıdır. Hal-hazırkı dərsliklərin əksəriyyəti mövzu haqqında tələbədə tam fikir yaratmır. Tarixi hadisə daha qəliz şəkildə əks olunur və bu tarixi hadisəni öyrənməyi çətinləşdirir. Mövzular tarixi hadisələrlə zəngindir. Axı tarix təkcə onun vaxtından ibarət deyil. Onu yaşadan, yaradan insanlar və hadisələrdir.

Ən əsası isə bilməliyik ki, türkün şanlı tarixini gələcək nəsillərə öyrətmək bizim ən böyük borcumuzdur.

ƏDƏBİYYAT

1. *Türk xalqları tarixi kafedrası*. Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet səhifəsi. Mənbə: http://history.bsu.edu.az/az/content/trk_v_qafqaz_xalqlari_tarx_kafedrası_21 [Baxılıb: 30.04.2017].
2. Məmmədova M. *Tarixin Tədrisinin aktual problemləri*. Bakı, 2015, 109s.
3. Muxtarova Ə. *Bakı Dövlət Universiteti “Türk xalqları tarixi” tədrisinin mərkəzidir* // Tarix və onun problemləri, № 4 2014, s.17-26.
4. Xudiyev N. *Qədim türk yazılı abidələrinin dili*. Bakı, 2015, 595s.
5. <http://www.xalqqazeti.com/az/news/culture/71283>

Lalə İBADULLAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti,
Tarix fakültəsi, II kurs tələbəsi
E-mail: lala.ibadullayeva@gmail.com

“BAKİ UNIVERSİTETİ XƏBƏRLƏRİ” JURNALINDA TÜRK XALQLARI TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ

Elmi rəhbər:
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc RUİNTƏN
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Bakı Dövlət Universiteti, jurnal, Bakı Universiteti Xəbərləri, Türk xalqları tarixi

İlk öncə jurnalın həyatımıza necə daxil olduğunu aydınlaşdırıq. “Jurnal” fransız sözü olub “zəkaya sığmayan” deməkdir. Jurnallar qəzetlər kimi tez-tez dəyişən hadisələrin çatdırmır, əksinə müəyyən bir dövrü əhatə edən zaman ərzində baş vermiş hadisələri təhlil edir. Məhz buna görə də, çapı zamanı qəzetlərə nisbətən daha keyfiyyətli kağıza çap edilir. Təyinatlarına görə jurnallar 2 hissəyə bölünür: elmi və populyar. Elmi jurnallar elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin nəşr olunması nəticəsində, elmin cəmiyyətə çatdırılmasına yardım edən elmi və ya elmi-metodik nəşrlərdir.

Azərbaycanın elmi dünya görüşünü cəmiyyətə çatdıran jurnallarından biri də “Bakı Universiteti Xəbərləri”dir. 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması haqqında qərar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ən mühüm xidmətlərindən biri idi. Universitetimizin dövrü elmi orqanları 1921-ci ildən “Xəbərlər” kimi fəaliyyətə başladı. 1921-ci ildə “Bakı Universitetinin xəbərləri”nin iki yarımildir buraxıldı ki, birincisi təbabət və təbiətşünaslığa, ikinci isə humanitar elmlərə adi idi. 1922-ci ildə bu jurnalın ikinci nömrəsinin birinci yarımildir, 1924-cü ildə isə “Nəzəri və praktik təbabət” jurnalı çapdan çıxdı.

Hazırkı dönməmizdə haqqında bəhs etdiyimiz “Bakı Universiteti Xəbərləri” elmi jurnalı 4 seriyadan ibarətdir və hər seriya da

ildə 4 dəfə nəşr olunur: 1) Humanitar elmlər seriyası, 2) Təbiət elmləri seriyası, 3) Sosial-siyasi elmlər seriyası, 4) riyaziyyat elmləri seriyası. Universitetimizin rektoru Akademik Abel Məhərrəmov eyni zamanda Jurnallarımızın baş redaktorudur (1).

Mövzumuzu əhatə edən bölmə bu jurnalın humanitar elmlər seriyasına aiddir. Bu seriya dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, şərqşünaslıq, jurnalistika, kitabxanaşünaslıq, metodika və digər humanitar sahələr üzrə son elmi xəbərləri oxucularına çatdırır.

1991-ci ildə yenidən müstəqil olan Azərbaycan Respublikası Sovet ağılığı sistemindən qurtularaq təhsil sistemində də müəyyən dəyişikliklər etdi. Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi hazırda “Azərbaycan tarixi”ni ayrıca fənnlər üzrə tədris edən 2 böyük kafedraya sahibdir. Bundan əlavə olaraq, bütün türk dünyasını Azərbaycanda təbliğ edə biləcək “Türk xalqları tarixi” kafedrası da öz fəaliyyətini 25 ildir ki, davam etdirir. Bu kafedra dövlətimizin ikinci müstəqilliyi kimi gənc olmasına baxmayaraq, qısa zaman kəsiyində böyük nailiyyətlərə imza ata bilib. Kafedra üzvlərinin və ya ümumiyyətlə bu kafedranın təbliğ etdiyi “türk tarixi tarixi” ilə maraqlanan hər kəs öz aktiv fəaliyyətləri nəticəsində, haqqında bəhs etdiyimiz Bakı Universiteti Xəbərləri jurnalında bir sıra elmi məqalələri ilə geniş oxucu auditoriyasına biliklərini çatdırmağa başlamışlar.

İyirmi beş illik bir tarixə sahib olan kafedra sözsüz ki, bir neçə yüz məqalə sahibidir. Bu səbəb etibarlı ilə də, adları çəkiləcək hər bir məqalə özünəməxsus hissədə tanıtılacaq. İlk hissəyə vətənimiz Azərbaycanla bağlı olan məqalələrdir. Adını çəkəcəyimiz ilk nəşr Bakı Universitetinin Xəbərləri: Humanitar elmlər seriyası. Xüsusi buraxılış: Bakı Dövlət Universiteti – 75: Elmi konfrans materialları: Çıxışlar, tezislər... (11-26 noyabr 1994-cü il)dir (Bakı, 1994. – 182s. Sayı 150). Bu buraxılışda Yaqub Mahmudovun “Azərbaycan diplomatiyası (XV-XVII yüzilliklər)” (səh.31-32); Məhəmməd Əliyevin “40-50-ci illərdə “Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı” probleminin tarixşünaslığında “birləşdirmə” konsepsiyası” (səh.34-35) və bu digər məqalələr var (2).

Məqalələr yalnız Azərbaycan dilində deyil, digər xarici dillərdə də yazılır. Məsələn, Humanitar elmlər seriyasında Sevinc Yusifzadənin rus dilində “Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə (1918-1920-ci illər) İngiltərə-Azərbaycan münasibətləri” (№1 2004, s.120-124) məqaləsi; Elman Nəsirovun ingilis dilində “Azərbaycan neftinin kəmərlər problemləri” məqaləsini (№1 1997, s.161-167) nəşr olunmuşdur (2).

İkinci hissə kimi qədim türklər haqqında yazılan məqalələrə nəzər salaq. 1994-cü ildə nəşr olunan elmi konfrans materiallarının toplandığı xüsusi buraxılışda SM.Qaşqayın “Skiflərin Azərbaycana yürüş məsələsinə dair” məqaləsi; 2003 №3-də A.Q.Hüseynovanın “Skif mədəniyyəti” məqaləsi; 2003 №4-də A.N.Mustafayevin “İngiloyların maddi mədəniyyəti haqqında” məqalələrinin adlarını çəkmək olar (2).

Üçüncü hissə kimi isə, ümumiyyətlə türk dünyasına aid olan məqalələrə fikir verək. 1999 №4 jurnalda olan R.H.Şükürovanın “Amerika-Türkiyə münasibətlərində yeni addımlar” məqaləsini; 2002 №1-də N.A.Məmmədlinin davamedici məqaləsi “SSRİ-nin dağılması ərəfəsində Orta Asiyada ictimai-siyasi vəziyyət” (Özbəkistandan Məhsəti türklərinin deportasiyası probleminə həsr olunub), bu məqalənin ikinci hissəsi 2002 №3-də “SSRİ-nin dağılması ərəfəsində Orta Asiyada ictimai-siyasi vəziyyət (Qazaxıstan, Türkmənistan)” və nəhayət, 2003 №2-də “SSRİ-nin dağılması ərəfəsində Orta Asiyada ictimai-siyasi vəziyyət (Qırğızıstan)” məqalələrini göstərə bilərik (2). Məqalələrin belə davamedici olması oxucuların problemlərlə daha ətraflı və dərinlən tanış olmasına imkan verir.

“Universitetin Xəbərləri”ndə nəşr olunan məqalələri bir-bir sadalamaq fikrində deyilik. Ümumilikdə qeyd edək ki, jurnalda digər elm sahələrində olduğu kimi, türk xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı, dini, mədəniyyəti, bu günü ilə bağlı çoxsaylı məqallər dərc edilir. Həm də yalnız Bakı Dövlət Universitetinin əməkdaşlarının deyil, həmçinin digər ali məktəb və tədqiqat mərkəzlərinin əməkdaşlarının da məqalələri nəşr edilir.

Nəticə olaraq demək istərdik ki, elmi məqalələrin toplandığı jurnalların olmasının müsbət tərəfi qısa zaman kəsiyində yazılan

hər hansısa bir məqalənin tez bir zamanda oxucuya çatdırılmasındadır. Elmi araşdırma edən hər bir elmlə bağlılığı olan şəxs əgər belə jurnallar olmazsa məcburən işini böyüdərək, daxilində istəyərək və ya istəməyərək onu ancaq öz ixtisas sahibləri ilə başa düşəcəyi bir hala gətirəcək. Lakin, belə jurnalın olması elmi işlə məşğul olan şəxsin tez və qısa şəkildə oxucusuna məsələni izah etməsinə səbəb olur. Qısa və az zəhmətli olan bu prosedur həm oxucuya informasiyanın tez çatmasında, həm elmi işi yazanın yorulmamasında bizə yardımcı rolunu oynayır. Dönəməmiz hər nə qədər internet dövrü olsa da, bu cür elmi jurnalların həyatımızda rolu danılmazdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.http://publish.bsu.edu.az/az/content/baki_unverstetnn_xbrlr_12
- 2.<http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Bibliografiya/19942009%20Humanitar%20elmler%20seriyasi.pdf>

Xəyalə NOVRUZOVA

Bakı Dövlət Universiteti,

tarix fakültəsi, II kurs tələbəsi

E-mail: mussinanov9700@gmail.com

“TARIX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ” ELMI, NƏZƏRİ, METODİK JURNALDA TÜRK TARIXI MƏSƏLƏLƏRİ

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc RUIÑTÖN

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Açar sözlər: Bakı Dövlət Universiteti, Tarix və onun problemləri jurnalı, Əsməd Muxtarova, türk xalqları tarixi, dövlətçilik ənənələri

Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan xalqının təşkilatlanması, Milli azadlıq hərəkatının yaranması, tariximizin təhrifdən qorunması, kütləvi surətdə maariflənmə baxımından istər elmimizin,

istərsə də mədəniyyətimizin inkişafı prosesinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamış və bu gün də bu vəzifəni davam etdirməkdədir. Bu böyük vəzifənin yerinə yetirilməsində BDU-də nəşr olunan elmi, nəzəri, metodik və təcrübi jurnalların rolu və əhəmiyyəti heç də az deyildir. Hal-hazırda bu siyahıya 21 jurnal daxil olub, onların sayı gün-gündən artmaqdadır. Onlardan biri də məhz “Tarix və onun problemləri” jurnalıdır ki, bu jurnal Azərbaycan və rus dillərində, illik 4 nömrə olmaqla müntəzəm olaraq nəşr olunur. Jurnalın yaranma tarixində 1997-ci il yanvarın 31-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının alimləri ilə keçirdiyi görüşün böyük rolu olmuşdur. Həmin görüşdə, əsasən, tarixçiləri Azərbaycanın keçmişinə bağlı həqiqətləri daha obyektiv araşdırmağa, dövlətçilik maraqları baxımından bu sahəyə xüsusi həssaslıqla yanaşmağa səsləyən H.Əliyev Azərbaycan elminin inkişaf strategiyası ilə bağlı öncül vəzifələrin nədən ibarət olduğunu açıqlamış, ictimai və humanitar elmlər sahəsində müasir dövrün tələblərinə uyğun yeniləşməni, eləcə də sovetlər birliyi dövründən qalmış köhnəlmiş stereotiplərdən, səmərəsiz tədqiqat metodlarından uzaqlaşmağın vacibliyini diqqətə çatdırmışdı. Və bu sözlər Azərbaycanın elm aləmində yeni-müstəqil tədqiqatlara aparan, zəngin tariximizi obyektiv öyrənməyə əsaslanan tarixşünaslıq nümunələrinin yaranmasında mayak rolunu oynayaraq ona demokratik quruluşda yeni nəfəs vermişdir. Və bir neçə ay sonra - 1997-ci ilin əvvəllərində Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsində “Türk xalqları tarixi” kafedrasının (o vaxt “Türk və Qafqaz xalqları tarixi”) professoru Əsməd Muxtarovanın təsisçisi və baş redaktoru olduğu “Tarix və onun problemləri” adlı elmi, nəzəri, metodik jurnalın nəşrinə başlandı. Bu böyük addım olmaqla yanaşı, məhz Türk xalqları kafedrasının əməkdaşları tərəfindən yerinə yetirildiyindən jurnalda məhz türk xalqları, onların yayılma arealı, mövcud konsepsiyalar üzrə yalan informasiyalara qarşı qoya biləcək dərəcədə mənşə etibarilə dəyərli araşdırmaları əhatə etməsi təsadüfi deyildir.

Artıq 80-ci nömrəsi nəşr olunan jurnalın qarşısına qoyduğu məqsədlər tariximizdə ziddiyyətli məsələlərin həllinə yönəlib on-

ların dünyaya çatdırılmasını təmin etməyə yönəlmişdir. 90-cı illərdə nəşrlərlə bağlı problem yaşandığına baxmayaraq, jurnal öz rəhbər vəzifələrinin öhdəsindən layiqincə gələrək belə bir zamanda mövcud boşluğu hiss olunacaq dərəcədə doldurmağı bacardı. Jurnalda tərtib etibarilə özünəməxsus xüsusiyyətlərin izlənməsi diqqəti cəlb edir. Belə ki, sırf elmi-tarixi səciyyə daşıyan jurnal ətrafına topladığı alimlər toplumunun məqalə və tezislərinin xüsusi xronoloji dövrləşmə və müxtəlif tarix və ona yardımçı elmlərin bölmələri üzrə bölərək oxuculara təqdim edir: Qədim dövr, Orta əsrlər, Yeni dövr, Müasir dövr, Arxeologiya, Etnoqrafiya, Mənbəşünaslıq, Tarixşünaslıq, Metodika, Toponimika sahələri üzrə məqalələrin adlarının verilməsi, xüsusilə də Azərbaycançılıq rubrikasının (ilk dəfə 1999-cu ildə açılmışdır) ayrıca başlıqla verilməsi təqdirə layiqdir. Bundan başqa jurnalın sonunda "Yubileylər, Xatirələr" adlı bölmədə dəyərli alimlərin (Məzahir Abbasov, S.S.Əliyərli və b.) yubileylərinə həsr olunmuş fikirlər, onların mədəni irs və tariximizdəki fəaliyyətinin yada salınaraq yad edilməsi, eyni zamanda gənc oxucuların nəzərinə çatdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Jurnalda həmçinin, yeni dərc olunmuş kitabların adları, onların əhatə etdiyi məzmunu haqqında rəylər yazılaraq müəllifin əməyinə diqqətlə yanaşı, gənc tədqiqatçılara dəstək özünü biruzə verir.

Bununla yanaşı jurnalın daha bir özəlliyi nəinki gənc tədqiqatçılara diqqət ayırmağı təmin edir, həm də yeni addımlarını atan tələbələrə qarşı öz fikir və mülahizələrini paylaşmağa şərait yaradaraq, onların yazılarının Redaksiya Heyətinin nəzarəti ilə elmi rəhbərin rəhbərliyi ilə çapa hazırlanması işləri də həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələdə jurnal heyəti heç də tək-cə azərbaycanlı tələbə və alimlərə sərhəd qoymamış, yazılma dili ilə yanaşı əməkdaşlıq etdiyi ölkə universitetlərində təhsil alan tələbələrin yazılarına da dəyər verməkdədir. Belə ki, jurnalın Baş redaktoru, Redaksiya Şurası və Redaksiya heyəti hesab edir ki, bu və ya digər tədqiqatçı öz fikrini sərbəst şəkildə söyləyə və onun doğruluğunu əks etdirən faktları istədiyi dildə çatdıra bilər. Jurnalın sayıları müntəzəm olaraq çap olunmaqda, eyni zamanda həm də bir sı-

ra xarici ölkələrə (Almaniya, Rusiya, Türkiyə, İran, Pakistan, Özbəkistan, Ukrayna və b.) çatdırılmaqdadır. Bu da öz növbəsində tariximizlə bağlı saxta və əsassız yazıların təkzibində fundamental tədqiqatların nümunəsi olan məqalələrin dünya ölkələrinə yayılması və həqiqətlərin çatdırılmasına xidmət edir.

Digər tərəfdən bir sıra: etnogenezis, Albanların etnik mənşəyi, rus işğalı və ya “daha az bəla”, milli hərəkət, “Qarabağ – münaqişə yoxsa müharibə?”, soyqırım, deportasiya, milli münaqişədə siyasi güclərin mövqeyi və s. mövzularla bağlı sovet dövründə ideologiyaya xidmət edən əsərlərin dövrün tələblərinə uyğun yazılması və müstəqillik illərimizdə hələ də bu yanlış yanaşmalar, tarixi həqiqətdən uzaq, beyinlərə yeridilmiş qəlibləşmiş ifadələrlə dolu monoqrafiyaların tarixşünaslığımızı zəbt etməsi milli tarixşünaslığımızı yeni tədqiqatlara cəlb etdi və nəticə etibarilə yeni faktoloji materialların toplanması əsasında müvafiq mövzular üzrə fundamental monoqrafiyaların sayı artdı. Bu da tarixşünaslığımızın yeni mərhələsi olub, obyektiv şəkildə yanaşmalara dayanan əsərlərin yazılmasına gətirib çıxardı. Bu baxımdan jurnalın müxtəlif say və nömrələrində Azərbaycan tarix elminin görkəmli alimləri: tarix elmləri doktoru Qiyasəddin Qeybullayevin (“Albanların ay adları”; “Azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasının başlanması”; “Mannalıların və madayların dillərinə aid türkmənşəli leksik vahidlər” və b.), tarix elmləri doktoru Süleyman Əliyarlının (“Rəsulzadə və Tarih”; “Etnogenezis və sonuncu çoxcildli akademik nəşr”), tarix elmləri namizədi Mirheydər Mirzəyevin (“Qədim Azərbaycan - Mesopotamiya əlaqələrinə dair”), tarix elmləri doktoru Əsməd Muxtarovanın (“Türk xalqlarının dövlətçilik tarixinə dair”; “Kanqlar və Kanq dövlətinin tarixinə dair”) və bir çox başqa tədqiqatçıların Azərbaycan və türk xalqlarının tarixi ilə bağlı dəyərli araşdırmaları nəşr olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, jurnalın özəlliklərindən biri də məhz yeni faktların və yeni baxış tərzlərinin sistemli şəkildə monoqrafiya halına salınmasından öncə onların nəzəri əsaslarının məqalələr vasitəsilə lakonik və operativ olaraq oxuculara çatdırılması şəraitinin təminatıdır. Yəni kitab və monoqrafiyaların ərsəyə gəlməsindəki əl-

də edilmiş yeniliklər jurnal vasitəsilə paylaşılır və göstərilən analiz və təhlillər monoqrafiyalara, qoyulan problemin həllinin qurulması mexanizmi xüsusi həvəs yaradır.

Tarixşünaslığımıza gətirilən yeniliklərdən biri ilk dəfə məhz “Tarix və onun problemləri” jurnalının səhifələrində dərc olunan Qərbi Azərbaycan əhalisinin deportasiyasının mərhələlərinin verilməsinə dair məqalə olmuşdur ki, burada türk əhalisinin tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası 5 mərhələdə həyata keçirilməsinin elmi izahı və xronoloji ardıcılığı verilmişdir (1999, №2, s.93). Bundan başqa türk xalqlarının dövlətçilik tarixinə dair ziddiyyətli fikirlərin, türkdilli xalqların Azərbaycan ərazisinə gəlməsi dövrünə dair müxtəlif baxışların təhlili -irandilli hesab olunan skif, sarmat, massaqet tayfalarının yaşadığı ərazilərdə - Mərkəzi Asiya, Qazaxıstan əraziləri və Cənub-Şərqi Avropanın maddi mədəniyyət nümunələrinin bu fikri təkzib etməsi kimi məsələlərin ortaya qoyulması və bütün bunların mənbə və tapıntılarla sübutu olduqca əhəmiyyətlidir (1999, №3/4, s.6).

Görkəmli alim Q.Qeybullayev erməni və gürcü dilində əlyazmalarda aşkarlanmış Alban ay adlarının türk dilində olmasına dair fikir və oxşarlıqları nümunələrlə göstərərək, onların dil mənsubiyyəti və mənaları haqqında mülahizələrini verməklə qədim türk dilləri əsasında bu məsələnin aydınlaşdırılmasına diqqət etməyi zəruri saymışdır (1999, №3/4, s.13). Alimin deportasiya ilə bağlı fikirlərinin ifadəsində Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində aborigen əhalinin türkdilli azərbaycanlıların olmasına dair rus müəlliflərinin yazılarından və statistik məlumatlarından sitat gətirərək əsaslandırılması diqqəti cəlb edir (1998, №1, s.18).

Türk xalqlarının mədəniyyətini araşdırmaq, onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələrini genişləndirmək məqsədi ilə fəaliyyət göstərən TÜRKSÖY-un türk xalqları arasında mədəni əlaqələrin inkişafında rolu, həyata keçirdiyi tədbirlər, simpoziumlar, türk xalqlarının dünya mədəniyyətinə inteqrasiya olma səylərinin artırılması və öz mədəni dəyərlərini tanıtmalarına yardımçı olması haqqında da jurnalın müvafiq buraxılışında məqalələr işıqlandırılmışdır (2002, №1, s.124-125).

Jurnal bir dövr və ya mövzu ətrafında məhdudlaşmayıb müxtəlif elmlərdə istər arxeologiya, istər etnoqrafiya və s. sahələrdə əldə olunmuş yeniliklərin məqalə halında izahının və dərcinin reallaşdırılmasını həyata keçirir. Tariximizdə olan boşluqları doldurmağa xidmət edən elmi redaksiya öz var qüvvəsilə bütün heyət üzvlərini bu amala səfərbər olmağa çağırır və dəyərli alimlərin illərinin bəhrəsini dünya tarix elminə çatdırmağa yardımçı olur. Ümumilikdə tarix elminin, o cümlədən türk dünyasının ortaq problemlərinin həlli yönümlü məsələlərinə xüsusi qayğı və həssaslıq nümayiş etdirir.

Dağlıq Qarabağ probleminə düzgün tarixi ad və qiymət verilməsi yolunda çap olunan bir çox məqalələrin dəyəri böyükdür. Belə ki, onun milli etnik münaqişələrin kəskinləşməsinə təsir gücü ilə sıx bağlı olan faktorların verilməsi yanaşma tərzı baxımından yeni haldır (2000, №1, s.143). Bununla bağlı bir məsələni xüsusi qeyd etmək yerinə düşür. Hadisənin birbaşa iştirakçısı olmuş elmi rəhbərim danışır bu məsələni. 1998-ci ildə jurnala əlavə olaraq Bakı Dövlət Universitetinin o vaxtki “Siyasi tarix” kafedrasının aspirantı Elşin Əhmədovun bir kitabı nəşr ediləcəkdı. Kitab çapa hazır idi, amma adının nə olacağına qərar verilməmişdi. O adı indi çox asanlıqla deyə bilirik: “Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar”. Amma o vaxt, yəni hətta 1998-ci ildə “Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü” sözlərinin yazılıb-yazılmaması məsələsində tərəddüdlər mövcud idi. Gənc aspirant ısrarla kitabın adının dediyimiz formada yazılmalı olduğunu deyirdi. Jurnalın baş redaktoru Əsməd xanım Muxtarova onun bu fikrini dəstəklədi, aspirant Elçin Əhmədovun elmi rəhbərinin də razılığı ilə kitab məhz elə bu adla nəşr edildi (9).

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Altay Göyüşovun müəllifi olduğu məqalədə, başqa bir baş bəlamız: Sovet Rusiyasının işğal siyasətinə müxtəlif adlar verməklə işğal siyasətinin pərdələnməsinə son verən, həmçinin onun apardığı siyasətə qarşı güclü müqavimət hərəkətinin gündəmə gətirilməsi, xüsusilə Şimali Qafqazın işğalının Rusiyaya necə baha başa gəldiyini sübut edən Şimali Qafqaz dağlıqlarının istiqlal müharibəsinə həsr olunmuş eyni adlı məqaləsində bütün bunların aşkar ifadəsi əks olunmuşdur (2000, №1, s.118).

Döyüşkən və əzmkar tayfa olan qıpçaqların mənşəyinə dair məqalədə onların türk mənşəli olması (2000, №1, s.35) bir sıra göstəricilər, arxeoloji nümunələrlə əsaslandırılmışdır ki, bu da növbəti uğurlardan biri sayıla bilər.

Mədəniyyətimizlə də bağlı bir çox alimlərin yazıları dərc olunmuşdur ki, etnoqrafik məlumatlarda milli adət-ənənələrimizin təsiri bilavasitə hiss olunur. Novruz bayramının mənşəyi haqqında dəyərli tarixçimiz Q.Qeybullayevin araşdırması (1998, №4, s.17) maraqlı məqamların ortaya çıxarılması aspektindən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

XX əsrin sonlarında Azərbaycanın digər dövlətlərlə siyasi əlaqələrinin, xüsusilə türk dövlətləri ilə dostluq münasibətlərinin siyasi-iqtisadi səciyyəsi və mədəni əlaqələrin qurulmasının xarakterinin işlənib hazırlanması (2010, №4, s.132), o cümlədən, Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə siyasi-mədəni əlaqələrin hansı şəkil alması, eləcə də ilk dəfə olaraq onların mərhələlərinin verilməsi, post-sovet Mərkəzi Asiya regionunda ABŞ və Rusiyanın hərbi-siyasi iştirakı ilə bağlı məsələlər də məhz “Tarix və onun problemləri” jurnalında dərc olunmuşdur (2009, №3 (xüsusi buraxılış), s.151).

Son olaraq qeyd etmək istərdim ki, jurnal dövlətimizdə baş verən həm sevincli, həm də kədərli hadisələrə biganə qalmamış, müvafiq əlavələrində öz təşəkkür və ya təəssüfünü qeyd etməyi özünə borc bilmişdir. Buraya Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2001-ci il 9 mart qərarı ilə Azərbaycanda Atatürk mərkəzinin yaradılmasına dair sərəncamının verilməsi və jurnalın Baş redaktoru başda olmaqla Şura və heyət üzvlərinin rəğbətinin ifadəsini, digər saylarda isə Azərbaycanın görkəmli tarixçi alimi Ziya Bünyadovun ölümünün 4 illiyini təəssüflə anması və bunu nəzərə alaraq jurnalın növbəti saylarından etibarən (2001 №1-dən) “Bizdən ayrı düşənlərə borcumuzdur bu ehtiram” rubrikasını açması daxildir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, jurnal heyəti həmçinin BDU-də keçirilən elmi konfrans, tədbir, yubiley və s. xüsusi hazırlanmış təşkilati işlərə də dəyər verərək, onların məqsəd və məzmunu haqqında oxucularını bilgiləndirir. Bunların sırasına 2009-cu ildə jur-

nalın BDU-nun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş ayrıca-xüsusi buraxılışı, 2016-cı ilin 19-20 may tarixlərində BDU-da elə Türk xalqları tarixi kafedrasının təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə keçirilmiş “M.K.Atatürk-135 Türkiyə Cümhuriyyəti azərbaycanlı gənc tədqiqatçıların araşdırmalarında” adlı elmi konfransın materiallarına 2016-cı il №2 sayında yer verilməsi, həmin ildə I Türkoloji qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin sərəncamının mahiyyəti haqqında jurnalın ilk səhifəsində yer ayrılması və s. bu kimi mühüm tədbir və yubileylərin qeydi elmi, nəzəri, metodik jurnalın dövlətimiz, elmimiz, təhsilimizin inkişafı yolunda atılan addımı olub bizi tərəqqiyə, birliyə səsləyir.

Bütün saydıqlarımız keyfiyyətlərin nəticəsidir ki, 20 illik yubileyini qeyd etdiyimiz “Tarix və onun problemləri” elmi, nəzər, metodik jurnal artıq neçə illərdir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tanıdığı nüfuzlu jurnallar siyahısına daxil edilib .

ƏDƏBİYYAT

1. Tarix və onun problemləri, Bakı, 1997 – 2017-ci illər.
2. Elçin Əhmədov. *Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar*. Bakı: “Tuna nəşriyyatı”, 1998. – 137s.
3. Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısı. (Online). Mənbə: <http://www.aak.gov.az/journals/journals.php> [Baxılıb: 30.04.2017].

MÜNDƏRİCAT**18 May 2017-ci il****I Bölmə*****Türk xalqlarının qədim dövr
və orta əsrlər tarixi məsələləri (1)***

<i>Tanrının qürurlu övladı – türklər (türk-monqol tarixini araşdırarkən) - Abbas SEYİDOV (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti)</i>	7
<i>Çingiz xan Yasası və onun türk xalqlarının dövlətçilik ənənələrinə təsiri - Taleh CƏFƏROV (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)</i>	10
<i>Əmir Teymur və turançılıq ideologiyası - Ülviyyə İBRAHİMOVA (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	13
<i>XVIII əsrin əvvəllərində Urmiyada iqtisadi vəziyyət - Yaxşıxanım NƏSİROVA (AMEA Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu)</i>	17

II Bölmə***Türk tarixi üzrə mənbələr (1)***

<i>Türk dillərinin tədqiqi baxımından "Divanu Luğat-it-Türk" əsərinin elmi əhəmiyyəti - Elnur MUSTAFAYEV (AMEA Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu)</i>	22
<i>Azərbaycanın XV əsr tarixi Misir mənbələrində - Günel İSMAYILOVA (AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu)</i>	26
<i>XVIII əsr diplomatı F.Beneveninin "Gündəliyi" Mərkəzi Asiya və Azərbaycan tarixinə dair mənbə kimi – Zəhra İSLAMOVA (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	30
<i>Avropa mənbələri və müəllifləri Sultan Süleymanın qanunlarının əhəmiyyəti haqqında - Eynulla BAXŞƏLİYEV (AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu)</i>	34

III Bölmə***Tarixi şəxsiyyətlərimiz***

<i>Şah Abbas şəxsiyyəti Azərbaycan tarixşünaslığında -</i> Sədulla NURİYEV (Bakı Dövlət Universiteti)	37
<i>İslamçılıq və Türkçülük ideologiyasında önəmli şəxsiyyət:</i> Əhməd bəy Ağaoğlu – Nərgiz KƏRİMOVA (Bakı Dövlət Universiteti)	43
<i>Başqırd xalqının milli hərəkətinin görkəmli lideri – Əhməd</i> <i>Zəki Validi Toqan – İlaha KƏRİMLİ (Bakı Dövlət</i> <i>Universiteti)</i>	47
<i>Nihal Atsız türkçülüyyəinə baxış –</i> Jalə HÜSEYNOVA (Bakı Dövlət Universiteti)	53

IV Bölmə***Türk xalqları tarixinin tarixşünaslıq məsələləri (1)***

<i>Çex tarixşünaslığında tatar mövzusu –</i> Sevinc ƏSKƏROVA (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)	59
<i>J.Von Hammer Osmanlı imperiyasının yaranması haqqında</i> – Fazil BAXŞƏLİYEV (Bakı Dövlət Universiteti)	63
<i>Robert Mantran Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin bəzi məsə-</i> <i>lələri haqqında - Samir BAXŞƏLİYEV (Azərbaycan Dövlət</i> <i>Pedaqoji Universiteti)</i>	66
<i>Türk xalqları tarixinin tədqiqi məsələlərinə baxış –</i> Almara HÜMBƏTOVA (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu)	70
<i>Azərbaycan tarixinin və dilinin İran İslam Respublikasında</i> <i>tədqiqinə və tədrisinə dair – Kəmalə RUİNTƏN (Bakı</i> <i>Slavyan Universiteti)</i>	74

V Bölmə***Türk xalqları və din***

<i>Türk tarixi araşdırmaçıları qədim türklərin dini - Tanrıçılıq</i> <i>haqqında - Elmar AXUNDOV (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	80
---	----

<i>Fransız türkoloq Jan Paul Ruinin tədqiqatlarında Orta Asiya türklərinin dini düşüncəsi - Fəridə ALLAHVERDİYEVƏ (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	85
<i>Səfəviyyə təriqətinin yaranması dövründə Azərbaycanda sosial-iqtisadi, siyasi vəziyyət - Günel RƏHİMLİ (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	89
<i>Buddizmi qəbul etmiş qədim türk boyları – Elvin BABAYEV (AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutu)</i>	94
<i>Osmanlı imperiyası və xəlifəlik – Səidə QULİYEVƏ (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	98

VI Bölmə

Türk tarixi məsələləri türk, ingilis və rus dillərində

<i>Kadınların ailə və aşirət büdcəsindəki rolü (Kafkasya Bölgəsi) - Ganira PİRGULİYEVƏ (Bakü Devlet Üniversitesi)</i>	103
<i>Tarihimizin ilk diplomat kadını – Sara Hatun Senuber İSMAYİLOVA (Bakü Devlet Üniversitesi)</i>	106
<i>The study of the military-political presence of the U.S and Russia in post-soviet Southern Caucasus region the historiography of Azerbaijan – Guljannat HUSEYNLİ (Baku State University)</i>	108
<i>American scientist Guenter Lewy about “Armenian genocide” of 1915 - Ayan KARİMOVA (Baku State University)</i>	111
<i>Проблемы этнографического изучения тюркских народов Северного Кавказа - Рена ИБРАГИМОВА (Бакинский Государственный Университет)</i>	113
<i>Договоры, как средство утверждения русского господства в Северном Азербайджане - Нурлана ДЖАВАНШИР (Бакинский Государственный Университет)</i>	118
<i>Значение мемуаров в изучении истории Османской империи XIX века - Натаван АГАЕВА (Институт Востоковедения им.акад. З.Буниятова НАНА)</i>	123

19 May 2017

I Bölmə

***Türk xalqlarının yeni və
müasir dövrlər tarixi məsələləri (1)***

<i>Türkçülük və azərbaycançılıq ideyaları haqqında – Azər AXUNDOV (Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti), Elgün ASLANOV (Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti)...</i>	127
<i>Erməni missioner təşkilat və komitələrin antitürk fəaliyyəti – Şəbnəm CƏFƏROVA (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	130
<i>Çanaqqala savaşının müstəqillik illərində yazılmış poema- larda bədii əksi - Gülnar QASIMLI (AMEA Ədəbiyyat İnstitutu)</i>	133
<i>Rusiyada Fevral inqilabına qədərki dövrdə türkologiyanın in- kişafi - Sarvan BƏDƏLOV (Sumqayıt Dövlət Universiteti).....</i>	137
<i>Türkiyə – Cənubi Koreya münasibətləri tarixindən – İqbal AĞAYEV (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	141
<i>“Cənubi Qafqazın təhlükəsizlik problemi və Türkiyə” məsə- ləsinin Azərbaycanda araşdırılma səviyyəsi haqqında - Sevinc RUİNTƏN (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	145

II Bölmə

Tariximizi araşdıran müasirlərimiz

<i>Dünya tarixşünaslığına töhfə vermiş iki ünlü tarixçi: Ziya Bünyadov və Xəlil İncəlik üzərinə bir araşdırma (qarşılaş- dırılmalı analiz) - Sevinc QASIMOVA (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	152
<i>Türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsində böyük özbək alimi B.A. Əhmədovun əsərlərinin rolu - Aysel QƏRİBOVA (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	158
<i>Amerikalı tədqiqatçılar Peter Golden, Justin McCarthy, Erica Marat və Böyük Britaniyalı tədqiqatçı Edvard Parkerin türk tarixinə baxışları - Cavid ƏLİSGƏNDƏRLİ (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	162

<i>Görkəmli arxeoloq Qüdrət İsmayilzadənin elmi araşdırmalarında Ulu Türk dövrü - Şəlalə BAĞIROVA (Azərbaycan Dillər Universiteti)</i>	168
<i>Tarix elmləri doktoru, professor Əsməd Muxtarova və onun türk xalqlarının tarixinə dair araşdırmaları - Ləman ƏSƏDZADƏ (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	172

III Bölmə

Türk xalqlarının qədim dövr və orta əsrlər tarixi məsələləri (2)

<i>Xəzər türklərində tolerantlıq ənənələri – İsmayıl FAXTIYEV (Sumqayıt Dövlət Universiteti)</i>	177
<i>Osmanlı dövlətinin yaradılışı haqqında – Füzuli RAMAZANOV (Bakı Dövlət Universiteti, SABAH qrupu)..</i>	180
<i>Amerikalı tədqiqatçı Justin McCarthy türk kimliyi və Osmanlı imperiyasında “etnik təmizləmə” məsələləri haqqında – Lalə ƏSGƏROVA (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	183

IV Bölmə

Türk xalqlarının yeni və müasir dövrlər tarixi məsələləri (2)

<i>Çanaqqala savaşının tədqiqatına bir baxış – Şəmsiyyə YUSİFLİ (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	187
<i>Qafqaz İslam Ordusunun tədqiqi: Türkiyə və Azərbaycan tarixşünaslığında fərqli yanaşmalar - Aytəkin YUSİFLİ (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	192
<i>Türk xalqlarının deportasiyası məsələsinin Azərbaycanda tədqiqi səviyyəsi - Aygün İSMAYILOVA (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	196
<i>Xəzərin statusu məsələsinin xəzəryanı türk dövlətləri arasında münasibətlərə təsiri - Lamiyə MUSTAFAYEVA (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	200
<i>Postsovet Mərkəzi Asiyada geosiyasi vəziyyət: proqnozlar, reallıqlar - Məsumə TƏHMƏZLİ (Bakı Dövlət Universiteti)..</i>	204

V Bölmə***Türk xalqları tarixinin tarixşünaslıq məsələləri (2)***

<i>Şumerlər və iskitlər tarixşünaslığda – Türkanə MƏMMƏDLİ (Bakı Dövlət Universiteti, SABAH qrupu)</i>	209
<i>Xakaslar və onların tədqiqinə baxış – Tünzalə ÜZEYİROVA (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	211
<i>Gürcüstanda türkşünaslığın banisi - Sergi Cikia – Nəsimə MİRZƏYEVA (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	215
<i>Sovet hakimiyyətinin ilk illərində türk xalqlarının tarixinin tədqiqinə dair - Nuranə QASIMOVA (Sumqayıt Dövlət Universiteti)</i>	218
<i>Ahıska türkləri tədqiqatlarda – Günay BAYRAMOVA (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	220

VI Bölmə***Türk xalqları tarixinin tədrisi və təbliği məsələləri***

<i>Azərbaycanda ümumtürk tarixi çərçivəsində Özbəkistan tarixinin tədqiqi və tədrisi məsələləri - Nərgiz BABAXANI (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	224
<i>Türk xalqları tarixinin tədrisi BDU tələbələrinin gözü ilə - Elşən RƏSULOĞ (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	229
<i>“Bakı Universiteti Xəbərləri” jurnalında türk xalqları tarixi məsələləri - Lalə IBADULLAYEVA (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	233
<i>“Tarix və onun problemləri” elmi, nəzəri, metodik jurnalda türk tarixi məsələləri - Xəyalə Novruzova (Bakı Dövlət Universiteti)</i>	236

Çapa hazırladı: Lamiyə RUİNTƏN

Çapa məsul: dos.Sevinc RUİNTƏN
t.ü.f.d.Səidə QULİYEVƏ

© Türk xalqları tarixi kafedrası

Türk xalqları tarixi kafedrasının 25 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycanda türk xalqları tarixinin tədqiqi və tədrisi məsələləri” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransı. Bakı Dövlət Universiteti, 18-19 May 2017-ci il. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2017. – 249 səh.

Çapa imzalanmışdır: 10.05.2017
Kağız format: 60x84 1/16
Həcmi: 15.75 ç.v. Sayı: 300

“Bakı Universiteti” nəşriyyatı. Bakı – 370148, Z.Xəlilov küçəsi23